



**T. C.  
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**19. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE ALMANYA-ERMENİSTAN  
İLİŞKİLERİ VE BU İLİŞKİLERİN TÜRK DIŞ  
POLİTİKASINDAKİ ETKİLERİ**

**(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

**Fuat Ozan BİRKAN**

**BURSA - 2014**



**T. C.  
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**19. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE ALMANYA-ERMENİSTAN  
İLİŞKİLERİ VE BU İLİŞKİLERİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINDAKİ  
ETKİLERİ**

**(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

**Fuat Ozan BİRKAN**

**BURSA - 2014**

**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER  
ENSTİTÜSÜ  
ULUSLARARASI  
İLİŞKİLER ANABİLİM  
DALI**

**19. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE ALMANYA-ERMENİSTAN  
İLİŞKİLERİ VE BU İLİŞKİLERİN TÜRK DIŞ  
POLİTİKASINDAKİ ETKİLERİ  
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

**Fuat Ozan  
BİRKAN**

**BURSA  
2014**



**T. C.  
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**19. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE ALMANYA-ERMENİSTAN  
İLİŞKİLERİ VE BU İLİŞKİLERİN TÜRK DIŞ  
POLİTİKASINDAKİ ETKİLERİ**

**(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

**Fuat Ozan BİRKAN**

**Danışman:  
Doç.Dr. Barış ÖZDAL**

**BURSA – 2014**

**T. C.**  
**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda 701116013 numaralı Fuat Ozan BİRKAN'ın hazırladığı "19. Yüzyıldan Günümüze Almanya-Ermenistan İlişkileri ve Bu İlişkilerin Türk Dış Politikasındaki Etkileri" konulu Yüksek Lisans Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, ...../...../ 20.... günü ..... - .....saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının ..... (başarılı/başarısız) olduğuna ..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu  
Başkanı)  
Akademik Unvanı, Adı Soyadı  
Üniversitesi

Üye  
Akademik Unvanı, Adı Soyadı  
Üniversitesi

Üye  
Akademik Unvanı, Adı Soyadı  
Üniversitesi

Üye  
Akademik Unvanı, Adı Soyadı  
Üniversitesi

Üye  
Akademik Unvanı, Adı Soyadı  
Üniversitesi

...../...../ 20....

## ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Fuat Ozan BİRKAN  
Üniversite : Uludağ Üniversitesi  
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü  
Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler  
Bilim Dalı :  
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi  
Sayfa Sayısı : X + 137  
Mezuniyet Tarihi : .... / .... / 20.....  
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Barış ÖZDAL

### 19. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE ALMANYA-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE BU İLİŞKİLERİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINDAKİ ETKİLERİ

“19. Yüzyıldan Günümüze Almanya-Ermenistan İlişkileri ve Bu İlişkilerin Türk Dış Politikasındaki Etkileri” başlıklı tez çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde 19. yüzyıldan I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemdeki Alman-Ermeni ilişkilerine değinilmektedir. Almanya'nın 19. yüzyıldaki Ermeni politikası ve 1915 olayları bu bölümde analiz edilmiştir. İkinci bölümde II. Dünya Savaşı'ndan günümüze Almanya-Ermenistan ilişkileri, Almanya'da faaliyetlerini arttıran Ermeni diasporası, iki devlet arasındaki ekonomik ilişkiler ve Avrupa Birliği (AB) bağlamında Almanya-Ermenistan ilişkileri bu bölümün konusudur. Çalışmamızın son bölümünde ise Almanya-Ermenistan ilişkilerinin Türk dış politikasına olan etkileri ve 1915 olaylarının üç devletin ilişkilerini ne şekilde etkilediği analiz edilmektedir.

Hipotezimize göre Almanya'daki Ermeni diasporası, bu devletin Türkiye olan ilişkilerinde önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Almanya, kendi tarihindeki benzerlikleri 1915 olayları bağlamında kullanarak Ermeni diasporasını yönlendirmeye çalışmaktadır. Çalışmada Türkiye'nin Almanya ile olan ilişkilerinde burada etkisini arttıran Ermeni diasporasını göz önüne alması ve politikasını bu yönde şekillendirmesi gerektiği ileri sürülmüştür.

**Anahtar Sözcükler:** Almanya, Ermenistan, Türkiye, 1915 Olayları, Ermeni Diasporası.

## ABSTRACT

Name and Surname : Fuat Ozan BİRKAN  
University : Uludağ University  
Institution : Social Science Institution  
Field : International Relations  
Branch :  
Degree Awarded : Master  
Page Number : X + 137  
Degree Date : .... / .... / 20.....

### **GERMANY-ARMENIA RELATIONS SINCE THE 19th CENTURY AND THE IMPACTS OF THESE RELATIONS ON TURKISH FOREIGN POLICY**

**Our thesis titles as “Germany-Armenia Relations Since the 19th Century and the Impacts of These Relations on Turkish Foreign Policy” consists of three chapters. Germany-Armenia relations from the 19th century to the end of World War I is mentioned in the first chapter. The Germany’s Armenian policy in the 19th century and the 1915 events are analyzed in this chapter. In the second chapter, Germany-Armenia relations from World War II to present, the Armenian diaspora that increases its activities in Germany, economic relations between two states and Germany-Armenia relations in the context of European Union (EU) are discussed. In the last chapter of our work, the impacts of Germany-Armenia relations on Turkish foreign policy and how the 1915 events affected the relations of three states are analyzed.**

**According to our hypothesis, the Armenian diaspora in Germany started playing an important role in Germany-Turkey relations. Germany tries to direct the Armenian diaspora by distorting the 1915 events in the context of its own history. It is asserted in our work that Turkey must consider the Armenian Diaspora in Germany and must revise its policy on this subject.**

**Keywords: Germany, Armenia, Turkey, The 1915 Events, The Armenian Diaspora.**

## İÇİNDEKİLER

	<b>Sayfa</b>
TEZ ONAY SAYFASI .....	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1

### BİRİNCİ BÖLÜM

#### 19. YÜZYILDAN I. DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUNA KADAR OLAN DÖNEMDE ALMANYA-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

1. Almanya'nın Dünya Sahnesine Çıkışı .....	4
1.1. II. Wilhelm ve "Weltpolitik".....	7
1.2. Genel Hatları ile Alman İmparatorluğu'nun Kafkasya Politikası.....	11
2. Almanya ve Ermeniler.....	14
2.1. I. Dünya Savaşı Öncesinde Almanya ve Ermeniler.....	17
2.2. Almanya'nın Ermenilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri.....	20
2.2.1. Alman Doğu Misyonu (Deutsche Orient-Mission).....	23
2.2.2. Alman-Ermeni Cemiyeti (Deutsch-Armenische Gesellschaft).....	25
2.2.3. Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu (Deutscher Hilfsbund für Christsliches Liebeswerk im Orient e.V.).....	26
2.3. I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Almanya ve Ermeniler.....	27
2.3.1. Savaş ve 1915 Olayları.....	28
2.3.2. Savaş Sonrası Gelişmeler.....	37
2.3.2.1. Lepsius'un Çalışmaları.....	38
2.3.2.2. Talat Paşa Davası.....	39

## İKİNCİ BÖLÜM

### II. DÜNYA SAVAŞI'NDAN GÜNÜMÜZE KADAR OLAN DÖNEMDE ALMANYA-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

1. II. Dünya Savaşı'nda Almanya ve Ermeniler.....	43
1.1. Alman Ordusundaki Ermeni Lejyonu.....	45
1.2. Ermeniler ve Nasyonal Sosyalizm.....	47
1.3. Ermeniler ve Holocaust.....	48
2. 1965-2000 Döneminde Almanya-Ermenistan İlişkileri.....	51
3. Almanya'daki Ermeni Diasporası.....	57
3.1. Almanya'daki Ermeni Profili.....	58
3.2. Almanya'daki Ermeni Kuruluşları.....	60
4. Dağlık Karabağ Sorunu ve Almanya.....	67
5. Almanya ve Ermenistan Ekonomik İlişkileri.....	70
6. Avrupa Birliği Bağlamında Almanya-Ermenistan İlişkileri .....	74

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### ALMANYA-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINA ETKİLERİ

1. Almanya-Ermenistan İlişkilerinde Türkiye.....	81
1.1. Almanya'nın 1915 Olaylarına İlişkin Güncel Tutumu.....	82
1.1.1. Federal Almanya Meclisi Bilimsel Araştırma Servisi Nisan 2000 Raporu...92	
1.1.2. Federal Almanya Meclisi'ne Sunulan İmza Kampanyası.....	95
1.1.3. Federal Almanya Meclisi'nin 2005 Tarihli Kararı.....	98
2. Almanya-Türkiye ve AB Ekseninde Ermeni Sorunu.....	104
3. 2015 Sürecinde Almanya-Ermenistan ve Türkiye İlişkileri.....	110
SONUÇ.....	117
KAYNAKLAR.....	123



## KISALTMALAR

<b>Kısaltma</b>	<b>Bibliyografik Bilgi</b>
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AEPLAC	The Armenian-European Policy and Legal Advice Centre
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AP	Avrupa Parlamentosu
ASALA	Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia
AT	Avrupa Toplulukları
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
Bkz.	Bakınız
BMGK	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CDU	Christlich Demokratische Union
CSU	Christlich-Soziale Union
çev.	Çeviren
DAG	Deutsch-Armenische Gesellschaft
DOM	Deutsche Orient-Mission
ECHO	European Community Humanitarian Office
ed.	Editör
EUCCA	European Union Chamber of Commerce in Armenia
e.V.	Eingetragener Verein
FSTP	Food Security Thematic Programme
Ibid.	Ibidem
INOGATE	Interstate Oil and Gas Transport to Europe
loc.cit	Loco Citato
NATO	North Atlantic Treaty Organization
No.	Numara
op.cit	Opus Citatum
p.	Page
PDS	Partei des Demokratischen Sozialismus
RF	Rusya Federasyonu
SS	Schutzstaffel
SD	Sicherheitsdienst
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

<b>Kısaltma</b>	<b>Bibliyografik Bilgi</b>
TACIS	Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States
TGB	Türkische Gemeinde zu Berlin e.V.
TGD	Türkische Gemeinde in Deutschland
TRACECA	Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia

## GİRİŞ

1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ve bu ülkeye ilk daimi diplomatı atayan devlet, Almanya'dır. Günümüzde iyi ilişkiler içerisinde olan bu iki devletin ve dolayısıyla Alman ve Ermeni halklarının ortak tarihi ise uzun zaman öncesine dayanmaktadır. Zira çalışmamız da ayrıntılı bir biçimde analiz ettiğimiz üzere, henüz bağımsız bir Alman veya Ermeni devletleri yokken dâhi Alman ve Ermeni halkları arasında yakın ilişkiler kurulmuştur. İki halk arasındaki ilk ilişkiler 1097 yılında İlk Haçlı Savaşları sırasında başlamıştır. Almanların ve Ermenilerin dini temelli yakın ilişkileri ticaret ile devam etmiştir. 1505 yılında Ermeni tüccarlar Almanya topraklarında özel ticari ayrıcalıklara sahip olmuş, bu bağlamda Ermenilerin en önemli liderlerinden olan Israel Ori, 1695'te Almanya'ya yerleşmiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda Almanya'ya gelen Ermeniler, bu bölgede bulunan tüccarlarla da yoğun ilişkiler kurmuşlardır. Ticaretin, ilişkilerin çıkış noktasını oluşturması ve Ermenilere karşı yükselen ilgi nedeniyle 1863'te Almanya'da, "Ermeni Ticaret Örgütü" kurulmuştur. Başlangıçta ticarete dayalı ilişkiler ise zaman içinde diğer alanlarda da gelişmeye başlamıştır. 1870'lerde Berlin başkent olduğunda Berlin Üniversitesi'ne Ermeni öğrenciler gelmeye, 1880'lerden itibaren de Ermeni öğrenci örgütleri kurulmaya başlamıştır. 19. yüzyıldan itibaren ise ilişkiler Osmanlı - Almanya ilişkilerine bağlı olarak devam etmiş ve bu dönemde yaşanan olaylar, günümüzdeki ilişkilerin seyrinin belirlenmesinde çok büyük bir rol oynamıştır.

Diğer bir ifade ile belirtirsek 1915 olayları, Ermenilerin her alanda olduğu gibi Almanya ile olan ilişkilerinde de ana konuyu oluşturmuştur. Bugüne kadar 1915 olaylarında Alman rolü üzerine Almanca ve Türkçe yapılan çeşitli çalışmalarda, Alman arşivlerinin bazı kısımları (*manipule edilmiş şekilde*) incelenmiştir. Ancak spesifik olarak Alman(ya) - Ermeni(stan) ilişkilerine yönelik akademik bir tez düzeyinde herhangi bir çalışma (*tespit ettiğimiz kadarıyla*) hiçbir dilde bugüne kadar yapılmamıştır. Tespit ettiğimiz bu eksikliği gidermek için de tez çalışmamızın konusu olarak Alman(ya) - Ermeni(stan) ilişkileri ve bu ilişkilerin Türkiye'nin dış politikasını ne şekilde etkilediği seçilmiştir.

Bu kapsamda çalışmamızın ilk bölümünde 19. yüzyıldan itibaren Alman(ya)-Ermeni(stan) ilişkilerinin tarihsel arka planına yer verilmiştir. 19. yüzyılda Alman

İmparatorluğu'nun durumu ve siyasi birliğini geç tamamlayan bu imparatorluğun II. Wilhelm'le birlikte başlayan yayılma politikası, Almanya'nın bu dönemdeki Kafkasya politikasının genel hatlarıyla birlikte ele alınmıştır. Alman ve Ermenilerin ilişkilerinde belirleyici unsur olan misyonerlik kuruluşları, I. Dünya Savaşı öncesindeki durum, savaş sırasında yaşananlar, 1915 olayları ve savaş sonrası gelişmeler bu bölümde genel hatlarıyla analiz edilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümü ise II. Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar olan dönemdeki Almanya-Ermenistan ilişkilerine ayrılmıştır. İki devletin ilişkilerinde belirleyici bir role sahip olan I. Dünya Savaşı'ndan sonra, kısa sayılabilecek bir süre içerisinde başlayan II. Dünya Savaşı'ndaki ilişkiler, Sovyet yönetimi altında bulunan Ermenilerin Nazilerle olan ilişkisi, Alman istihbarat birimlerinde ve Kafkasya bölgesinde Alman ordularında görev yapan Ermeniler ve Ermeni lejyonları bu bölümde ele alınmıştır. Ermenilerin nasyonal sosyalizmle ilgili politikaları ve Almanya'nın II. Dünya Savaşı boyunca Yahudilere uyguladıkları soykırımla ilgili Ermeni görüşleri de bu bölümde incelenmiştir. Ermenilerin Almanya'ya yoğun olarak göç etmeye başladıkları, 1915 olaylarının 50. yılı olan 1965 yılından günümüze kadar olan dönemdeki ilişkiler de bu bölümün konusunu oluşturmuştur. Bilindiği üzere Ermeniler, dünyadaki en etkin ve önemli diasporalardandır. Ana yurtlarından koparak başka bir ülkede azınlık olarak yaşayan ulusları ifade etmek için kullanılan diaspora (kopuntu) kavramı Ermeniler için önemlidir. Bu nedenle diasporanın henüz gelişmekte olduğu Almanya'daki Ermeni nüfusu ve bu nüfusun profili incelenmiş, Almanya'daki Ermeni kuruluşları ve bu kuruluşların faaliyetleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. 1970'lerle birlikte Almanya'da hızlanan Ermeni faaliyetlerinin içeriği de bu bölüm içerisinde sunulmuştur. Ermenistan dış politikasının en büyük ihtilaflarından birisi olan Dağlık Karabağ Sorunu'na ise tarihsel çerçevede bakılmış ve bu soruna yönelik Alman politikasına güncel gelişmelerin ışığında yer verilmiştir. Almanya-Ermenistan ekonomik ilişkileri; Avrupa Birliği (AB)'nin Ermenistan'a yönelik politikaları ve bu politikalara Almanya'nın etkisi yine bu bölüm içinde irdelenmiştir.

Çalışmamızın son bölümünde ise Almanya ve Ermenistan ilişkilerinin, Türk dış politikasına olan etkileri analiz edilmiştir. Diğer bir deyişle Almanya-Ermenistan ilişkilerinde Türkiye'nin yeri ve bu üç devletin tarihlerindeki en önemli ortak geçmiş olan

1915 olayları, üçüncü bölümün temel unsurunu oluşturmuştur. Özellikle Almanya'nın 1915 olaylarına ilişkin tutumuna; Ermeni diasporasının Alman Hükümeti nezdinde yaptığı çalışmalara ve konu hakkında Federal Almanya Meclisi'nin 2005 tarihli kararına geniş yer verilmiştir. Bu kararın Almanya-Türkiye ilişkilerine olan etkileri ve karara verilen tepkiler de bu kapsamda değerlendirilmiştir. AB'nin 1915 olaylarına bakışı ve bu konun, Türkiye'nin birliğe tam üyelik sürecine etkileri ile bazı organlarda alınan kararlara Almanya'nın etkisi yine bu bölüm içinde irdelenmiştir. Söz konusu bölümde son olarak, Ermeniler için sembolik bir önemi haiz 1915 olaylarının 100. yıldönümü olan 2015'e yaklaşırken Almanya, Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler, güncel gelişmeler ışığında ele alınmış, bu süreçte yaşananlar ve sonrasında yaşanabilecek olası bazı gelişmeler üzerinde durulmuştur.

Çalışmada tarihi ve güncel olaylar ele alındığı gibi bu olaylar sonucu ortaya çıkan somut durumlara ilişkin yanıtlar da aranmıştır. Almanya'daki Ermeni diasporasının özelde Almanya-Türkiye ilişkilerini, genelde ise Alman dış politikasını ne şekilde etkilediği bu kapsamda analiz edilmiştir. Bu unsurlara bağlı olarak Almanya'nın Ermeni diasporası ile olan ilişkisinde tarafların birbirlerine olan etkileri ve hangi tarafın bu durumdan daha fazla yararlandığının tespiti de çalışmanın ana sorunsalını oluşturmuştur.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### 19. YÜZYILDAN I. DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUNA KADAR OLAN DÖNEMDE ALMANYA-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Çalışmamızın birinci bölümünde, iki devlet arasındaki ilişkilerin yoğunluk kazandığı 19. yüzyıldan, I. Dünya Savaşı'nın bittimine kadar olan dönemdeki Alman(ya)-Ermeni(stan) ilişkileri analiz edilmiştir. Konunun bütünlüğü açısından savaş sonrası yaşanan gelişmelere de bu bölümde yer verilmiştir. 19. yüzyılda Ermenistan isminde bir devlet olmamasına rağmen bu başlığın kullanılmasını nedeni, bölüm içerisinde 20. yüzyıla ve Ermenistan Devleti'ne ait bilgilere de yer verilmesinden dolayıdır.

#### 1. Almanya'nın Dünya Sahnesine Çıkışı

Birçok diplomasi tarihçisinin vurguladığı üzere 19. yüzyıl, özellikle ikinci yarısı itibariyle sanayi imparatorluklarının dönemidir. Bu dönemin en büyük özelliği sanayinin ön planda olması ve imparatorlukların gücünün sahip oldukları sömürgelerle ölçülmeye başlanmasıdır. Fransa ve İngiltere'nin politikalarında da açık şekilde görülebilen ve sanayinin hiç olmadığı kadar önem kazandığı bu dönemde Alman İmparatorluğu da yükselişe geçmeye başlamıştır. Diğer bir ifade ile belirtirsek 19. yüzyılın ikinci yarısından önce parçalanmış halde birçok krallık, prenslik ve devletçikten oluşan Almanya, bu devletlerden biri olan Prusya önderliğinde birleşmiştir. Prusya, 1866'da Sadowa'da Avusturya'yı mağlup ederek Kuzey Almanya Konfederasyonu'nu kurmuş, 1871'de Sedan Savaşı sonunda Fransa'yı mağlup ederek siyasi birliğini tam anlamıyla sağlamıştır.<sup>1</sup>

1871'den 1890'a kadar olan dönemde ise Almanya, Şansölye Otto von Bismarck'ın diplomasiye dayalı siyasetiyle Avrupa'da üstün bir konuma geçmeye başlamıştır.<sup>2</sup> Alman İmparatorluğu'nun kurulmasında önemli bir rol oynayan Bismarck için diplomasi, siyasi

---

<sup>1</sup> Alman siyasi birliğinin sağlanması ve 19. yüzyıl Alman dış politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Oral Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, Ankara, Ekim 2005, ss. 221-232.; İbrahim Canbolat, **Almanya ve Dış Politikası**, Alfa, İstanbul, 2003, ss. 65-72.; Eric Hobsbawm, **The Age of Empire: 1875-1914**, Vintage Books, April 1989, ss. 310-321.; Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih: 1789-1960**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973, ss. 184-197.; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih: 1789-2001**, Der Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 289-296.; A. Şükrü Esmer, **Siyasi Tarih**, SBF Yayınları, İstanbul, 1944, ss. 232-245.; Toktamış Ateş, **Siyasal Tarih**, 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 251-272 ve 359-379.

<sup>2</sup> Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 39.

birliğini yeni sağlayan bu imparatorluğun kalıcılığı ve devamlılığı için en önemli unsur olmuştur.<sup>3</sup> Bismarck'ın diplomasiye dayalı politikasında özellikle Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Rusya ile olan ilişkiler, Almanya'nın geleceği açısından çok önemli bir yere sahip olmuştur. Avrupa'da çıkabilecek bir savaşın, birliğini yeni sağlamış olan Almanya'yı tehdit edebilecek bir potansiyele sahip olması, Bismarck'ın Avrupa politikasında "barışı" en büyük dayanak olarak ele almasına sebep olmuştur.<sup>4</sup> Zira Almanya'nın Sedan Savaşı'nda mağlup ettiği Fransa'da oluşabilecek bir Alman karşıtlığı ve Alsace-Lorraine'in Fransa tarafından geri alınmak istenmesi ve bu durum sonucunda çıkabilecek bir savaşa diğer Avrupa devletlerinin de müdahil olabilecekleri fikri Bismarck'ın en büyük endişelerinin kaynağı olmuştur.<sup>5</sup> Alman birliğinin sağlanması ve Avrupa'da çıkabilecek olası bir savaşa karşı Fransa'nın yalnız bırakılması için öncelikle Avusturya-Macaristan'la bir Pan-Germen bloku oluşturulması fikri ortaya çıkmıştır. Pan-Germen bloku hem Almanya'nın yalnızlaşmasının önüne geçecek hem de Avusturya-Macaristan'ın, Rusya'nın izlediği Panslavizm politikasına karşı Alman desteğini bulmasını sağlayacak bir ortaklık üzerine kurulmuştur.<sup>6</sup> Fransa'yı yalnız bırakmak üzere çeşitli diplomatik ilişkiler ağı kurmaya başlayan Bismarck'ın İngiltere konusunda endişelenmemesinin nedeni, bu devletin Mısır konusunda Fransa ile olan ihtilafı olmuştur. Yani İngiltere bir tehdit olarak görülmemiş, Bismarck'ın asıl korkusu coğrafi açıdan Almanya'yı arada bırakabilecek ve iki cepheli bir savaşa neden olabilecek Fransız-Rus ittifakı olmuştur.<sup>7</sup>

Bismarck, görev aldığı dönemde çeşitli ittifak yöntemleriyle Avrupa'da bir diplomasi sistemi oluşturmuş ve belli bir üstünlük sağlamıştır.<sup>8</sup> Pan-Germen blokunu kuran Almanya ve Avusturya-Macaristan'a, Avrupa'da yalnız kalmak istemeyen Rusya'nın da katılımıyla 1872'de Birinci Üç İmparatorlar Ligi kurulmuştur.<sup>9</sup> Balkanlar üzerinde çıkar çatışmaları olan Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın bulunduğu bu ittifak çok uzun süreli olmamış ve kısa sürede dağılmıştır. Almanya, bu iki devleti de aynı ittifak

---

<sup>3</sup> Robert Roswell Palmer, **A History of the Modern World**, Knopf, New York, 1962, ss. 520-521.

<sup>4</sup> Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 485.

<sup>5</sup> Uçarol, op.cit., s. 290.

<sup>6</sup> Armaoğlu, "20. Yüzyıl Siyasi Tarihi", op.cit., s. 44.

<sup>7</sup> Ibid. s. 43.

<sup>8</sup> Bismarck'ın hayatı ve düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Otto von Bismarck, **Düşünceler ve Hatıralar I-II-III**, MEB Yayınları, 1991.

<sup>9</sup> Sander, op.cit., s.251.

içinde tutamayacağını anlamış, tercihini Avusturya-Macaristan'dan yana kullanarak 1879'da bu devletle bir ittifak yapmıştır.<sup>10</sup> Rusya'nın, İngiltere veya Fransa'yla ittifak kuramaması, Almanya'nın ise Avusturya-Macaristan'la ittifak halinde olması Rusya'yı tekrardan Pan-Germen blokla ittifak arayışına yöneltmiştir. Bunun üzerine 1881 yılında üç devlet İkinci Üç İmparatorlar Ligi anlaşmasını imzalamıştır. Rusya ve Avusturya-Macaristan arasındaki çıkar çatışmaları nedeniyle bu ittifak da birincisine benzer sebeplerle sona ermiştir. Rusya'nın ittifaklar sisteminden çekilmesinden sonra Almanya 1882'de Avusturya-Macaristan ve İtalya ile "Üçlü İttifak Andlaşması"nı imzalamıştır. Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan arasındaki ilişkileri düzelterek Fransız-Rus birleşmesine karşı önlemini almıştır. Almanya'yı İtalya ile ittifaka götüren sebepler; Fransa ve Rusya'nın Almanya'ya saldırması halinde, Fransa'nın hem İtalya hem de Almanya'yla savaşması gerekliliği ve bu sayede Fransa'nın Almanya üzerindeki ağırlığının nispeten azalacak olmasıdır.<sup>11</sup> Bismarck'ın izlediği bu anlaşmalar sistemi Almanya'nın kıta üstünlüğünü açık bir şekilde ortaya koymuştur. İçeride büyük toprak sahibi olan Junkerler'in desteğini alan ve izlediği "*kan ve demir*" politikasıyla Alman birliğini sağlayan Bismarck, Alman diplomasisini realizme ve çok yönlü etkinliğe dayalı olarak yürütmüştür. 1871'den 1890 yılına kadar olan dönemde Alman İmparatorluğu'nu çatışmaların dışında tutmayı başarmış ve Almanya'nın Avrupa'da üstünlüğü ele almasını sağlamıştır.

Bismarck, 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupalı devletlerin Osmanlı'yı Avrupa'dan çıkarmak ve bu devletin topraklarını paylaşmak üzere ortaya konulmuş bir kavram olan "*Doğu Sorunu*"nda ise İngiliz ve Rus işbirliğinden kaygı duymuş ve bu devletlerin kendilerine karşı anlaşmasından çekinmiştir. Bu bağlamda Almanya bu dönemde Osmanlı'nın Balkanlar'da kalan topraklarının paylaşımı konusuna kısmen müdahil olarak büyük devletleri uyuşmazlığa düşürmeye çalışmıştır.<sup>12</sup> Bismarck'ın ünlü "*Doğu'nun bütün sorunları Pomeranyalı bir tek askerin hayatına değmez*" cümlesi

---

<sup>10</sup> Henry Kissinger, **Diplomasi**, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 151.

<sup>11</sup> Ibid. s. 152.

<sup>12</sup> Ayastefanos Andlaşması'nı değiştiren Berlin Andlaşması bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Özdal, "Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları İtibarıyla Ermeni Sorunu", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl:4, Sayı:8, Ağustos 2006, ss. 109-119.



Almanya'nın Doğu Sorunu'na bakışını özetlemektedir.<sup>13</sup> Doğu Sorunu kapsamında ele alınabilecek olan Ermenilerin bağımsızlık istekleri de II. Wilhelm'e kadar diğer devletlerden farklı olarak "*karışmama ilkesine*" dayanmıştır. Genel ve soyut olarak belirtirsek ulusal birliğini diğer devletlere göre daha geç sağlayan ve Doğu Sorunu'nda güçlü bir aktör olarak daha sonradan yer alan Almanya nüfus edebilecek bir Osmanlı gayrimüslim cemaati bulamamış, bu nedenle Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü destekleyen bir politika izlemiştir.<sup>14</sup>

1890'dan itibaren Avrupa'daki dengenin bozulmaya başlamasında bizce Bismarck'ın görevden ayrılması oldukça önemli bir yer tutmuştur. Zira birliğin sağlanması ve korunmasının temel öncelik olduğu Alman politikası Bismarck'tan sonra değişmeye başlamıştır. Aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde belirttiğimiz üzere 1890'dan sonra Kayzer II. Wilhelm döneminde Alman diplomasisindeki antlaşmalar sisteminin yerini "Weltpolitik" (Dünya Politikası) almış ve bu yeni dış politika anlayışı uygulamaya konulmuştur.

### 1.1. II. Wilhelm ve "Weltpolitik"

Wilhelm 1888'de öldüğünde yerine oğlu III. Friedrich geçmiştir. Babasının aksine liberal eğilimli olan III. Friedrich, görüşleri muhafazakar olan Bismarck'la uyuşmamıştır.<sup>15</sup> Ancak III. Friedrich'in iktidarı çok fazla sürmemiş, kısa bir süre içinde hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine tahta 29 yaşındaki II. Wilhelm geçmiştir.

II. Wilhelm'in kendisinden önceki imparatorların aksine otoriter bir yapıya sahip olması sebebiyle, yine otoriter olan Bismarck'la aralarında ihtilaf doğmuştur. Daha geniş bir ifade ile belirtirsek Bismarck'ın başarısındaki en büyük sebeplerinden biri imparatorlardan aldığı geniş yetkiler olmuştur. II. Wilhelm'in bu geniş yetkileri Bismarck'a sağlamaması, yeni imparator ve şansölyesi arasındaki ihtilafın ana nedeni olmuştur. Ayrıca iç ve dış politikalarda farklı düşünceleri de iki tarafın uzlaşmamasında

---

<sup>13</sup> Barış Özdal, "Doğu Sorunu Kapsamında Almanya'nın Ermenilere Yönelik İzlediği Politikalar: Tessa Hofmann'ın İddialarının Analizi ve Kritiği", **Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt:1,II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS II) 22-24 Mayıs 2008, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, No: 163, Ocak 2009, s. 305.

<sup>14</sup> Ibid., s. 306.

<sup>15</sup> Serdar Dinçer, **Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler**, İletişim, İstanbul, 2011, s. 101.

rol oynamıştır. Bu psikolojik zemin bağlamında Bismarck kişisel olarak muhafazakar bir yapıda olmuş ve parlamenter rejime karşı çıkmıştır. II. Wilhelm ise otoriter yapısına rağmen, Bismarck'ın işçi hareketlerine ve sosyalistlere karşı politikalarının içeride çıkacak karışıklıkların sebebi olarak görmüş ve bu politikaları onaylamamıştır.<sup>16</sup> İki tarafın dış politikada düşüncelerindeki farklılıklar, iç politikaldakinden daha fazla olmuştur. Bismarck için Rusya en az Avusturya-Macaristan kadar önemli olup yaptığı ittifak sistemlerinde bu iki devleti uzlaştırmaya çalışmıştır. II. Wilhelm için ise Pan-Germen bloku, Avrupa'nın en güçlü ordusuna sahip olmak için yeterlidir.<sup>17</sup> Ayrıca II. Wilhelm için İngiltere, Rusya'dan daha önemli olmuştur. Bu düşüncenin temelinde herhangi bir tehdit karşısında İngiltere ile ittifak yapmanın Almanya'yı daha güçlü bir duruma getireceği yatmaktadır.

Dış politikada ve iç politikadaki bu görüş farklılıkları sonucunda Bismarck, 1890 yılında görevden ayrılmış, yerine Leo von Caprivi atanmıştır.<sup>18</sup> Bismarck'ın görevden ayrılması Almanya'nın dış politika uygulamalarında farklı yollar izlemesine sebep olmuştur. Bismarck görev başındayken, Alman dış politikasını Avrupa içerisinde tutmaya çalışmıştır. Bismarck, kıta dışında sömürgeler elde etmeye çalışmanın Almanya'yı güçlendirmeyeceğini, aksine bulunduğu durumdan daha zayıf bir duruma sokacağını savunmuştur. II. Wilhelm ise Almanya'nın büyük bir imparatorluk olabilmesinin yolunun sömürgeler elde etmekten geçtiğini düşünmüştür. Kayzer Wilhelm, sadece Avrupa sınırları içerisinde kalan bir Almanya'nın rakiplerinden geriye düşeceğini tahmin ettiğinden, dış politika faaliyetlerini dünya çapına yaymak için "Weltpolitik" denilen bir dünya siyaseti izlemek istemiştir.<sup>19</sup>

II. Wilhelm ile özdeşleşmiş olan "Weltpolitik" kavramına, kelime anlamının ötesinde bir anlam atfedilmiştir.<sup>20</sup> Bu kavram, 1890-1914 yılları arasındaki sömürgeci ve ekonomik çıkarlara dayalı Alman dış politikasını tanımlamak için kullanılmıştır. Alman sömürgeciliğinin geçmişi 17. yüzyıla kadar gitse de gerçek anlamda sömürgecilik faaliyetleri bu dönemlerde yapılmıştır. II. Wilhelm Almanya'nın büyük güçlerle mücadele

<sup>16</sup> Armaoğlu, "19. Yüzyıl Siyasi Tarihi", op.cit., s. 552.

<sup>17</sup> Armaoğlu, "20. Yüzyıl Siyasi Tarihi", op.cit., s. 50.

<sup>18</sup> Dinçer, op.cit., s. 104.

<sup>19</sup> Eber Malcolm Carroll, **Germany and the Great Powers, 1866-1914: A Study in Public Opinion and Foreign Policy**, Reprint of the ed. 1938, Octagon Books, New York, 1975, p. 351.

<sup>20</sup> Almanca bir kelime olan "Weltpolitik", "World Policy" yani "Dünya Politikası" anlamına gelmektedir

edebilmesinin yolunun emperyalist ve sömürgeci bir güç olmasından geçtiğini düşünmüştür. Bunun için de Weltpolitik adıyla şekillenen yeni dış politikanın güçlendirilmesi ve yükselmekte olan Alman sanayisinin daha da geliştirilmesi gerekli olmuştur.<sup>21</sup> “Weltpolitik” sadece ekonomik ve siyasal boyutuyla değil sosyal boyutuyla da Alman dış politikasının ana unsurunu oluşturmuştur. Alman İmparatorluğu’nun dünyanın diğer bölgelerinde genişlemesi ve Alman ırkının bu toprakları ve daha da ötesinde dünyayı yönetmesi fikri, burada yaşayan halkların da yararına olacağı düşüncesini ortaya çıkarmıştır.<sup>22</sup> Bu politika ise Bismarck’ın izlediği dış politikadan tamamen farklılaşmıştır. Hatırlanacağı üzere Bismarck, dış politikayı Avrupa içinde sınırlandırmakla ve komşularla herhangi bir mücadeleye girişmeme ilkesiyle tam bir reel politik örneği sergilemiştir.<sup>23</sup> Weltpolitik’in hedeflediği sömürge imparatorlukları ve bunun için güçlü bir donanmanın elde edilmesi gerekliliği ise Almanya’yı, uluslararası sistemde İngiltere’nin karşısına yerleştirmiş<sup>24</sup>, bu durum sadece siyasi açıdan değil ekonomik açıdan da olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Almanya’nın o dönemde en büyük ticari ortağı olan İngiltere’yle güç mücadelesine girmesi, iki devlet arasındaki ekonomik ilişkileri de kötü yönde etkilemiştir.<sup>25</sup> Ayrıca dünya üzerinde sömürgeleştirilecek bölge sayısının azalmasından dolayı “Weltpolitik”, sadece İngiltere’nin değil diğer devletlerin de kendi kolonileriyle ilgili endişelerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

“Weltpolitik”, özü itibariyle Alman İmparatorluğu’nun bir deniz gücü olması fikrine dayanmıştır. 1900 yılında şansölyelik görevine gelen Bernhard von Bülow, Almanya’nın “*güneşte bir yer*” elde etmesi gerektiğini ve bunun için de güçlü bir donanmaya ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.<sup>26</sup> Almanya’nın her daim bir kıta imparatorluğu olmasından dolayı, donanmaya sahip olma ve denizaşırı sömürgeler elde etme isteği klasik Alman dış politikasına ters bir görüşü yansıtmıştır. Eski Alman liderleri sömürgeciliğin ve donanmanın yararlarına inanmamakla birlikte, bunları bir kıta devleti için zararlı

---

<sup>21</sup> Woodruf D. Smith, **The German Colonial Empire**, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC., 1978, ss. 174-175.

<sup>22</sup> Oron James Hale, **Publicity and Diplomacy: With Special Reference to England and Germany 1890-1914**, D. Appleton Century, New York, 1940, p. 155.

<sup>23</sup> Pauline Relyea Anderson, **The Backgrund of Anti-English Feeling in Germany: 1890-1902**, Octagon Books, New York, 1969, p. 302.

<sup>24</sup> Richard Wilkinson, “Germany, Britain and the Coming of War in 1914”, **History Review**, Volume: 42, 2002, p. 21.

<sup>25</sup> Smith, op.cit., p. 177.

<sup>26</sup> Hobsbawm, “The Age of Empire...”, op.cit., p. 318.

görmüşlerdir.<sup>27</sup> Ancak 19. yüzyıl sonları itibariyle diğer büyük devletlerin emperyal hedeflerle yayılmaya çalıştığı bir ortamda, her ne kadar klasik Alman politikasına ters olsa da Almanya'nın denizasıırı hedefler yönünde hareket etmesi kaçınılmaz olmuştur. Almanya, Atlantik kıyılarına uzak olan coğrafi durumunun elverişsizliği yüzünden Avrupa dışına çıkamamıştır. Bu nedenle Avrupa'nın batısındaki ülkelerin sömürgeler edindikleri bir dönemde Almanya, hiçbir sömürgeye sahip olamamış, sömürge yarışına katılamamıştır.<sup>28</sup> Sömürge yarışındaki eksikliklerin giderilmesi amacıyla çeşitli kurumlar oluşturulmuştur. Deutschen Kolonialvereins (Alman Sömürgecilik Derneği) 1882'de, Deutschen Kolonialgesellschaft (Alman Sömürgecilik Kurumu) 1888'de, Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Kolonialabteilung (Sömürgecilik Dairesi) 1890'da kurulmuş ve Alman donanması diğer devletlere yarışabilecek bir seviyeye getirilmiştir.<sup>29</sup>

Donanmanın güçlendirilmesi ve sömürgecilik faaliyetlerine büyük önem verilmesi sadece siyasi prestij açısından değil ekonomik nedenlere dayalı olarak hammadde arayışında da önemli olmuştur. Almanya bu politikasını Togo, Kamerun, (Alman) Güneybatı Afrika, (Alman) Doğu Afrika gibi bölgelerde koloniler elde ederek uygulamaya koymuştur.<sup>30</sup> Fransa ve İngiltere gibi devletlerin çok sayıda koloniye sahip olması ise Almanya'nın sömürgeler elde etmesinin önünde bir engel oluşturmuştur. Bu nedenle Almanya, henüz sömürgeleştirilmemiş toprak arayışına girmiştir. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla iyi ilişkiler içerisine girmesi ve Bağdat demiryolu projesi gibi çeşitli angajman yöntemleriyle bu coğrafyada etkin olmak istemesinin esas sebebinin de bu arayış oluşturmuştur. Diğer bir deyişle özellikle Ortadoğu ve Kafkasya'daki topraklarının daha önce sömürgeleştirilmemiş olmasından dolayı Almanya, Osmanlı'ya yaklaşmıştır. Ayrıca Almanya, diğer devletlerin Osmanlı topraklarını paylaşarak sömürgeleştirme hedefleri yerine, ekonomik olarak o bölgeye hakim olmasının kendi çıkarları açısından daha uygun olacağını düşünmüştür.

---

<sup>27</sup> Ibid.

<sup>28</sup> Alp Hamuroğlu, "Ermeni Meselesi ve Almanya", **OdaTv**, 08.05.2010, <http://www.odatv.com/n.php?n=ermenimeselesi-ve-almanya-0805101200>, (e.t. 01.01.2013).

<sup>29</sup> Ibid.

<sup>30</sup> German Bundestag, **Fragen an Die Deutsche Geschichte: Questions on German History- Ideas, Forces, Decisions from 1800 to the Present (English Edition)**, Bonn, German Bundestag Publications' Section, 1984, p. 238.

Yukarıda aktardığımız bilgilerden de anlaşıldığı üzere “Weltpolitik”, Almanya’nın dış politikasındaki keskin farklılaşmanın betimleyicisi olmuştur. Bu yeni dış politika, sanayisi gelişen ve hızla büyüyen ama aynı zamanda yeni toprak arayışları içinde olan bir Almanya meydana getirmiştir. Almanya diğer sömürgeci devletlerle karşı karşıya gelmemeye çalışarak gözünü doğuya çevirmiştir. Almanya’nın Osmanlı topraklarına ve özellikle Kafkasya’ya yönelmesi de siyasi birliğini geç tamamlamış bir devletin, yeni kaynak ve pazar arayışının bir sonucunu oluşturmuştur.

## 1.2. Genel Hatları ile Alman İmparatorluğu’nun Kafkasya Politikası

Yukarıda genel ve soyut olarak aktardığımız üzere II. Wilhelm ile birlikte değişen ve emperyal hedeflere sahip olan Alman dış politikası, dünyanın çeşitli bölgelerinde uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda ham madde açısından (özellikle bakır ve ham petrol) zengin bir bölge olan Kafkasya yeni Alman dış politikasının siyasi ve ekonomik hedefleri arasına girmiştir. Almanya’nın 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki Kafkasya politikası Weltpolitik’in önemli parçalarından birisini oluşturmuş ve Almanya özellikle 20. yüzyılın başından itibaren Kafkasya’nın yer altı madenlerine, endüstrisine, orman ürünlerine ve ticaretine sahip olmak için büyük çaba harcamıştır.<sup>31</sup> Özellikle Bakü’nün petrol kaynakları, ileride müttefik olacak Almanya ve Osmanlı arasında bir ihtilaf doğuracak derecede önem kazanmıştır.<sup>32</sup>

Almanya’nın bölgeye olan ilgisinin büyük bir kısmını ekonomik sebepler oluştursa da siyasi sebepler de en az yer altı kaynakları ve bölge petrolü kadar önemli bir unsur olmuştur. II. Wilhelm’in Osmanlı’yla kurduğu iyi ilişkiler Almanya’ya, 1914 yılında patlak verecek olan savaş boyunca Kafkasya’da yaşayan Müslüman halkları düşman devletler olan Rusya’ya veya İngiltere’ye karşı ayaklandırma fırsatını vermiştir. Diğer bir deyişle Rusya’da ve İngiliz sömürgelerindeki Müslüman nüfusun fazlalığı, Almanya’nın politikasına uygun olarak Osmanlı’yı ve hilafet gücünü buradaki ayaklanmalarda kullanma fırsatını vermiştir.<sup>33</sup> II. Wilhelm’in Rusya ve İngiltere’yi zayıflatarak dünya hâkimiyetini

---

<sup>31</sup> Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.17.

<sup>32</sup> Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı’nda Türk Sovyet İlişkileri: 1917-1923**, Boyut Yayın, İstanbul, 2000, ss. 25-26.

<sup>33</sup> Wolfdieter Bihl, **Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte Teil 1: Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917**, Hermann BöhlauNachf., Wien-Köln-Graz, 1975, s. 41.

elde etme amacına daha da yaklaşmasına yardımcı olabilecek olan bu politika, Almanya'nın izlemeye çalıştığı dış politika konseptinin de tam olarak karşılığını oluşturmuştur. Müslüman ayaklanması için hilafeti kullanmak isteyen Almanya, Kafkasya'da Müslüman olmayan milletlerin de (özellikle Gürcülerin) ayaklanmaya teşvik edilmesi için bölgede milliyetçilik ve bağımsızlık fikirlerini yaymaya çalışmıştır.<sup>34</sup>

Kafkasya'da yaşayan halkların arasında herhangi bir ihtilafın olmamasının ise çıkarları için gerekliliğini bilen II. Wilhelm, bölgedeki Alman etkisini arttırmak adına Osmanlı ile olan ilişkilerini yakın tutmaya çalışmıştır. 17. yüzyılın ortalarından itibaren gelişen Alman-Osmanlı ilişkileri, II. Wilhelm'in 1889 ve 1898 yıllarında İstanbul'a yaptığı ziyaretlerle doruk noktasına ulaşmıştır.<sup>35</sup> Geçmişten beri gelen iyi ilişkilerin II. Wilhelm'le birlikte daha da ileriye götürülmesi, Almanya'ya Osmanlı topraklarına ilişkin daha rahat politika üretme imkânını vermiştir. Almanya, Osmanlı'yla kurulan iyi ilişkiler ve hilafet makamının getirdiği önemli kazanımlarla Kafkasya'nın Müslüman halkına yaklaşmıştır. Rusya'ya karşı bağımsızlık fikriyle ayaklandırmaya çalıştığı Gürcüleri ise silahlandırarak bu halkla da yakınlaşmaya çalışmıştır. Almanya bu düşüncesini ileriye götürmüş, bağımsız bir Gürcistan'ın kurulmasında önemli bir rol oynayabileceği düşüncesiyle Osmanlı topraklarında bir Gürcü Lejyonu'nun kurulmasını sağlamıştır.<sup>36</sup>

I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde bölge halklarına nüfuz etmek ve emperyal hedeflerini gerçekleştirmek adına siyasi-ekonomik beklentiler içerisinde olan Almanya, savaşın başlamasından Brest-Litovsk Andlaşması'na kadar olan dönemde Osmanlı'yla özdeş politikalar izlemiştir. Almanya bölgede kendisiyle birlikte hareket edecek Osmanlı'yla, Osmanlı ise bu müttefiklik ilişkisini kullanarak kendi kurumlarını geliştirebilecek ve daha güçlü bir hale getirebilecek bir Almanya'yla müttefik olmuştur. Almanya, müttefikliğin gereklerine bağlı olarak savaş süresince Osmanlı'nın açacağı yeni cephelerle kendi üzerindeki savaş yükünü azaltmayı amaçlamıştır. Osmanlı, Kafkas Cephesi'nde savaflara başlayınca beklenildiği gibi Almanya'nın savaştığı düşman sayısında azalma olmuş ancak 1915 yılından itibaren Osmanlı'nın Rusya karşısında almaya başladığı yenilgiler Almanya'nın buradaki halkları Rusya'ya karşı ayaklandırma

---

<sup>34</sup> Ibid., s. 60.

<sup>35</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Timaş, İstanbul, 2010, ss. 93-100.

<sup>36</sup> Çolak, s. 283.

politikasını da olumsuz yönde etkilemiştir. Zira Rusya'nın Osmanlı topraklarını işgale başlamasıyla Osmanlı ve Kafkas coğrafyasının doğrudan bağlantısı kesilmiştir. Rus işgalleri sonucunda Almanya, Osmanlı'nın beklentilerine cevap vermediğini düşünmeye başlamış ve Kafkasya politikasında yeni arayışlara girmiştir.<sup>37</sup>

Bölgedeki dengeleri değiştiren olay Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi ve Brest-Litovsk Andlaşması olmuştur. Rusya'da çarlığın ortadan kalkması ve Osmanlı'nın bölgedeki topraklarını genişletmeye başlaması Almanya'nın yeni arayışlara girdiği Kafkasya politikasını da etkilemiştir. Özellikle Osmanlı düşünce hayatında ortaya çıkmaya başlayan ve Türk haklarının özgürlüğünü esas alan Pan-Türkizm akımı, Almanya'nın bölgedeki çıkarlarıyla çatışmaya başlamıştır. Genel hatları ile belirtirsek Pan-Türkizm düşüncesine göre Osmanlı'nın, Orta Asya'daki Türk topluluklarıyla daha yakın ilişkiler kurmasının gerekliliği, Almanya'nın özellikle bölgedeki yer altı kaynaklarına ilişkin politikasını tehlikeye atacak bir durumu meydana getirmiştir.<sup>38</sup>

Her iki tarafın değişen politikaları sonucunda Osmanlı Azerileri, Almanya Gürcüleri destekler duruma gelirken İtilaf Devletleri de bölgede yaşayan bir başka halk olan Ermenileri nüfuz alanı olarak görmeye başlamıştır. Rusya'daki devrimden sonra Osmanlı'nın Kafkasya'daki toprak talepleri, elde ettiği toprakları elinde tutmaya çalışan Almanya tarafından kuşkuyla karşılanmıştır. Bu kuşkunun sebebini yer altı kaynakları veya ekonomik sebepler değil, böyle bir girişimin Rusya'yı tekrardan İtilaf Devletleri cephesine iteceği düşüncesi oluşturmuştur.<sup>39</sup> İki devletin bölge politikalarındaki farklılıklara ek olarak savaşın beklenenden uzun sürmesi, savaş boyunca artan ham madde ihtiyacının karşılanamaması, İngiliz sömürgelerindeki Müslüman toplulukların cihat çağrısına verdiği karşılıkların istenildiği gibi olmaması, Almanya'nın beklemediği gelişmeler olmuştur. Almanların kendi ekonomik ve askeri güçlerine çok fazla güvenmeleri ve İngiliz-Rus güçlerini küçümsemelerinin yanında bölgedeki Osmanlı askerlerine yeterli cephane ve personelin ulaştırılamaması da Almanya'nın istediklerini elde edememesinde etkili olmuştur.<sup>40</sup> Weltpolitik'in alt basamaklarından birini oluşturan Kafkasya, Almanya'nın politik hesaplarında küçük ama önemli bir noktayı

<sup>37</sup> Ibid., s. 284.

<sup>38</sup> Ibid., s. 285.

<sup>39</sup> Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 295.

<sup>40</sup> Çolak, op.cit., ss. 287-288.

oluşturmuştur.<sup>41</sup> Osmanlı ile ilişkisine bağlı olarak bölgede büyük hedefler tasarlayan Almanya, Kafkasya'ya hâkim olma politikasını bir sonuca ulaştıramamıştır. Kafkas coğrafyasında sadece Gürcüler tarafından destek görmüş, Müslüman halka ise Osmanlı üzerinden ulaşmaya çalışmıştır. Bölgenin diğer bir önemli etnisitesini oluşturan Ermeniler ise I. Dünya Savaşı boyunca İtilaf Devletleri'ni desteklemişlerdir. Buna rağmen Almanya buradaki Ermeni toplumuna kayıtsız kalmamıştır. Almanya özellikle savaş öncesinde ve savaş sırasında Kafkasya'nın önemli unsurlarından olan ve İtilaf Devletleri tarafından Osmanlı aleyhine desteklenen Ermenileri, İttifak Devletleri tarafına çekebilmek adına aşağıda belirteceğimiz gibi çeşitli girişimlerde de bulunmuştur.

## 2. Almanya ve Ermeniler

Osmanlı özellikle 19. yüzyılda siyasi, askeri ve ekonomik olarak dönemin diğer devletlerinden geri kalmasının da etkisi ile misyonerlik faaliyetlerinin odak noktasını oluşturmuştur. Bu bağlamda çeşitli din ve kültürleri bir arada bulunduran Osmanlı coğrafyasındaki misyonerlik faaliyetleri I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde yoğunluğunu arttırmıştır. Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerleri Osmanlı'nın Müslüman ve Yahudi halkı üzerinde etkili olamamış, Anadolu'daki faaliyetlerini Osmanlı'nın Hristiyan tebaasına ve özellikle Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmışlardır.<sup>42</sup> Yürütülen faaliyetler başlangıçta tepkiyle karşılanmış olsalar da zaman içinde buradaki kiliseler bölünmüş ve birçok yeni kilise kurulmuştur. Yeni kurulan kiliseler ve misyonerlik amacı taşıyan kurumlar resmen bir hükümete ya da bir devletin politikasına bağlı olarak çalışmamışlarsa da etkileri itibariyle misyonerler, vatandaşları oldukları devletlerin ve onların hükümetlerinin politikalarını takip eder bir nitelik taşımışlardır. 19. yüzyılda hızlanan misyonerlik kurumlarının faaliyetlerinin etkisi zamanla artmış, Osmanlı topraklarında siyasi ve diplomatik her türlü girişimin içinde olmaya başlamışlardır. Hristiyan halka yardım amacıyla kurulan kurum, kuruluşlar, vakıf ve enstitüler zamanla siyasi bir amaç edinmeye başlamış, Hristiyan halkın bağımsız olmasına vurgu yapan eylemlerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetleri yürüten kurumlar Ermeni isyanlarında

---

<sup>41</sup> Werner Zürrer, "Deutschland und Entwicklung Nordkaukasiens im Jahre 1918", **Jahrbücher für Geschichte Osteuropas**, N.F. 26, 1978, s. 59.

<sup>42</sup> Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Bilgi Yayınevi, 7. Baskı, Ankara, 2012, s. 64.



görünürde yer almamışlar, ancak isyanları ortaya çıkaracak siyasi zemini hazırlamışlardır.<sup>43</sup>

Daha önce belirttiğimiz üzere siyasi birliğini diğer devletlere göre geç tamamlayan Almanya, bu dönemde Osmanlı topraklarına sömürge yoluyla değil, ekonomik gücünü kullanarak nüfuz etmeyi planlamıştır. Bunun yanında diğer devletlerin misyonerlik faaliyetlerine benzer oluşumlar Alman vatandaşlarının da kullandığı bir yöntem olmuş, ancak Osmanlı'yla kurulan müttefiklik ilişkisi izlenen politikaların resmi bir görünüm kazanmasını engellemiştir. Savaş öncesinde ve savaş sırasında diğer devletler açıkça Ermenilerin tarafında yerlerini alırken, Almanya müttefik olmanın gerekliliklerinden dolayı temkinli davranmıştır.

Alman İmparatorluğu'nun resmi politikası Osmanlı'dan yana gözüксе de bu ülkede Ermeni Sorunu'na farklı bakan misyoner toplulukları da olmuştur. Bu topluluklar ya da kurumlar, Ermeni halkının Osmanlı toplumundaki yerinin iyileştirilmesi amacıyla kurulmuş, ancak savaş sırasında ve sonrasında Osmanlı'nın Ermeniler konusundaki politikalarını eleştiren bir tutum içerisine girmişlerdir. Bu durumun iki müttefikin ilişkilerinin bozulmasına sebep olacağını düşünen Almanya, sorunun büyük boyutlara ulaşmasını istememiştir. Diğer bir deyişle Alman misyonerlik kurumlarının ve Ermenilere yardım etme görevini sürdüren kuruluşların yaptıkları birtakım faaliyetler, Almanya'nın Osmanlı politikasıyla örtüşmemiş, hatta bu politikanın tam tersi bir görünüm ortaya koymuştur. Almanya, Osmanlı topraklarında yürütülen sivil hareketlerin kendi politikasıyla aynı yönde olmasını istemiş ve bu duruma yönelik önlemler almaya çalışmıştır. Anadolu'da görev yapan misyonerlerin veya yardım kuruluşlarının hedefledikleri şey Almanya'yı Müslüman Osmanlı'dan değil Hristiyan Ermenilerden yana taraf olmaya zorlamak olmuştur.<sup>44</sup> Almanya, bu süreçte Osmanlı Ermenileri konusunda sıkıntılar yaşanacağından ve misyonerlik faaliyetlerinin kendi çıkarlarına verebileceği zararlardan dolayı büyük tereddüt duymuştur. İngiltere, Rusya, Fransa gibi devletlerin desteğini arkasına alan Ermenilerin kendi politikaları için bir problem oluşturabileceğine ilişkin bu tereddüt Almanya'nın, Osmanlı'yı bu konuda dikkatli olmaya teşvik etmesine

---

<sup>43</sup> Ibid., s. 70.

<sup>44</sup> Hamuroğlu, loc.cit.

kadar varmıştır. Almanya bunu yaparken, Osmanlı'dan yana olduğu düşüncesini de tersine çevirmemeye gayret etmiştir.

Almanya, Ermeniler konusunda İngiltere, Rusya ve Fransa'dan farklı bir politika izlemiş, hem müttefik olmanın getirdiği bazı yükümlülükler hem de Osmanlı üzerindeki uzun vadeli hedeflerinden dolayı Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün bozulmasına karşı bir politik tutum izlemiştir. Almanya'nın bu konudaki politikası Ermenilere destek olma fikrinden daha çok, Ermeniler konusunun Osmanlı'ya vereceği zararın sonuçlarının neler olabileceğine yönelik olmuştur. Almanya, Osmanlı topraklarındaki her türlü ayrılıkçı harekete dolayısıyla Ermenilerin isyan ve ayrılma hedefli girişimlerine de karşı çıkmıştır. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim'in hükümetine gönderdiği bir raporda, Anadolu'da yaşanan olayların Alman kamuoyuna taşınması için bir neden göremediğine ilişkin tespiti, Almanya'nın bu konuya ilişkin bakış açısına açık bir örnek oluşturmaktadır.<sup>45</sup> Almanya, Ermenilerin Osmanlı'yla yaşayacağı sorunların kendisi için de bir problem oluşturacağını düşündüğünden, Anadolu'daki Ermeni halkın Osmanlı idaresiyle ilişkilerinin iyi yönde seyrettiği durum ve zamanları büyük bir memnuniyetle karşılamıştır. Geçmişten beri gelen iyi ilişkiler ve müttefiklik, Ermeniler konusunda her iki devleti de aynı pozisyona sokabileceği tehlikesinin farkında olan Almanya, Ermeni toplumuyla yakın ilişkilerde bulunmasa dahi durumu yakından takip etmiştir.<sup>46</sup>

Almanya'nın bu dönemde Ermenilerle birebir ilişkisi ise oldukça sınırlı olmuştur. Osmanlı topraklarında yaşayan bir halkla, hükümet nezdinde kurulabilecek ilişkiler iç işlere müdahale olarak değerlendirilebileceğinden Almanya, Ermenilerle ilişki kurmayı bir devlet politikası olarak görmemiş ve bu işi Alman sivil yardım kuruluşları ve misyonerlere bırakmıştır. Bu topluma yönelik bir devlet politikasının olmamasında, Almanya'nın Ermenileri, Kafkas politikasında baş aktör olarak görmemesinin de etkisi olmuştur. Gürcülerle olan iyi ilişkiler ve Bakü petrolerinden dolayı Kafkasya Almanya için önemli olsa da kömür madenleri dışında hiçbir doğal kaynağı bulunmayan Ermenistan bölgesi jeopolitik ve jeostratejik olarak değerli bulunmamıştır. Lâkin zaman içinde Ermenistan bölgesinin bir öneminin olmaması, Ermenileri Almanya açısından bir sorun haline getirmeye başlamıştır. Çünkü Ermenilerin Osmanlı topraklarında çıkaracakları herhangi bir

---

<sup>45</sup> Kıvanç Galip Över, **Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi-1915**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s. 2.

<sup>46</sup> Hamuroğlu, loc.cit.

karışıklık Almanya'yı istemediği ihtilafların içine sokabilme ve Almanların Kafkasya politikası sekteye uğratabilme tehlikesini taşımıştır. Bundan dolayı Ermenilerin Almanlardan talepleri olduğunda, Osmanlı'nın azınlıklara yönelik politikalarında düzeltmeye yönelik reformları yapmaya çalıştığını belirtmiş, yapılan talepler Ermenilerle muhatap olan Alman görevliler tarafından geri çevrilmiştir.<sup>47</sup>

Almanların Ermenilere yönelik bu tavrı Ermenilerin Almanya'ya olan bakış açılarında büyük etki sahibi olmuştur. Almanya'nın 19. yüzyılın sonuna kadar Anadolu'da Ermenilere yönelik diğer devletlerin faaliyetlerine benzer bir girişiminin bulunmaması, Ermenilerin bu devleti tanımamasına neden olmuştur. Ermeniler, Almanların Osmanlı'yla olan ittifaklarından dolayı bu devletin Hristiyanlığından dahi kuşku duymuşlardır.<sup>48</sup> Almanya Anadolu'daki misyonerlik faaliyetlerinin artmasından ve 20. yüzyıl başında büyük güç olmasından sonra tanınır olmuş fakat Osmanlı'nın yanında yer alması da bu devleti Ermeniler için olumsuz bir konuma sokmuştur. Almanların, özellikle İngiltere ve Rusya'nın desteklediği Ermenilere yönelik destek verici bir politika izlememesi Ermenilerin Almanlara karşı olan duruşunu belirlemiştir. Almanya, Ermenilerin bu bakışını değiştirmek için kısmen çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Resmi bir politika izlemek yerine Anadolu'da yaşayan Ermeni halkla sivil kanallar yoluyla iletişime geçmek isteyen Almanya; Fransız, İngiliz ve Amerikan misyonerlik faaliyetlerine benzer ve onlara oranla daha az da olsa Alman teşebbüsleriyle bölgede etkili olmaya çalışmıştır. Osmanlı ve Almanya'nın müttefik devletler olması bu faaliyetleri farklı bir boyuta taşımış ve aşağıda ayrıntılı bir biçimde aktardığımız üzere sivil girişimler resmi ilişkileri etkileyebilecek boyutlara ulaşmıştır.

## **2.1. I. Dünya Savaşı Öncesinde Almanya ve Ermeniler**

Yukarıda belirttiğimiz üzere 19. yüzyılın sonlarında artan ve 20. yüzyılın başlarında hızlanarak devam eden sömürgecilik yarışı, büyük devletlerin çıkarlarının çatışmasına neden olabilecek bir siyasi konjonktürün doğmasına sebep olmuştur. Bu durum sadece yeni toprak arayışlarındaki politikaları değil, özellikle Osmanlı'ya yönelik politikaları da etkilemiştir. Bu bağlamda I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın

---

<sup>47</sup> Ibid.

<sup>48</sup> Över, op.cit., s. 69.

Osmanlı'ya ilişkin en önem verdikleri konuların başında yer alan Ermeniler sorunu, Almanya'nın da üzerinde durması gereken bir konu haline gelmiştir.

Daha net bir biçimde vurgularsak Almanya, 19. yüzyılın sonunda uygulamaya koyduğu Osmanlı'yla yakın ilişkiler ve bu devletin toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik politikasını, 20. yüzyılın başlarında da devam ettirmiştir. Özellikle Rusya'nın Anadolu'nun doğusunda Ermenileri kullanarak yürüttüğü girişimlere karşı çıkmıştır. Rusya'nın Ermenilerin bulunduğu yerlerde reform yapılması önerisi Osmanlı'nın topraklarının parçalanmasına yol açacak bir süreci başlatacağı için bu durum Almanya tarafından kabul edilmemiştir.<sup>49</sup> Almanya'nın sadece İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin değil, Alman misyonerlik kurumlarından gelen reform taleplerini de reddetmesi, bu ülkeyi Ermenilerin karşısında zor duruma düşürmüştür. Almanya'nın Ermenilere yönelik bu tavrı Alman misyonerlerinin de çalışmalarını zorlaştırmış, Ermenilerin bu devletle ilgili düşüncelerinin değiştirilmesi adına yapılan faaliyetler diğer devletlerin misyonerlik faaliyetleri yanında daha düşük bir profil izlemek zorunda kalmıştır. Almanya'nın Osmanlı'yla yakın ilişkilerin bilen Ermeniler arasında bu devlete ilişkin olumlu duygular besleyenler arasında tek istisna Almanya'da eğitim görmüş Ermeni gençleri olmuş, bunların sayısı da sınırlı kalmıştır.<sup>50</sup>

Almanya'nın 19. yüzyıl sonlarına kadar herhangi önemli bir girişimde bulunmaması, Ermenileri destekleyen Fransa'nın bütün Ermeni okullarında Fransızca öğretilmesini teşvik etmesi, Ermeni gençlerin Fransa'ya yönlendirilmesi gibi sebeplerden dolayı sadece siyasi değil kültürel nüfuz fırsatı da kaçıran Almanya, Ermeniler açısından tamamen düşman devlet görünümü kazanmıştır.<sup>51</sup> Ermeniler arasında düşman olarak görülen Almanya'nın herhangi bir savaş durumunda zafer kazanmasıyla Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni halkının varlığının ortadan kalkacağına ilişkin genel bir düşünce hâkim olmuş, ancak Osmanlı'nın İngiliz ya da Fransız tarafından mağlup edilmesiyle Ermeni isteklerinin tam anlamıyla elde edileceği fikri yaygınlık kazanmıştır.<sup>52</sup> Almanya ve Osmanlı arasındaki ilişkilerin Osmanlı ordusundaki reform çalışmalarına da yansması Ermenilerin Alman önyargısını tetikleyen unsurlardan olmuştur. Osmanlı

<sup>49</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, ss. 396-399.

<sup>50</sup> Hamuroğlu, loc.cit.

<sup>51</sup> Ibid.

<sup>52</sup> Över, op.cit., ss. 20-21.

ordusunun modernleştirilmesi aşamasında Alman üretimi silahların kullanıma sokulması, Ermeni çetelerini vuran bütün kurşunların, tüfeklerin veya topların Alman malı olması, Ermenilerin Osmanlı ordusunun kendilerini Alman silahları sayesinde yendiği görüşünü savunmalarına neden olmuştur.<sup>53</sup>

Bir başka uyuşmazlık konusu da Ermenilerin Osmanlı ordusunda görev yapmalarının Almanya tarafından da desteklenmesi konusunda ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere Almanya, Osmanlı devletinin asker kaçaklarıyla ilgili uygulamalarını desteklemiştir. Gayrimüslimlerin orduda olmaması ya da azalması durumunda herhangi bir savaşta asker sayısının düşeceğinden kaygı duyan Almanya, Osmanlı ordusunun mümkün olduğunca kalabalık olmasını istemiştir.<sup>54</sup> Bu durum ekonomik açıdan zor durumda olan köylü Ermeni aileleri için hem çalışan hem de koruyan durumda olan Ermeni gençlerin askerlik yapmak istememelerine sebep olmuştur. Almanya'nın Osmanlı ordusundaki gayrimüslimlere yönelik bu politikasına Ermenilerin Osmanlı aleyhindeki propagandaları da eklenince askeri firarlar artmıştır. Ayrıca asker kaçaklarının çetelere katılması, yurt dışına kaçması ya da Osmanlı ordusunda askerlik yapmak istemeyen Ermeni gençlerin Rusya ve Fransa tarafından istihdam edilmesi, sorunu daha büyük bir noktaya taşımıştır.<sup>55</sup>

Daha somut bir ifadeyle belirtmek gerekirse, Ermenilerin I. Dünya Savaşı öncesinde Almanlara karşı tutumu Osmanlı'yla ilgili düşünceleriyle paralellik göstermiştir. Almanya'nın 20. yüzyılın başları itibariyle siyasal ve diplomatik konumunun gereği olarak Osmanlı topraklarındaki ayrılıkçı eğilimlere destek olmaması, kendi kamuoyunda Alman yayımlarının Osmanlı topraklarında gerçek anlamda sömürgeler oluşturmasına bağlı olduğunu savunan yayınlara dahi sansür uygulaması<sup>56</sup>, Ermenilerle ilgili Alman politikalarının Osmanlı'nın duruşuna göre şekillendirildiğinin göstergesi olmuştur. 19. yüzyıl başında Balkanlarda söz sahibi olmadığı için Yunan bağımsızlık hareketlerine destek olmayan Almanya, yüzyılın sonunda Anadolu'da etkin olmadığı için de Ermeni bağımsızlık hareketlerine destek olmamıştır. 20. yüzyılın başında Almanya aynı şekilde, Osmanlı'yla olan ilişkilerinden ve kendi çıkar politikalarından dolayı diğer bütün Osmanlı

---

<sup>53</sup> Hamuroğlu, loc.cit.

<sup>54</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 62-64.

<sup>55</sup> Hamuroğlu, loc.cit.

<sup>56</sup> Lothar Rathmann, **Berlin-Bağdat: Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, çev. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 1982, s. 55

azınlıkları ve Anadolu topraklarında yaşayan halklarla ilgili görüşlerinde ayrılıkçı hareketlerin karşısında durmuştur. Özellikle Kafkasya'daki politikalarının gereği olarak bölgede bir Rus idaresi ya da Rus güdümünde bir devlet istemeyen Almanya, Ermeniler konusunda tamamen Osmanlı'yı destekler bir tutum içerisinde olmuş, Anadolu'da Osmanlı yönetimi için sorun haline gelen ayaklanma ve ayrılma eğilimlerini görmezden gelme, gerektiğinde de yatıştırma tutumunu izlemiştir.<sup>57</sup>

## 2.2. Almanya'nın Ermenilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri

Misyon kelimesi, kökeni itibariyle Latince "missio" kelimesinden türemiştir ve sözlük anlamı itibariyle dinsel, bilimsel veya diplomatik bir görev yüklenmiş kimse veya kimselerdir.<sup>58</sup> Dinlerin ilk ortaya çıktığı zamandan beri misyonerlik, kendi inançlarını yaymak adına din adamlarının kullandığı bir yöntem olmuştur. Başlangıçta kendi dinini başka dinlere mensup toplumlara tanıtmak normal bir eylem gibi gözükse de misyonerliğin etkisi ve eylemleri zamanla başka bir boyut kazanmıştır. Özellikle Hristiyanlığın siyasi olarak da bir amaca hizmet etmesi gerektiğini düşünen Avrupalı din adamları, 18. ve 19. yüzyıllarda misyonerliği kendi devletlerinin çıkarlarına hizmet edecek şekilde kullanmışlardır. Bu kapsamda büyük ve sömürgeci devletler için yayılcılığın ilk aşamasını misyonerlik faaliyetleri oluşturmuştur. Sömürgeleştirilmek istenen coğrafyaya önce misyonerler gönderilmiş, bölgenin sömürgeleştirilmesinden sonra da idarenin devam ettirilmesi için misyonerlerin yaptıkları hizmetlerden faydalanılmıştır. Misyonerler asıl amaçları olan kendi dinlerini yaymanın dışında, toplumun sosyal yapısını değiştirecek girişimlerde de bulunmuşlardır.

Sömürgeleştirilmiş topraklarda misyonerlik faaliyetleri nispeten kolay olmuşsa da Osmanlı topraklarında bu faaliyetleri yürütmek başlangıçta beklenildiği gibi kolay olmamıştır. Osmanlı gibi Avrupalı devletlerin sömürgeleştiremediği topraklarda yapılan misyonerlik faaliyetlerinin sonuçları kendisini ancak 19. yüzyılda çok açık bir şekilde göstermiştir. Osmanlı'da ilk misyonerler, 1804 yılında Anadolu'ya gelen İngiliz Protestanlar olmuştur.<sup>59</sup> Onları 1819'dan itibaren gelmeye başlayan Amerikan misyonerleri izlemiştir. Misyonerler belirtildiği üzere başlangıçta istedikleri hareket alanını bulamamış olsalar da Doğu Kilisesi üzerinde etkili olmuşlar ve bu kiliseye bağlı başta

<sup>57</sup> Över, op.cit., s. 2.

<sup>58</sup> Türk Dil Kurumu, [http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.51e7d2d3acd5f4.89076520](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.51e7d2d3acd5f4.89076520), (e.t. 05.01.2013).

<sup>59</sup> Gürün, loc.cit.

Ermeniler olmak üzere Rum ve Bulgarları, Protestan Kilisesi'ne kazandırmaya başlamışlardır.<sup>60</sup>

Daha önce de belirttiğimiz üzere Almanlar, Ortadoğu'ya ve özelde Filistin'e Prusya Krallığı zamanında ilgi duymaya başlamıştır.<sup>61</sup> Bu ilgiye rağmen II. Wilhelm'in imparator olmasından önce Alman politikası Almanya, Avusturya ve Rusya arasındaki ilişkilere dayandırılmıştır. Almanya Osmanlı'nın Balkanlar'daki topraklarının paylaşımı sorununa kısmen müdahil olmuş ve Osmanlı'nın doğusunda herhangi bir girişimde bulunmamıştır.<sup>62</sup> II. Wilhelm'in iktidarından sonra ise Almanya, 1878 yılındaki Ayastefanos ve Berlin Andlaşmaları'nda ilk defa dile getirilen Ermeni Sorunu'na bağlı olarak Osmanlı'nın doğu bölgesindeki sorunlara müdahil olmaya başlamıştır. Bunun en büyük sebebi diğer büyük devletleri baskısı ile Ermenilere yönelik yapılması istenen ıslahatların, Almanya'nın çıkarları ile uyuşmaması olmuştur. Fransız ve İngiliz misyonerleriyle yoğun bir ilişki içerisinde olan Ermeni toplumunun Almanlara mesafeli duruşu, Ermenilerin Amerikan ve Fransız okullarında yetişmesi ve bu devletlere olan ticari ilişkiler Almanların bölge politikalarına olumsuz bir etkide bulunmaya başlamıştır.<sup>63</sup>

Amerikan, İngilizler ve Fransızların Osmanlı topraklarında ve özellikle Ermeniler arasında hızla giriştikleri misyonerlik faaliyetlerinde, siyasi birliğini geç tamamlamanın verdiği şartlara da bağlı olarak geride kalan Almanya bu konudaki girişimlerini 19. yüzyılın sonlarında başlatmıştır. Alman misyonerler, 1841'den itibaren Filistin başta olmak üzere, Osmanlı'nın çeşitli bölgeleri üzerinde çalışmaya başlamış<sup>64</sup>, bu dönemde kurulan Deutsche Morgenländische Gesellschaft (Alman Şark Derneği), Almanya'nın Doğu'yu tanımaya ve oryantizmin Almanya'da ilgi uyandırmasına sebep olmuştur.<sup>65</sup> 1887'de Berlin'de açılan Seminar für orientalische Sprachen (Berlin Doğu Dilleri Semineri) gibi çeşitli oluşumları, Doğu'ya dair süreli yayınlar ve dergiler izlemiş<sup>66</sup> ancak Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri kesin olarak II. Wilhelm'in ziyaretinden

---

<sup>60</sup> Ibid., s. 65.

<sup>61</sup> Ortaylı, op.cit., s.179.

<sup>62</sup> Özdal, "Doğu Sorunu Kapsamında...", op.cit., ss. 304-305.

<sup>63</sup> Ibid., s. 307.

<sup>64</sup> Wolfgang G. Schwanitz, "The German Middle Eastern Policy, 1871-1945", **Germany and the Middle East 1871-1945**, Markus Wiener Publishers, Princeton, 2004, p. 3.

<sup>65</sup> Fahri Türk, **Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti: 1871-1914**, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 69.

<sup>66</sup> Hamuroğlu, loc.cit.

sonra başlamıştır. II. Wilhelm'in 1898 yılında İstanbul ve Ortadoğu'ya gerçekleştirdiği ziyaretlerden sonra Osmanlı'yla olan yakınlaşma doğu coğrafyasına var olan ilgiyi daha da arttırmıştır. İmparatorun ziyareti Almanlara ticari, iktisadi ve askeri olduğu kadar dini alanda da büyük avantajlar kazandırmış, Alman din adamları Ortadoğu'ya ve Anadolu'ya gelmeye başlamıştır. II. Wilhelm'in yaptığı ziyaretlerde bölgedeki Protestan ve Katoliklere kiliseler tahsis etmesi, Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki Protestan ve Katoliklerin koruyucusu olduğu izlenimini arttırmıştır. Bundan sonra misyonerler, Alman Dışişleri'nin de teşvikleriyle Protestanlığın hem Filistin'de hem de Anadolu'da ve özellikle Ermeniler arasında yayılması amacına hız vermişlerdir.<sup>67</sup>

İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Fransa'nın, Ermenilerle ilgisinin Alman çıkarlarıyla örtüşmemesi ve Ermenilerin Almanya'ya olan tutumlarının değiştirilmesi amacıyla misyonerler Anadolu Ermenileri ile iletişime geçmeye çalışmıştır. Bu amaçla Almanya'nın çeşitli bölgelerinde Ermenilere yardım amaçlı birtakım kurumlar oluşturulmuştur. Almanya'da kurulan bu kurumlar Anadolu coğrafyasına yayılarak faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Osmanlı topraklarında bulunan Alman misyoner kuruluşları arasında ilk sırayı Deutsche Orient-Mission (Alman Doğu Misyonu) yer almış, bu kurumu kısa bir süre sonra Ermenilere özel olarak kurulan Deutsch-Armenische Gesellschaft (Alman-Ermeni Derneği) izlemiştir. Bu kuruluşlar Ermeni halkı için Alman yardım ve desteğini sağlamaya çalışmışlardır.<sup>68</sup> İki büyük misyoner kurumun ortaya çıkmasından sonra başlangıçta dini amaçlı olan ve yardımı esas alır gibi görünen ancak siyasi amacını da kendi içerisinde barındıran misyonerlik kurumları Osmanlı topraklarında hızla yayılmaya başlamıştır. Almanya'da kurulan ve Osmanlı topraklarında çeşitli amaçlarla misyonerlik faaliyetlerinde bulunan diğer kurumların başlıcaları şunlar olmuştur:<sup>69</sup> Frankfurt ve Mainz'ı içine alan Rhein-Main bölgesinde kurulan Deutscher Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient e.V. (Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu), Berlin'de kurulan Deutsche Evangelische Missions-Hilfe D.A.W.W. (Alman Protestan Yardım Delegasyonu) ve Orient-und Islam- Mission des Deutschen Evangelischen Missions-Ausschusses (Alman Protestan Misyonları Doğu ve

<sup>67</sup> Ulrich Trumpener, "Germany and the End of the Ottoman Empire," **The Great Powers and the End of the Ottoman Empire**, ed. Marian Kent, Frank Cass, London, 1996, p. 112.

<sup>68</sup> Selami Kılıç, "Ermeni Propagandaları ve Alman İmparatorluğu'nun Ermeni Politikası: Alman Arşiv Belgeleri Açısından 1917-1918", **Atatürk Yolu**, Volume: 19, Ankara, 1997, s. 268

<sup>69</sup> Wolfdieter Bihl, **Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte Teil 2: Die Zeit der Versuchten Kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)**, Wien-Köln-Weimer, 1992, s. 66.



İslam Delegasyonu Komitesi). Bu kurumların başında Alman aydınları, akademisyenleri, yazarları ve din adamları bulunmuştur. Misyonerlik faaliyetlerinde bulunan kurumların başında yer alan kişilerin en önemlileri papaz Dr. Johannes Lepsius, Pastör Ernst Lohmann, papaz Evald Stier, Prof. Dr. Martin Rede, yazar ve siyaset bilimci Dr. Paul Rohrbach olmuştur.<sup>70</sup> Anadolu’da Ermenilere yardım amacıyla dernekler kuran bu kişiler aynı zamanda Ermeni Sorunu’nda Alman-Osmanlı ilişkilerini yoğun olarak etkileyen aktörler olmuşlardır. Yaptıkları faaliyetlerle müttefiklik ilişkilerinin en yoğun olduğu dönemlerde ve I. Dünya Savaşı sırasında iki devletin ilişkilerini etkileyen bu kurumlar, 19. yüzyılda Almanya’nın doğu siyasetinin en önemli ayağını oluşturmuşlardır.

### 2.2.1. Alman Doğu Misyonu (Deutsche Orient-Mission)

19. yüzyılda Osmanlı’nın Anadolu ve Ortadoğu topraklarında misyonerlik faaliyetleri yürüten birçok kurum ortaya çıkmış ancak bunlardan özellikle birkaçı yürüttükleri faaliyetlerin etkisi bakımından diğerlerinden ayrılmıştır. Özellikle Osmanlı’nın müttefiki olan Almanya’nın misyonerlik faaliyetleri etki bakımından en başlarda yer almıştır. Alman Doğu Misyonu (Deutsche Orient-Mission - DOM), bu kurumların ilklerinden olması ve diğer kuruluşları etkilemesi bakımından önemli bir yer tutmuştur. DOM’un kurucusu Ermeniler hakkında yazdığı kitaplarla günümüz Batı kamuoyunu büyük ölçüde etkileyen Dr. Johannes Lepsius’tur.<sup>71</sup> Eskiden beri Doğu ile ilgilenen Lepsius 1884’te Kudüs’teki Alman cemaatine papaz yardımcısı olarak atandıktan sonra bölgeye olan ilgisini daha da arttırmıştır.<sup>72</sup> Doğu’daki tüm çalışmalarını özellikle Ermeniler üzerinde yoğunlaştıran Lepsius, DOM’u 1896 yılında Potsdam’da kurmuştur.<sup>73</sup> Görevi başlangıçta çeşitli yetimhaneler, klinikler ve eczaneler açmakla sınırlı kalan ve kuruluş amacı Müslümanlar arasında İncil’i yaymak olarak belirtilen DOM zamanla bu görevleri arasına Protestan Ermenilere maddi ve manevi destek sağlamayı da eklemiştir.<sup>74</sup> Yardım kuruluşu görüntüsü vermenin amacı da hem Ermenilerin Almanya’ya olan tutumlarını

---

<sup>70</sup> Kılıç, loc.cit.

<sup>71</sup> Lepsius’un hayatı ve diğer eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Johannes Lepsius, **Deutschland und Armenien 1914-1918 – Sammlung Diplomatischer Aktenstücke- (Mit Einem Vorwort Zur Neuausgabe Von Tessa Hofmann und Einem Nach-wort Von M. Rainer Lepsius)**, Donat und Temmen, Bremen, 1986.

<sup>72</sup> Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya: Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 48.

<sup>73</sup> Tamer Bacınoğlu-Andrea Bacınoğlu, **Modern Alman Oryantalizmi: Alman Yayıncılığının Türkiye Tablosu**, ASAM, 2001, ss. 202-218.

<sup>74</sup> Kılıç, op.cit, s. 50.

değiştirerek kendi taraflarına çekmek hem de Müslüman halk arasında Almanya'nın itibarını arttırmak olmuştur.<sup>75</sup> Başka bir ifadeyle yardım kurumu olarak ortaya çıkan DOM asıl amacından farklı yönlerle de sapsmış, siyasallaşmış ve bu siyasallaşmanın getirdiği başka misyonlarla hareket etmeye başlamıştır.

DOM'un çalışmaları devam ederken 1896'da yaptığı Anadolu gezisinden dönen Lepsius, Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu'nun (Deutscher Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient e.V.) kurucusu olan Pastör Ernst Lohmann'a ricada bulunmuş ve Lohmann, Frankfurt'ta ikinci bir komite olan Alman Ermeni Yardım Derneği (Deutscher Hilfsbund für Armenien)'ni kurmuştur.<sup>76</sup> Papazlık görevinden istifa ederek Berlin'e gelen Lepsius, bu yeni derneğin Berlin'deki komite sekreterliğini üstlenmiştir. Berlin Komitesi'nin çalışmaları Anadolu'nun sınırlarını aşmış, İran'a kadar uzanmıştır. Bu komite sayesinde hem Ermeni gençlere iş imkânı sağlanmış hem de eğitim ve öğretimlerine yardımcı olunmuştur.<sup>77</sup>

Yardım kuruluşu olan DOM, Alman çıkarlarına uygun düşecek şekilde girişimlerini sürdürmüş, misyonerlik amacının gereği olan Protestanlığı yayarken Ermenilerin Almanlara olan bakışını da değiştirmeye çalışmıştır. Ermenilerin, Gregoryen Kilisesi ile aralarının açılmamasına da özen gösteren DOM özellikle dini faaliyetlerini hizmet götürme ve yardım etme amacının altında devam ettirmiştir.<sup>78</sup> 1900'lerden sonra Berlin Sosyal Yardım Örgütü olarak da anılmaya başlayan DOM, I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkmasıyla faaliyetlerini zor şartlar altında yürütmeye çalışmıştır. DOM faaliyetlerini 1914'ten sonra durdurmuş<sup>79</sup> ancak kurulan yeni Alman dernekleri Ermenilerle olan ilişkileri devam ettirmiştir.

---

<sup>75</sup> Bacınoğlu, op.cit., s. 203.

<sup>76</sup> Mustafa Çolak, **Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı: Johannes Lepsius Örneği**, [http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten\\_Makale/kaynakkritigivetehcirolayindabelgetahrifatı.pdf](http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten_Makale/kaynakkritigivetehcirolayindabelgetahrifatı.pdf), (e.t. 08.01.2013). s. 971.

<sup>77</sup> Kılıç, op.cit., s. 52.

<sup>78</sup> Ibid.

<sup>79</sup> Gotthard Jäschke, "Johannes Lepsius: Zum Hundertsten Geburtstag am 15. Dezember", **Die Zeichen der Zeit (Evangelische Monatsschrift für Mitarbeiter der Kirche)**, 1958, ss. 447-448.

### 2.2.2. Alman-Ermeni Cemiyeti (Deutsch-Armenische Gesellschaft)

Osmanlı topraklarında Ermenilere yönelik faaliyet yürüten kuruluşların en önemlilerinden biri de Alman-Ermeni Cemiyeti (Deutsch-Armenische Gesellschaft - DAG) olmuştur. Daha geniş bir ifadeyle belirtmek gerekirse D.A.G. 1914 yılında Johannes Lepsius, Paul Rohrbach ve Avetik Isahakyan tarafından Berlin’de kurulmuş olup<sup>80</sup> varlığını günümüzde de devam ettirmektedir.<sup>81</sup> Cemiyetin kuruluş amacı DOM’un etkisini daha da genişletmek ve Ermeni halkını savaşın olumsuz koşullarından korumak olmuştur. I. Dünya Savaşı’nın DAG’ın etkin olmaya başladığı zamanlara denk gelmesi, bu cemiyeti diğer Alman kurumlarından farklı bir yere koymuştur. Lepsius, I. Dünya Savaşı boyunca Ermenilere bu kuruluş aracılığıyla ulaşmıştır. 1915 olaylarının bu cemiyetin faal olduğu bir dönemde meydana gelmesi, Lepsius’un etkinliklerini daha da yoğunlaştırmasına sebep olmuş, Alman Dışişleri Bakanlığı ise Lepsius ve DAG’ın bu girişimlerinden rahatsız olmuştur.<sup>82</sup> Bu kurumun yürüttüğü faaliyetlerin Osmanlı üzerindeki ve özellikle Kafkasya’daki çıkarlarıyla ters düşebileceğini düşünen Almanya, DAG’ın kendi çıkarlarına ters düşecek olası politik faaliyetlerinin önüne geçebilmek adına Lepsius’u ve DAG’ı olabildiğince sınırlandırmaya çalışmıştır. I. Dünya Savaşı boyunca Almanya’ya, Doğu Anadolu’daki Ermenilerin korunması gerektiği vurgusunu yapan DAG bunu yaparken Ermenilerin Hristiyan dinine mensup bir halk olmalarını bir neden olarak göstermiştir. Almanya bu dönemde Osmanlı’nın içişlerine karışmamak adına Ermeniler konusuna çok fazla müdahil olmak istememiştir.

Cemiyet Almanya’dan, Osmanlı’nın Ermeniler için genel af çıkarması, Doğu Anadolu’da yaşayan halka self-determinasyon (kendi geleceğini tayin etme) hakkı tanınması ve Kafkasya’daki Ermeni coğrafyasında Osmanlı’nın etkin olmasının önüne geçilmesi gibi isteklerde bulunmuştur.<sup>83</sup> Almanya Hükümeti ise istekleri kabul etmemiş, misyonerlerin faaliyetlerinin Alman-Osmanlı ilişkilerine zarar verdiğini belirtilmiş, bu ilişkilere zarar verebilecek makalelerin dahi yasaklanacağını açıklamıştır.<sup>84</sup> Alman

---

<sup>80</sup> Bihl, loc.cit.

<sup>81</sup> Deutsch-Armenische Gesellschaft hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.deutsch-armenische-gesellschaft.de/>, (e.t. 09.01.2013).

<sup>82</sup> Bihl, op.cit., Ibid., s. 71.

<sup>83</sup> Kılıç, op.cit., s. 55.

<sup>84</sup> Hans-Lukas Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa 1897-1922”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak**, der. François Georgeon-Paul Dumont, çev. Maide Selen, İletişim, İstanbul, 2000, s. 260.

Hükümeti'nin kısıtlamaları altında çalışmalarını devam ettirmeye çalışan D.A.G., I. Dünya Savaşı sırasında Alman misyoner kurumları içerisinde eğitim, kültür, sağlık hizmetleri dışında politik girişimleriyle de öne çıkmıştır. 1915 olaylarına ilişkin Alman ve diğer Batı kamuoylarını etkilemesi bakımından önemli bir yere sahip olan D.A.G., Lepsius'un bu kurumda oldukça etkin olarak yer alması ve bu kurumun günümüzde de aktif olması sebebiyle önemini korumaya devam etmektedir..

### **2.2.3. Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu (Deutscher Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient e.V.)**

Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu (Deutscher Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient e.V.) Pastör Ernst Lohmann tarafından Frankfurt am Main'da kurulmuştur.<sup>85</sup> Bu kurum da diğer Alman misyoner örgütleri gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Protestan misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür. Ernst Lohmann, Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermenilerin durumundan Amerikan misyoner kurumlarının yayınlarından sonra haberdar olmuştur.<sup>86</sup> Ermenilerin yardıma ihtiyacı olduğunu düşünen Lohmann Almanya'da yardım toplayarak Anadolu'ya göndermiş, ayrıca Türkiye'de çalışmalar yapmak amacıyla Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan maddi yardım da almıştır.<sup>87</sup>

Lohmann, Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanlara ve Ermenilere bu dernek aracılığıyla yardım etmek, özellikle yetimlere barınma, eğitim ve mesleki eğitim vermek ve hastaneler kurma amacını taşımıştır. Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu'nun kuruluşunda Lepsius'tan da yardım alan Lohmann, Ermeniler üzerinden Müslümanlara da uzanmayı düşünmüştür.<sup>88</sup> Ancak diğer misyoner kuruluşları gibi Lohmann'ın kurumu da Ermenilere yardım ederken Almanya'nın çıkarlarını zedeleyen ve

---

<sup>85</sup> Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient e.V. hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.hilfsbund.de/>, (e.t. 09.01.2013).

<sup>86</sup> Ömer Turan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti", **I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu**, 8-10 Ekim 2009, s. 488.

<sup>87</sup> Kılıç, op.cit., s.49.

<sup>88</sup> Turan, op.cit., s. 494.

Osmanlı'yla olan ilişkilerini bozabilecek siyasi faaliyetlerde bulunmuş, dolayısıyla Almanya Hükümeti'nden beklediği desteği bulamamıştır.<sup>89</sup>

### 2.3. I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Almanya ve Ermeniler

Çalışmamızın başında da belirttiğimiz üzere endüstriyel gelişmenin ve ham madde ihtiyacına dayanan sömürgeciliğin büyük bir hızla ilerlediği 20. yüzyılın ilk yılları bir dünya savaşının gelmekte olduğunun habercisi olmuştur. Özellikle Alman birliğinin sağlanması ve Almanya'nın ekonomik, askeri, siyasi yönden dönemin diğer büyük devletleriyle yarışmaya başlaması, buna bağlı olarak Fransa ve Almanya arasındaki düşmanlık, İngiltere'nin yükselen Alman sanayisinden çekinmesi ve II. Wilhelm'in yayılmacı politikası dünya savaşının görünür ve en önemli sebeplerini oluşturmuştur.<sup>90</sup> 28 Temmuz 1914 tarihinde Avrupa'da başlayan savaşta Almanya'nın en büyük amacı Alman gücünü tüm dünyaya yaymak, mümkün olabildiğince sömürgeler elde etmek ve bu sayede gerekli ham madde ihtiyacını karşılamak olarak nitelendirilmiştir. Ortadoğu ve Kafkasya hem petrol kaynakları hem de İngilizlerin sömürgelerine ulaşmak için en uygun bölgeler olduğundan, Almanya için bu bölgelere büyük oranda sahip Osmanlı büyük önem taşımıştır. Almanya'nın savaşı kazanacağını, bu yolla hem kaybedilen toprakların geri alınabileceğini hem de Kafkasya üzerinden Orta Asya'ya ulaşılacağını düşünen Osmanlı ise bu devletin yanında savaşa girmiştir.<sup>91</sup> Almanya kendi çıkarlarına uygun düşen bu ittifakla birlikte Osmanlı'nın hilafet gücünden de yararlanarak cephe sayısını arttırmak ve Anadolu'nun doğusunda açılacak yeni bir cepheyle Rusya'yı bu bölgede tutmayı hedeflemiştir.

Almanya ve Osmanlı'nın Anadolu'nun doğusuna yönelik politikaları istenilen etkiyi vermemiş, bunda en büyük pay ise Ermenilerin olmuştur. Henüz savaşın başlamadığı dönemlerde ayaklanmaya ve taleplerde bulunmaya başlayan Ermeniler, Osmanlı için özellikle Doğu Anadolu'da büyük bir problem oluşturmaya başlamıştır. Rusya'yı Doğu'da tutmayı hedefleyen Almanya için Osmanlı'nın bölgede Ermenilerle yaşadığı problemler ve İtilaf Devletleri'nin çıkarına olan faaliyetleri büyük bir tehlike oluşturmuştur. Rus ordusunun planlarına hizmet eden Ermeni çeteler ve müttefiki

---

<sup>89</sup> Ibid., s. 489.

<sup>90</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sander, op.cit., ss. 346-350.

<sup>91</sup> Ibid., ss. 367-368.

Osmanlı'nın bu bölgede yaşadığı problemler aşağıda genel ve soyut olarak belirttiğimiz gibi Almanya'nın göz ardı edemeyeceği bir duruma gelmiştir.

### 2.3.1. Savaş ve 1915 Olayları

Osmanlı'nın 2 Ağustos 1914'te imzaladığı bir gizli anlaşmayla Almanya'yla resmi anlamda müttefik olarak savaşa müdahil olmasıyla birlikte, bağımsızlık arayışında olan Ermeniler, Rusya ve İngiltere'nin de desteğini alarak, uzun zamandan beri devam ettirdikleri eylemlerini yoğunlaştırmışlardır. Ermeniler bu eylemleri sadece kendi bağımsızlıkları için yapmamış, Rus ordusunda aktif olarak görev alıp Osmanlı'nın düşmanı konumunda bulunan bir devletle de işbirliğine gitmişlerdir.<sup>92</sup> Osmanlı halklarından olan bazı Ermeniler açıkça İtilaf Devletleri tarafında olduğunu göstermiş, Anadolu'daki Müslüman halka saldırmış ve yaptıkları terör eylemleriyle Osmanlı'nın savaş şartlarında zaten kötü olan durumunu daha vahim bir hâle sürüklemiştir. Ermeni ayaklanmaları bölgesel bir ayaklanma görünümü taşıyorsa da eylemlerin niteliği Osmanlı topraklarının büyük kısmını tehdit eden bir hâl almış, İngiliz ve Rusların Osmanlı üzerindeki hedeflerine ulaşmalarında kolaylaştırıcı bir rol oynamaya başlamıştır.<sup>93</sup>

Ermenilerin İtilaf Devletleri'yle yaptığı bu işbirliği Osmanlı'yı hem cephede hem de cephe gerisinde savaşmaya mecbur bırakmıştır. Osmanlı Hükümeti ülke bütünlüğünü, iç güvenliği ve sınır güvenliğini tehdit eden bu durumun önüne geçebilmek için birtakım önlemler almaya başlamıştır. Bu tedbirlerin en önemlilerinden bir tanesi 24 Nisan 1915'te cephe gerisinde faaliyetlerde bulunan Ermenilere yönelik alınmıştır. Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, belgelere el konulması ve komite liderlerinin tutuklanmasına karar verilmiş, 2.345<sup>94</sup> Ermeni komiteci tutuklanmıştır.<sup>95</sup> Ayrıca Osmanlı tarafından 27 Mayıs 1915'te alınan bir kararla, savaş zamanında hükümet uygulamalarına karşı gelenlere tedbir amacıyla uygulanacak bir kanun kabul edilmiştir. Sevk ve İskân Kanunu<sup>96</sup> adıyla anılan bu geçici kanunla Ermenilerin savaş dönemi boyunca tehlike oluşturmalarının önüne geçilebilmesi amacıyla Osmanlı toprakları içerisindeki güvenli bölgelere gönderilmesi

<sup>92</sup> Gürün, op.cit., ss. 297-299.

<sup>93</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Çalık "Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı", **ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü 1. Uluslararası Ermeni Araştırmaları Kongresi Bildirileri**, Cilt I, Ankara, 2003, ss. 105-111.

<sup>94</sup> Bu sayı bazı kaynaklarda 235 olarak geçmektedir.

<sup>95</sup> Gürün, op.cit., s. 319.

<sup>96</sup> Özdal, "Doğu Sorunu Kapsamında...", op.cit., s. 301.

kararlaştırılmıştır. Etkileri günümüze kadar gelen bu kanun Ermeniler tarafından bir sürgün olarak nitelendirilmiş, kanunun uygulanması sırasında, özellikle Ermenilerin iskân bölgelerine ulaştırılmasında yaşanan birtakım olaylar Ermeniler tarafından Türklerin kasıtlı ve sistematik olarak yaptıkları bir soykırım olarak adlandırılmıştır.

I. Dünya Savaşı henüz başladığında Osmanlı topraklarında çalışan başta Lepsius olmak üzere misyoner örgütlerinin, Alman kilise çevrelerinin ve muhafazakâr Alman politikacılarının çabaları sonucunda Almanya'da sınırlı da olsa bir Ermeni lobisi oluşmuştur. Sevk ve İskân Kanunu çıkarılmadan önce, 4 Ocak 1915'te bir Ermeni Patriği, Alman İmparatorluk Meclisi üyelerinden Matthias Erzberg aracılığıyla, Alman Dışişleri Bakanlığı çalışanı olan ve özel yetkilerle donatılmış Hans von Rosenberg'e bir yazı göndermiştir. Bu yazıda, önce Osmanlı sınırları içerisindeki Ermenilerin o günkü durumlarından bahsedilmiş, daha sonra ise bir Ermeni-Alman yakınlaşmasının Almanya'ya sağlayacağı faydalar sıralanmıştır. Yazıda, Kafkas Cephesi'nde Türklerle Ruslar arasında devam eden savaşı Ermenilerin sempati gösterdiği tarafın kazanacağı, ayrıca Türklerin Kafkas Cephesi'nde Rusları mağlup etmelerinin etkisinin İttifak Devletleri orduları üzerinde büyük yankısının olacağı, Ermenilerin Kafkas Cephesi bölgesindeki ayaklanma durumları ortadan kaldırılır ve bu bölgedeki Ermeni ayaklanmalarını bastırmak üzere bulunan Osmanlı askeri birlikleri de Suriye ve Mısır'a kaydırılırsa, Almanya'nın kendi cephelerindeki durumunun hafifleyeceği belirtilmiştir. Bütün bunlar için Ermeni isteklerinin yerine getirilmesi ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ni desteklemeleri şart koşulmuştur. Belgede, Antranik Ozanyan komutasında sadece Ermenilerden oluşan bir taburun Osmanlı-Rus sınırında Türklere karşı savaştığı, Fransız ordusunda da çok sayıda Ermeni bulunduğu ve Ermenilerin çoğunun İtilaf Devletleri'ni desteklediği, bu durumda, Ermenilerin sempatisini ve askeri gücünü İttifak Devletleri tarafına çekmenin Almanya'ya önemli kazançlar sağlayacağı iddia edilmiştir. Bunun için Ermeni Patriği Almanya'ya bir teklifte bulunmuştur. Bu teklifte Alman İmparatorluğu'nun destek vereceği ve Osmanlı'nın himayesinde olacak, başında da İtalyan soylularından bir prensin bulunacağı bir beylik kurulması, bu beyliğin Ermenilerin çoğunluğunun oturduğu Doğu Anadolu'da değil Kilikya toprakları üzerinde kurulması yer almıştır. O günün şartlarında Doğu Anadolu'da bir beylik kurmanın zorluğu ve 10-14. yüzyıllardaki son Ermeni Krallığı'nın Kilikya üzerinde olmasından dolayı bu bölge seçilmiştir. Bu şekilde Ermeni Beyliği'nin kurulmasıyla birlikte bütün Ermeniler artık Rusya veya Fransa'ya

hizmet etmek yerine bütün güçleriyle İttifak Devletleri için çalışacakları ve bu sayede İtalya'nın Almanya'ya olası saldırısının önleneyeceği belirtilmiştir. Ancak bu talepler bir karşılık bulmamıştır.<sup>97</sup>

1915'te yaşananlarda üzerinde ısrarla durulan kısım, Osmanlı'nın sorumluluğu ve Osmanlı'nın kararın uygulanmasındaki hataları olmuştur. Ancak günümüzde göz ardı edilen Almanların olaylardaki sorumluluğu o dönem içerisinde açıkça vurgulanmış ve I. Dünya Savaşı sırasında yaşananlarda dolayı Almanya açık bir şekilde suçlanmıştır.<sup>98</sup> Bu dönemde birçok Alman subayının neredeyse tüm Türk birliklerinin önemli karar makamlarında görev alması, olaylardaki Alman sorumluluğunu işaret eden bir nitelik taşımıştır. Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı sırasında General Otto Liman von Sanders önce I. Ordu Komutanı daha sonra Suriye'de Yıldırım Orduları Komutanı, General Fritz Bronsart von Schellendorf Erkan-1 Harbiye Reisi, Amiral Wilhelm Anton Souchon Osmanlı Donanması Komutanı, Binbaşı Felix Guse Üçüncü Ordu Komutanlığı Kurmay Başkanı daha sonra Erkân-1 Harbiye Reisi olarak görev yapmış, General Otto von Lossow, General Freiherr Kress von Kressenstein, Carl Mühlmann, General Freiherr Colmar von der Goltz, General Hans von Seeckt ve Eberhard Graf Wolffskeel von Reichenberg<sup>99</sup> de Osmanlı ordusunda çeşitli görevlerde bulunmuşlardır.<sup>100</sup>

Osmanlı ordusundaki Alman subaylarının böylesine önemli makamlarda görev yapması ve Osmanlı'nın Almanya'yla olan ittifakı, bu devletin 1915 olaylarındaki sorumluluğunu tartışılır hale getirmiştir. İngiliz tarihçi A. J. Toynbee Almanların 1915 olaylarında yaşananları önleyebilecek durumdayken bunu yapmadıklarını ve özellikle Alman basınının olayları mazur gösterdiğini belirtmiştir.<sup>101</sup> 1914-1916 yıllarında İstanbul'da görevli Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau da, Osmanlı'daki İttihatçı yönetimi suçlamakla birlikte Türklerin uyguladıkları yöntemleri Almanlardan öğrendiğini savunmuş ve modern çağlarda halkın kitle olarak başka bir bölgeye sevk edilmeleri

---

<sup>97</sup> Çolak, op.cit., s.172.

<sup>98</sup> Selami Kılıç, "Bazı Alman Çevrelerindeki 'Soykırım' İddialarına Eleştirel Bir Yaklaşım", **Yeni Türkiye (Ermeni Özel Sayısı) I**, sayı 37, Ankara, 2001, s. 332.

<sup>99</sup> Guenter Lewy, **1915 - Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?: Çarpıtılan - Değiştirilen Tarih**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 320.

<sup>100</sup> Özdal, "Doğu Sorunu Kapsamında...", op.cit., s. 309.

<sup>101</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Timur, **1915 ve Sonrası: Türkler ve Ermeniler**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, ss. 48-50.



fikrinin bir Alman buluşu olduğunu iddia etmiştir.<sup>102</sup> Büyükelçi Morgenthau anılarında, Ermenilerin sevk ve iskân edilmesini Türklere Almanların önerdiğini ve bunu Alman Amiralî Guido von Usedom'un kendisine bizzat söylediğini yazmıştır.<sup>103</sup> Amerikalî tarihçi H. A. Gibbons da Ermenilerin yaşadıkları olaylardan Almanları sorumlu tutmuştur.<sup>104</sup> İsviçreli yazar Christoph Dinkel Ermenilerin başka bölgelere sevk edilmesinin Türklerin bulduğu bir çözüm olmadığını, bunun ne olursa olsun o bölgenin Ermenilerden arındırılmasının gerekli olduğunu düşünen Alman subaylar tarafından önerildiğini ve talep edildiğini yazmıştır.<sup>105</sup>

Konu üzerine yazılanları okuyan Türkler arasında da yapılanları Tâlim-i Alaman olarak değerlendirenler olmuştur. Ayrıca savaştan sonra Alman sorumluluğunu savunan yazarlar arasında Ermeniler de bulunmuştur.<sup>106</sup> Örneğin Artem Ohandjanian 1915'te yaşananlardan dolayı Almanya'yı hatta Avusturya-Macaristan'ı Osmanlı'yla işbirliği yapmakla suçlamıştır.<sup>107</sup> Ohandjanian'a göre kendilerine yönelik Ermeni bakış açısının farkında olan Almanya, 1915 olaylarında yaşananları önleyebilecek durumdayken herhangi bir müdahalede bulunmamış ve bölgede olanlara seyirci kalmakla yetinmiştir.<sup>108</sup> Bir başka Ermeni yazar Vahakn Dadrian da Ermenilerin sevk edilmesi kararıyla sonuçlanan görüşmelere dahil olan Alman subaylardan bahsetmiş, Goltz'un yapılanlarda büyük pay sahibi olduğunu iddia etmiştir.<sup>109</sup>

Almanya'nın bu konuda ciddi anlamda suçlanmasında, Osmanlı Hükümeti'nin tamamen İttifak Devletleri'nin kontrolü altında olduğunu ileri süren İtilaf Devletleri'nin görüşü etkili olmuştur.<sup>110</sup> Ermenilere yönelik bütün girişimlerde Alman sorumluluğu

---

<sup>102</sup> Ibid., ss. 54-55.

<sup>103</sup> Vahakn N. Dadrian, **History of The Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus**, Berghahn Books, 2004, p. 263.

<sup>104</sup> Şükrü Elekdağ, "Almanya kendi vicdanını temizlemek için Türk milletinin tarihini karalıyor! (1)", **Zaman Gazetesi**, 25.06.2005, [http://www.zaman.com.tr/yorum\\_yorum-sukru-m-elekdag-almanya-kendi-vicdanini-temizlemek-icin-turk-milletinin-tarihini-karaliyor-1\\_186251.html](http://www.zaman.com.tr/yorum_yorum-sukru-m-elekdag-almanya-kendi-vicdanini-temizlemek-icin-turk-milletinin-tarihini-karaliyor-1_186251.html), (e.t. 12.01.2013).

<sup>105</sup> Christoph Dinkel, "German Officers and the Armenian Genocide", **Armenian Review**, No: 44/1, Spring 1991, p. 96.

<sup>106</sup> Timur, op.cit., ss. 55-56.

<sup>107</sup> Kılıç., op.cit., s. 69.

<sup>108</sup> Artem Ohandjanian, **Armenien: Der verschwiegene Völkermord**, Wien-Köln-Graz, 1989, s. 156.

<sup>109</sup> Vahakn Dadrian, **German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity**, MA: Blue Crane Books, Cambridge, 1996, p. 185.

<sup>110</sup> 1915 olaylarında rolü olduğu düşünülen Osmanlı yetkilileri Malta'ya sürülmüş ve burada yargılanmıştır. Malta Mahkemeleri sonucunda Ermeni tezi çerçevesinde Ermeni Soykırımı yapmakla suçlanan 145 kişiye İngiliz Kraliyet Başsavcısı tarafından beraat kararı verilmiştir. Yargılamalar sonucunda Türk yetkililerin Ermenilerin öldürülmesini direkt olarak emrettiği veya teşvik ettiğine ilişkin bir belge

olduğunu ileri süren bu görüşe göre, Osmanlı'nın Almanya'nın fikri ve izni olmadan harekete geçemeyeceği savunulmuştur. Ermenilerin yaşadığı bölgenin Rusya'nın eline geçmesinden büyük endişe duyan Almanya'nın Ermenilere yönelik izlenen Osmanlı politikalarını uygun bulduğu, yine dönemin yazarları tarafından savunulmuştur. Yazarlar arasında Ermenilerin Anadolu'nun başka bölgelere sevk edilmelerini Almanların önerdiklerini, Alman Genelkurmayı'nın bu konu üzerinde ısrarla durduğuna ilişkin görüş belirtenler de olmuştur.<sup>111</sup> Alman sorumluluğuna vurgu yapan yazarlar Anadolu'nun bazı bölgelerinde Osmanlı ordu birliklerinin başında Alman subayların bulunduğunu, askerlerin Osmanlı sultanı ve Alman imparatoruna bağlılıklarını dile getirdikleri ve bu nedenle yaşanan olaylardaki sorumluluğun her iki tarafa da ait olduğu görüşünü savunmuşlardır. Ermeniler de Almanların kendilerine olan bakışının Osmanlı'dan farklı olmadığını ve alınan tedbirlerde Almanya'nın planlarının uygulandığını belirtmişlerdir.<sup>112</sup>

Bu kapsamda belirtilmesi gereken önemli bir husus ise 1913 yılında Paul Rohrbach'ın<sup>113</sup>, Alman subaylarına verdiği bir konferansta Almanya'nın Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik radikal refomlar yapılmasına izin vermemesi ve bölgedeki Ermenilerin yaşadıkları yerlerden uzak bölgelerde iskân edilmesi gerektiği üzerinde durmuş olmasıdır.<sup>114</sup> Bu konferansta konuşulanlar Almanya'nın olaylara yönelik bakış açısını açık bir şekilde göstermiştir. Almanların Doğu Cephesi'nde Ruslara karşı Osmanlı ordusunu kullanmak istemesi, bölgede Osmanlı'ya engel olabilecek hatta Rusların işine yarayacak terör faaliyetlerinin Almanlar tarafından engellenmek istenmesine neden olmuştur. Almanya'nın Kafkasya politikası ve Rusya'ya yönelik endişeleri göz önüne alındığında bölgede yaşananlara kayıtsız kalması veya Osmanlı'nın bu konuda yalnız hareket etmesine izin verecek olması beklenmeyecek bir gelişme olduğundan, 1915'te Ermeni Sorunu'na yönelik olarak alınan kararda Almanya Hükümeti'nin aktif olarak yer aldığı görüşü ön plana çıkmıştır. Örneğin olayların meydana geldiği bölgede görevli olan Schellendorf,

---

bulunamamıştır. Bunun üzerine İttifak Devletleri arasında, yaşananlarda Alman sorumluluğunun olduğu görüşü ortaya çıkmaya başlamıştır. Malta Mahkemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uluç Gürkan, **Malta Yargılaması**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014; Mehmet Akif Bal, **Sürgün Türkler: Milli Mücadele Döneminde Malta Sürgünleri**, Gahura Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

<sup>111</sup> Kılıç, op.cit., s. 70.

<sup>112</sup> Ersal Yavi, **1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler-Ermeniler-Kürtler**, Yazıcı Yayınevi, İzmir, 2001, ss. 289-290.

<sup>113</sup> Alman-Ermeni Cemiyeti'nin kurucularından olan siyaset bilimci Paul Rohrbach, aynı zamanda Alman yayıncılığının en önemli savunucularından birisidir.

<sup>114</sup> Ibid., s. 290.

Ermenilerin büyük güçler ve özellikle Rusya tarafından tahrik edildiğini, ayrıca bölgede dağıtılan el ilanları, broşürler ve silahlarla ayaklanmaya teşvik edildiğini belirtmiştir. Schellendorf, yapılan eylemlerin Türklere ithaf edilen Ermeni katliamlarından daha kötü olduğunu da ifade etmiştir.<sup>115</sup>

Bu görüş, Almanların Ermeni Sorunu konusunda Osmanlı'nın aldığı kararları destekler nitelikte olduğunu göstermiştir. Ermenilere yapılanların Rusya'ya karşı olduğu varsayımından hareket eden Almanya bu konuda Osmanlı'ya çok açık bir destek vermiştir. Almanya bu desteği verirken tarihin ilk Hristiyan halklarından biri olarak görülen Ermenilere ilişkin iç kamuoyunda gelebilecek talepleri, diğer taraftan da ihtiyaç duyduğu müttefik Osmanlı arasında bir denge kurmaya da çalışmıştır. Bu bağlamda sevk ve iskân kararından sonra Almanya, Osmanlı'yı savaşta kendi saflarında tutmaya çalışırken, bir taraftan da İtilaf Devletleri'nin, Osmanlı'nın Ermenileri toptan yok etmeye çalıştığı ve bu faaliyetlere Almanya'nın destek verdiği propagandasına karşı kendini savunmaya çalışmıştır. Bu dönemde İtilaf Devletleri, Osmanlı ordusunda görevli Alman subayların, savaş sırasında Antep, Urfa ve Muş dolaylarında Ermenileri kurşuna dizdiklerini ve masum Ermeni halkını öldürdüklerini iddia etmişlerdir. Aynı şekilde savaşın sonuna kadar Avrupa kamuoyunda ve Türk halkı arasında, Alman İmparatorluğu'nun Ermeni meselesinde Türklerle beraber hareket ettiği ve Ermenilerin sevk ve iskân edilmesinde Almanya'nın Osmanlı ile hemfikir olduğu düşüncesi yaygınlaşmıştır.<sup>116</sup>

Yukarıda anlattıklarımızdan da anlaşıldığı üzere 1915 olaylarına ilişkin Osmanlı yanlısı bir tutum izleyen Almanya, Alman misyonerlik kurumlarına ilişkin savaş öncesi tavrını savaş sırasında da devam ettirmiştir. Almanya Hükümeti kendi vatandaşlarının, müttefiki olan Osmanlı'nın yanında yer almak bir yana, Ermeniler için çalışıyor olmalarının kendi çıkarları için olumsuz sonuçlar doğurabileceğini düşünmüştür.<sup>117</sup> Bu nedenle savaş döneminde Osmanlı topraklarında faaliyetlerini sürdüren misyoner kuruluşlar denetim altına alınmıştır. Özellikle Alman misyonerlerin faaliyetlerinden kendisinin sorumlu tutulacağını düşünen Almanya, bu kurumlara ilişkin denetim kararını

---

<sup>115</sup> Çalık, loc.cit.

<sup>116</sup> Mustafa Çolak, "Müttefik Almanya ile İhtilaf: Ermeni Meselesi", **History Studies**, Volume: 5, Issue: 6, November 2013, s. 154.

<sup>117</sup> Kılıç, op.cit., s. 58.

Osmanlı'yı kaybetmemek adına almıştır.<sup>118</sup> Alman basını üzerinde de denetimlerini yoğunlaştıran Almanya, gönderilen raporlar doğrultusunda Ermeni Sorunu konusunda, Türklerin topraklarını savunmak amacıyla birtakım önlemler aldığına ilişkin haberler yapmıştır.<sup>119</sup>

Alman misyonerlerini ve basını bu şekilde denetim altına alan Almanya Anadolu'nun doğusunda görev yapan Almanları da Osmanlı ordusu ve Ermeniler arasında herhangi bir olay yaşanmaması için birtakım girişimlerde bulunmak adına yetkilendirmiştir. Almanya, Osmanlı ordusunda görevli Alman askerlerin varlığına rağmen iki taraf arasındaki ilişkileri gözlemek adına yetkilendirdiği görevlilerin Türklerin yanlış bir yol izlemediği, azınlıklara baskıcı ve ezici tutumlara sahip olmadığı yolunda yazdığı raporlardan memnuniyet duymuş, Ermenilerin sevkleri sırasında herhangi kötü bir durumun olmadığı zamanlarda da Osmanlı yönetimini takdir etmiştir.<sup>120</sup> Ermenilerin faaliyetleriyle Rusya'ya verdikleri destek Almanların Ermeniler konusundaki tutumunun başlıca sebebi olmuştur. Almanya bu nedenle savaş öncesinde olduğu gibi savaş sırasında da misyonerlik kuruluşlarının dışında Ermenilerin dostluğunu kazanmayı bir hükümet politikası olarak uygulamamıştır. 1915 yılında Osmanlı'yı Ermenilere yönelik aldığı kararlarda destekleyen ve olayların bizzat içerisinde bulunan Almanya Hükümeti, Ermeni Sorunu'nun savaşın kazanılması durumunda ortadan kalkacağından emin olduğu için, savaş sırasında Ermenilerden gelen taleplere verilen az sayıdaki olumlu cevapta da konunun ve reform taleplerinin savaştan sonra konuşulması gerektiğine ilişkin açıklamalar yapmakla yetinmiştir.<sup>121</sup>

Savaşın sonlarına yaklaşıldıkça ve İtilaf Devletleri'nin galip geleceği kesinleşmeye başlayınca Almanya, Ermeniler konusunda politikalarını değiştirmeye başlamıştır. Özellikle 1915'te yaşanan olaylarda Almanya'ya sorumluluk yüklenebileceği endişesi Almanya'nın Ermenilere yönelik politika değişiminin esas unsurunu oluşturmuştur. Dönemin Alman Büyükelçisi Wangenheim, Ermenilerin Osmanlı'nın aldığı önlemleri çarpıtarak Batı kamuoyuna yayacağını belirtmiştir.<sup>122</sup> Ermenilerin Almanya'ya yönelik tutumları da göz önüne alındığında, kaybedilmek üzere olan savaş sonrasında bu konuyla

---

<sup>118</sup> Rathmann, loc.cit.

<sup>119</sup> Hamuroğlu, loc.cit

<sup>120</sup> Över, op.cit., s. 39.

<sup>121</sup> Hamuroğlu, loc.cit.

<sup>122</sup> Çalık, loc.cit.

ilgili üzerlerine yüklenen sorunlarla başa çıkmak zorunda kalabilecek olan Almanya bu durumu tersine çevirmek adına savaşın son dönemlerinde çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Örneğin Wangenheim savaşın henüz başları sayılabilecek 4 Temmuz 1915'te, Osmanlı Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri'ne bir memorandum göndererek, Osmanlı'nın Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı almış olduğu askeri tedbirleri desteklemeye devam ettiklerini bildirmiş ancak İtilaf Devletleri'nin propagandalarına engel olmak için de suçlular ile suçsuzların iyi ayırt edilmesi gerektiğini açıkça ifade etmiştir. Wangenheim, sadece askeri cephelere zarar veren ve ayaklanma çıkartan Ermenilerin sevk edilmesini, Anadolu içlerindeki Ermenilerin yerlerinin değiştirilmemesini, Almanya'nın ancak bu şartlarda Osmanlı'ya destek vereceğini hem Osmanlı Devleti yetkililerine hem de Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazmıştır.<sup>123</sup>

Alman Dışişleri Bakanlığı da, Ermeni Sorunu'nun İtilaf Devletleri için propaganda malzemesi olabileceği öngörüsünde bulunmuş ve bunun için önlemler alınmasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine I. Dünya Savaşı döneminde Alman Dışişleri Bakanlığında Osmanlı topraklarındaki propaganda işlerinden sorumlu olan Max Freiherr von Oppenheim, 29 Ağustos 1915'te yazdığı raporda Ermenilerle ilgili ileride doğabilecek şikâyetlere karşı Osmanlı'ya, çıkabilecek aksaklıkları gidermek amacıyla aldığı önlemleri dikkatli bir şekilde belgelemesi ve bu belgeleri iyi koruması gerektiği tavsiyesinde bulunduğunu yazmıştır. Oppenheim raporunda; Adana, Halep ve Şam arasında Ermeniler gördüğünü, bunların gruplar hâlinde olduklarını, jandarma tarafından korunduklarını, hiç kimsenin yaya olmadığını, at, deve veya trenlerle gittiklerini, ancak tren seferlerinin düzenli olmadığını da bildirmiştir. Ayrıca bu dönemde Almanya'nın Kafkas Cephesi'nde bulunan ve Ermeni olaylarına tanıklık eden Lois Mosel<sup>124</sup>, Osmanlı toprakları üzerindeki Ermenilerin iyi organize olduklarını ve hemen hepsinin bu savaşta Rusların galip gelmesi için çalıştıklarını yazmıştır. Mosel'e göre Osmanlı Kafkasyası'ndaki Ermeniler, Ruslardan silah ve para yardımı almış ve Rus saflarında savaşmışlardır.<sup>125</sup> Oppenheim'in ve Mosel'in yazdıklarında açıkça görüldüğü gibi Osmanlı, Ermenilerin sevk ve iskânları sırasında dönemin şartlarında yapılabilecek en iyi organizasyonu sağlamaya çalışmıştır.

<sup>123</sup> Çolak, "Müttefik Almanya ile...", loc.cit.

<sup>124</sup> Lois Mosel, I. Dünya Savaşı boyunca Kafkasya'da Almanya'nın özel ajanı olarak çalışmıştır. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Çolak, **Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı: Johannes Lepsius Örneği**, [http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten\\_Makale/kaynakkritigivetehcirolayindabelgetahrifati.pdf](http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten_Makale/kaynakkritigivetehcirolayindabelgetahrifati.pdf), (e.t. 27.05.2013), s. 975.

<sup>125</sup> Ibid. s. 155.

Savaşın sonuna yaklaşılmıyla birlikte Lepsius'un ve misyoner kuruluşların Alman Hükümeti nezdindeki faaliyetleri ise artmıştır. Bu kuruluşlar dönemin şansölyesi Holweg'e başvurarak, Hristiyan olmaları nedeniyle Osmanlı'nın baskı yaptığı Ermeniler konusunda Almanya'nın girişimde bulunmasını istemişlerdir. Ancak Holweg, Ermenilerin, İtilaf Devletleri'nin propagandalarında kullandıkları gibi dinleri yüzünden değil, siyasal davranışları yüzünden Osmanlı topraklarında sorun yaşadıklarını belirtmiştir.<sup>126</sup> Almanya, savaşın sonlarında ortaya çıkmaya başlayan ve İtilaf Devletleri'nin Türkiye'de bir Ermeni soykırımı olayının yaşandığı iddialarını samimi bulmadığını ifade etmiştir. Almanya'ya göre İtilaf Devletleri bu savaşta sivil ve savaş esiri Almanlara her türlü zulmü yapmıştır. Dolayısıyla Almanya ne İtilaf Devletleri'nin ne de tarafsız devletlerin Almanya'yı Ermeni Sorunu'ndan dolayı suçlamaya hakkı olmadıklarını savunmuştur. Almanya'nın Wangenheim'dan sonraki İstanbul Büyükelçisi Wolff-Metternich, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın savaş boyunca Alman esirlerine yaptığı zulümlerin hiçbirinin bir İtilaf Devleti tarafından bir diğer İtilaf Devleti'ne karşı baskı aracı olarak kullanılmadığı belirtilmiştir. Almanya, İtilaf Devletleri kendi yaptıkları faaliyetlere ses çıkarmazken müttefikleri Osmanlı'ya ne kendileri ne de İtilaf Devletleri tarafından yapılacak bir baskıyı kabul etmeyeceğini belirtmiştir.<sup>127</sup>

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Almanya, savaş sırasında Ermenilerin yaşadıklarından dolayı kendisinin suçlanacağı endişesini taşımıştır. Bu nedenle savaşın sonlarına doğru politikasını değiştirmeye başlamıştır. Özellikle İtilaf Devletleri'nin Ermeni Sorunu konusunda Almanya'yı da suçlayan açıklamaları ve yukarıda aktardığımız yazarların Almanya'ya sorumluluk yükleyen görüşleri, Sevk ve İskân Kanunu'nun hazırlanması ve uygulanmasında Alman konsolos ve subaylarının teşviklerinin bulunduğu ileri sürülmesi bu endişelerinin haklılığını ortaya koymuştur.<sup>128</sup> Sevk ve İskân kararı alınıp uygulanmaya başlandığında Almanya, soruna kendi çıkarları açısından bakmış ve bu çıkarlar bir taraftan Osmanlı'yla ittifakı devam ettirmek, diğer taraftan da İtilaf Devletleri'nin kendisine yönelttiği suçlamalara cevap vermeyi gerektirmiştir. Alman İmparatorluğu içerisinde Ermeni Sorunu konusundaki görüşlerin değişiklik göstermesi, ancak Osmanlı ordusundaki Alman subayların çoğunun Sevk ve İskân Kanunu'nu gerekli

---

<sup>126</sup> Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi: 1914-1918 Genel Savaşı, 1915-1917 Vuruşmaları ve Bunların Siyâsal Tepkileri**, Cilt:3, Kısım:3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 45.

<sup>127</sup> Çolak, op.cit., s. 156.

<sup>128</sup> Ortaylı, op.cit., s. 177.

görmeleri, Almanya'yı savaş sonrası zor durumda bırakma olasılığını ortaya çıkarmıştır. 1915'te yaşananlar bir soykırım olarak nitelendirilmese dahi yaşananların sorumluluğunun sadece Osmanlı'ya yükletilmesinin yanlışlığına ilişkin görüşler o dönem tartışmaları arasında da yer bulmuştur. Bunun üzerine Almanya politikasını, Ermeniler konusundaki suçlamalardan kurtulmak ve kendisini adeta temize çıkarmak adına yürütmüştür. Uzun yıllardır iyi ilişkiler içerisinde olduğu Osmanlı'yı savaş sonrasında bu konuda yalnız bırakan Almanya, yeni Ermeni politikasını kendisini aklamak, müttefikini ise suçlamak üzerine kurmuştur.

### 2.3.2. Savaş Sonrası Gelişmeler

Bir önceki kısımda da belirttiğimiz üzere savaşın kaybedileceğinin kesinleşmeye başlamasıyla birlikte Almanya ve müttefiki Osmanlı arasındaki anlaşmazlıklar da gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bunun en büyük sebebini Almanya'nın savaşın başından beri Kafkasya'yı kendi yönetimi altında görmek istemesi ve bu bölgedeki çıkarlarının Osmanlı ile çatışması oluşturmuştur. Diğer bir deyişle I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında bölgeye yönelik Almanya ve Osmanlı politikalarında belli bir uyum gözlense de savaşın sonlarına doğru bu uyum yerini anlaşmazlıklara bırakmaya başlamıştır. Brest-Litovsk Andlaşması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'da ilerlemeye başlaması Almanya'nın değişmeye başlayan politikasının belirginleşmesinde büyük bir etken olmuştur. Almanya, Osmanlı'nın Brest-Litovsk ile belirlenen sınırlara saygı göstermediğini ve andlaşmayı hiçe sayarak Kafkasya'da ilerlediğini öne sürerek Osmanlı-Alman ittifakı arasındaki ilişkilerin Kafkasya nedeniyle kopma noktasına geldiği iddialarını doğrular nitelikte bir politika izlemeye başlamıştır. Osmanlı'nın Kafkasya'ya tek başına hâkim olmasının kendisi için büyük sorunlar yaratacağını düşünen Almanya özellikle Bakü petrolerinin Türklerin eline geçmesinden endişe duymuş bölgedeki bütün politikasını Osmanlı'yı durdurmak üzerine kurgulamıştır.<sup>129</sup>

Osmanlı'nın ilerleyişi karşısında panikleyen Ermeniler de İngiliz ve Ruslardan beklediği desteği bulamayınca Almanya'ya yönelmiştir. Almanlar ise kendilerine destek bulmak için Osmanlı'nın Kafkasya'daki ilerleyişinin Ermenileri sindirmek adına olduğu

---

<sup>129</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Trumpener, op.cit., ss. 183-187.

yönünde birtakım yalan haberle kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.<sup>130</sup> Ancak savaşın kesin olarak İtilaf Devletleri'nin galibiyetiyle sonuçlanması nedeniyle Almanya ve Osmanlı bölgedeki hedeflerine ulaşamamışlardır. İki müttefik arasındaki ilişkiler savaşın sonlanmasıyla tamamen farklı bir yöne doğru ilerlemiştir. Savaşın kaybedileceğini anlamasıyla birlikte Almanya 1915 olayları üzerindeki politikalarını değiştirmiş ve Ermeni politikasını tamamen Türkleri karalamaya yönelik oluşturmaya başlamıştır. Osmanlı'yla ittifak durumundayken gerçekleşen 1915 olaylarını kendi çıkarları açısından tekrardan yorumlayan Almanya, aşağıda belirttiğimiz biçimde kendisinin olaydaki sorumluluğunu göz ardı etmeye veya unutturmaya çalışmıştır.

### 2.3.2.1. Lepsius'un Çalışmaları

1915 olaylarının hemen sonrasında çeşitli tarihçilerin ve İtilaf Devletleri'nin suçlamalarına maruz kalan Almanya, savaşın bitmesi ve Osmanlı'yla olan ittifakının bozulmasıyla yaşananlardan dolayı kendini aklama çalışmalarına başlamıştır. Almanya bunun için Ermenileri yakından tanıyan ve Ermenilere yönelik çeşitli misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş olan Johannes Lepsius'u görevlendirmiştir. 1917'de Ermeniler başta olmak üzere doğudaki Hristiyanlar için yapmış olduğu etkin çalışmaları takdir edilerek kendisine Berlin Üniversitesi Teoloji Fakültesi tarafından fahri doktora ünvanı verilen Lepsius<sup>131</sup>, 1918 yılının sonlarında Almanya'ya dönmüş ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nın verdiği görev doğrultusunda çalışmalara başlamıştır. Lepsius'un görevi Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nin Ermeni Sorunu ile ilgili olan belgelerini incelemek, Alman Hükümeti'nin Ermenilerin durumunu iyileştirilmek için her türlü çabayı gösterdiğini ve Almanya'nın yaşananlarda suçlu olmadığını kanıtlamak olarak belirtilmiştir.<sup>132</sup> Lepsius çalışmasında Alman arşivindeki belgelerin birçok önemli kısmını tahrif ederek değiştirmiş ve İtilaf Devletleri'nin Almanya'ya yönelik suçlamalarını Osmanlı'ya karşı yönlendirmeye çalışmıştır.<sup>133</sup>

---

<sup>130</sup> Kılıç, op.cit., s. 208

<sup>131</sup> Ibid. s. 53.

<sup>132</sup> Jäschke, loc.cit.

<sup>133</sup> Lepsius'un belge tahrifatına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Çolak, "Kaynak Kritiği ve...", [http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten\\_Makale/kaynakkritigivetehcirolayindabelgetahrifati.pdf](http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten_Makale/kaynakkritigivetehcirolayindabelgetahrifati.pdf), (e.t. 12.01.2013).



Konuyla ilgili ilk kitabını 1915 olaylarının hemen sonrasında 1916 yılında *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei (Türkiye'deki Ermeni Halkının Durumu Hakkında Rapor)* adıyla yayımlamış olan Lepsius, bu çalışmasında sadece kendi görüş ve düşüncelerini yansıtmış, ancak raporun basılması ve yayımlanması Almanya'da o dönemde uygulanan sansür nedeniyle yasaklanmıştır.<sup>134</sup> Lepsius 1919 yılında *Deutschland und Armenien 1914-1918-Sammlung diplomatischer Aktenstücke (Almanya ve Ermenistan)* ismiyle yayımlanan eseriyle adeta kendi görüşlerine Alman Dışişleri kanalıyla resmîlik kazandırmış ve Almanya'nın 1915 yılında yaşananlardan aklanmasını, kendi fikirlerine dayanarak ispat yoluna gitmiştir. Lepsius çalışmasında Ermeni katliamının sadece Türkler tarafından gerçekleştirildiğini belirtmekle kalmamış, Osmanlı ordusundaki Alman subaylarının Ermenileri kurtarmak adına çok sayıda girişimde bulunduğunu da iddia etmiştir.<sup>135</sup> Almanya savaş sonunda İtilaf Devletleri tarafından ağır yükümlülükler altına sokulacağını, büyük miktarda savaş tazminatı ödemek zorunda bırakılacağını ve bunlara ek olarak 1915 olaylarının sorumluluğunun da kendisine yükleneceğini düşünmüştür. 1915 olayları konusunda Almanya'yı aklamakla görevlendirilen Lepsius'un değiştirerek ve tahrif ederek yayımladığı çalışmaları Almanya'da Ermeni Sorunu'na ilişkin kaynak eser olarak kabul edilmiştir.

Almanya'nın 1915 olaylarında hiçbir sorumluluğu olmadığını kanıtlamak adına görevlendirdiği Lepsius'un çalışmaları, Tessa Hofmann ve Wolfgang Gust gibi diğer Ermeni yanlısı yazarlara da ilham kaynağı olmuştur. Yayımlanan belgelerin tahrif edilmiş niteliği çeşitli yazarlar tarafından<sup>136</sup> ispat edilmiş, ancak buna rağmen bu belgeler günümüzdeki Alman politikalarına referans olmaya devam etmiştir.

### 2.3.2.2. Talat Paşa Davası

Savaş sonrası dönemde Almanların Türklere yönelik değişen tutumunu gösteren bir diğer olay da Talat Paşa'nın bir Ermeni tarafından Berlin'de vurulmasından sonra başlayan süreçte mahkemenin yanlı tutumu ve kararı olmuştur.<sup>137</sup> Bilindiği üzere 1915 olaylarının

---

<sup>134</sup> Kılıç, op.cit., s. 94.

<sup>135</sup> Bacınoğlu, op.cit., s. 205.

<sup>136</sup> Trumpener, op.cit., p. 206.

<sup>137</sup> Talat Paşa Davası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Çolak, “‘‘Tehcir Olayı’’nın Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: ‘‘Talat Paşa Davası’’”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 58, Cilt: XX, Mart 2004, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=130>, (e.t. 15.03.2014).

yaşandığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun İçişleri Bakanı olan Talat Paşa, savaş sonrasında Almanya'ya gitmiş ve 1921 yılının Şubat ayında Soghomon Tehlirian isimli bir Ermeni tarafından Berlin'de vurularak öldürülmüştür. Ancak Tehlirian'ın Almanya'da yaşamıyor olması ve suikastı işlemek adına Berlin'e gelmesi olayın oldukça organize ve planlı bir şekilde yapıldığını göstermiştir.<sup>138</sup> 1921 yılının Haziran ayında Berlin Üçüncü Eyalet Mahkemesi'nde görülen davada Ermenilerin sevk ve iskânları sırasında yaşananlar tekrardan gündeme gelmiş, mahkemenin Tehlirian'ın işlediği suikastı ele alması gerekirken, dava Tehlirian'ın avukatlarının girişimleriyle Talat Paşa'nın Ermeni olaylarındaki rolünün yargılandığı bir duruma dönüşmüştür.<sup>139</sup>

Davanın "*Tehlirian Davası*" olarak değil "*Talat Paşa Davası*" olarak adlandırılması bile amacın Tehlirian'ın yargılanması değil tam tersine Talat Paşa'nın suçlanması olduğunu göstermiştir. Davada Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapmış subaylardan sadece Otto Liman von Sanders ve Metropolit Krikoris Balakian ve Johannes Lepsius bilirkişi olarak dinlenmiştir. Lepsius, Tehlirian'ın anlattıklarının doğru olduğunu ancak İtilaf Devletleri'nin iddia ettiği gibi Almanya'nın 1915 olaylarıyla bir ilgisi olmadığını, Almanya'nın tam tersine Ermenileri korumaya çalıştığını belirtmiştir. Mareşal von Sanders ise Tehlirian'ın ve şahitlerine ifadelerine katılmamış, Talat Paşa'nın Ermenilere karşı yapılan uygulamaları engellemek için çeşitli girişimlerde bulunduğunu ve bu nedenle suçsuz olduğunu ifade etmiştir.<sup>140</sup> Tehlirian'ın yaptığı eylemin 1915 olayları üzerine işlendiği belirten mahkeme bunu haklı sebeplere dayanan bir olay olduğu kararını vermiş ve Tehlirian'ı suçsuz bulmuştur.<sup>141</sup>

Talat Paşa Davası'nda alınan karara savaş sırasında Osmanlı ordusunda görev yapmış Schellendorf gibi bazı Alman subaylar karşı çıkmışlardır. Schellendorf ilk önce mahkemeye tanık olarak çağrılmalarına rağmen daha sonra çağrılmamalarına anlam veremediğini ifade etmiş, olayların bizzat içerisinde olmalarına rağmen kendileri yerine o coğrafyada daha önce hiç bulunmamış (Lepsius gibi) kişilerin dinlenmesini mantık dışı

---

<sup>138</sup> Aydan İyigüngör, "The Profile of the Armenian Diaspora in Germany", **The Armenian Diaspora: in France, the United Kingdom, Germany and Australia**, ed. Kamer Kasım and Sedat Laçiner, TEIMK-ASAM, London and Ankara, 2003, s. 76.

<sup>139</sup> Özdal, "Doğu Sorunu Kapsamında...", op.cit., s. 312.

<sup>140</sup> Ibid.

<sup>141</sup> İyigüngör, loc.cit.

bulduğunu ifade etmiştir.<sup>142</sup> Schellendorf bu açıklamalarını dönemin önemli gazetelerinden birisi olan Deutsche Allgemeine Zeitung’da “*Ein Zeugnis für Talaat Pascha von Bronsart von Schellendorf*” (*Bronsart von Schellendorf’tan Talat Paşa’ya Tanıklık*) isimli makalesiyle yayımlamıştır Schellendorf makalesinde Ermenilerin, Ruslar tarafından sıkıştırılan Osmanlılara yandan ve arkadan saldırdıklarını; Müslümanlara yapılan zulmün Türklerin Ermenilere karşı yaptığı iddia edilen zulümden daha kötü olduğu belirtilmiştir.<sup>143</sup> Osmanlı 3. Ordusu Kurmay Başkanlığı yapan Felix Guse, Schellendorf gibi savaş sonrasında Almanya’da Osmanlı’ya karşı yürütülen karalama kampanyasına tepki göstermiş, 1925 yılında konuyla ilgili “*Die Armenienaufstand 1915 und seine Folgen*” (*1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları*) isimli makalesini yayımlamıştır.<sup>144</sup> Osmanlı İmparatorluğu’nda görevli Alman subaylarının Talat Paşa Davası’na binaen yazdıkları ve Almanya’nın kendisini aklamak adına Osmanlı’yı suçlamasına verdikleri tepki Almanların kendi içlerinde de bu konuda var olan rahatsızlıkları ortaya çıkarmıştır.

Davanın hemen başında Alman Dışişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı’na 26 Mayıs 1921 tarihli bir yazı göndermiş ve bu yazıda Talat Paşa Davası’nda siyasi konuların gündeme gelmesi, bu konuların kamuoyunda çeşitli tartışmalar çıkarması, kamu düzeninin ve daha henüz kurulma aşamasında olan yeni Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerin bozulmasından endişe edildiği vurgulanmıştır.<sup>145</sup> Almanya, I. Dünya Savaşı sırasındaki Alman-Türk ittifakının bu dava sırasında gündeme geleceği ve Ermeni Sorunu’ndaki Alman rolünün tartışmaya açılabilceğini düşünmüştür. Savunma makamının Alman Dışişleri Bakanlığı’ndan 1915 olaylarıyla ilgili Alman tutumu hakkında bilgi talep edebileceği ve mahkeme sırasında bir Alman dostu olan Talat Paşa’nın bütün siyasi faaliyetleri ve özellikle Alman İmparatorluğu ile olan ilişkilerinin gündeme gelebileceğinden çekinen Almanya, bu konunun dava sürecinde gündeme gelmemesi için yoğun çaba harcamıştır.<sup>146</sup>

---

<sup>142</sup> Çalık, loc.cit.

<sup>143</sup> Elekdağ, loc.cit.

<sup>144</sup> Tam metin için bkz. Selami Kılıç, “Bir Alman Subayı Gözüyle Ermeni Sorunu”, **Teori**, Sayı:183, Nisan 2005, ss. 46-63.

<sup>145</sup> Mustafa Çolak, “Tehcir Olayı’nın Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: “Talat Paşa Davası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 58, Cilt: XX, Mart 2004, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=130>.

<sup>146</sup> Ibid.

Almanya'nın konunun kendisine gelmemesi için harcadığı çabalar, dava sürecinde olayların yaşandığı bölgede daha önce hiç bulunmayan Lepsius'un tanık olarak dinlenmesi, yargılama usullerindeki hatalar ve verilen karar bu davanın göstermelik olduğunu ortaya koymuş, Almanya bu yargılamadaki amacının; İtilaf Devletleri'ne kendisinin 1915 olaylarında hiçbir sorumluluğu bulunmadığını kanıtlamak olduğunu göstermiştir.

## İKİNCİ BÖLÜM

### II. DÜNYA SAVAŞI'NDAN GÜNÜMÜZE KADAR OLAN DÖNEMDE ALMANYA-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Çalışmamızın bu bölümünde, II. Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar olan dönemde Almanya-Ermenistan ilişkileri incelenmiş ve bu süreçte iki devletin ilişkilerini etkileyen olaylar ve olgular analiz edilmiştir.

#### 1. II. Dünya Savaşı'nda Almanya ve Ermeniler

Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı'nın İttifak Devletleri'nin yenilgisiyle sonuçlanmasıyla Almanya ağır yükümlülükler altına girmiş, II. Wilhelm tahttan çekilmiş ve Weimar Cumhuriyeti adıyla yeni bir dönem başlamıştır. Savaşın ardından gelen bu dönemde Almanya, Versailles Andlaşması yükümlülüklerini yerine getirmeye çalışmış, bu yükümlülüklerden en ağırını da savaş tazminatı ve buna bağlı olan ağır borçlar oluşturmuştur. Ermenistan ise 1917'de Rusya'daki devrimden sonra kurulan Transkafkasya Federasyonu'ndan 1918'de ayrılmış ancak bağımsızlığı uzun sürmemiş ve 1920'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin işgaline uğramıştır. Almanya'nın bu dönemde kendisini tekrardan yapılandırmaya çalışması ve savaş sonucunun getirdiği ağır yükümlülüklerin altında olması nedeniyle Ermenistan'la olan ilişkileri sınırlı kalmıştır. Değişen konjonktür ve Ermenistan'ın SSCB'ye katılmasıyla Ermeni Sorunu uluslararası gündemde arka planda kalmaya başlamıştır. Almanya'nın savaş sonrasındaki politikası ise değişmemiş ve Ermenilere diğer Batı kamuoylarının tavrına yakın bir şekilde yaklaşmıştır. Özellikle bu dönemde Ermenilerin Almanya'da eğitim görmeleri, Almanca öğrenmeleri, Almanya'ya seyahatleri ve ilticalarında kolaylıklar sağlanması gibi (Ermeni halkının Almanya'ya bakışını değiştirmek için) birtakım uygulamalar önem kazanmıştır.<sup>1</sup>

İki devlet arasındaki ilişkiler sınırlı kalırken, uluslararası ilişkilerde gündemi bir daha bu türden bir savaşın yaşanmaması için başvuru çeşitli yöntemler oluşturmuştur. Bu dönemde özellikle Almanya'nın askeri olarak sınırlandırılmasının Avrupa'da kalıcı

---

<sup>1</sup> Çalık, loc.cit.

barışın sağlanabilmesi adına ilk koşul olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır. Weimar Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Almanya'nın kontrol altına alındığını düşünen diğer devletler, barış konferansları ve silahlanma görüşmeleriyle Avrupa'da barışı sağlamak adına birçok girişimde bulunmuştur. Özellikle Locarno Andlaşmaları ve Briand-Kellogg Paktı I. Dünya Savaşı sonrasındaki barış girişimlerinin iki önemli ayağını oluşturmuştur. Locarno Antlaşmaları'yla savaş sonrasında Avrupalı devletler arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi hedeflenmiş ve Almanya dışlanmış olduğu uluslararası sisteme dâhil edilmiştir.<sup>2</sup> Briand-Kellogg Paktı'yla ise savaşın bir politika aracı olarak kullanılması ilk defa bir sözleşme ile yasaklanmıştır. Almanya'nın da imzaladığı bu paktla birlikte, devletler niteliği ve kaynağı ne olursa olsun aralarındaki her türlü anlaşmazlık ve çekişmeyi barışçı yollarla çözmeyi hedeflemişlerdir.<sup>3</sup> Savaş sonrasında yapılan bu girişimler ve barış adına atılan olumlu adımlar Avrupa'da istenilen istikrarı getirmiş gözükse de dönemin konjonktürüne bağlı olarak ortaya çıkan faktörler atılan bu olumlu adımları geriye çevirmeye başlamıştır. 1920'lerin sonlarına doğru tüm dünyayı etkileyecek uluslararası ekonomik kriz, savaş sonrası oluşan barışçı havayı oldukça etkilemiştir. Bu ekonomik kriz özellikle sanayileşmiş ülkeleri etkilemiş ve krizden etkilenen ülkelerde işsizlik büyük bir hızla artmaya başlamıştır. Krizden en çok etkilenen devletlerden bir tanesi olan Almanya tazminat borçlarını ödemekte zorlanmaya başlamış, bu nedenle vergi gelirlerini arttırmak zorunda kalmıştır. İşsizliğe eklenen yüksek vergilerle birlikte Almanya başka siyasi arayışlara yönelmiş ve savaşı kaybetmenin getirdiği ağır tazminata eklenen ekonomik çöküntüye bulunan çözüm, aşırı milliyetçilik olmuştur.<sup>4</sup>

Yukarıda genel ve soyut olarak aktardığımız uluslararası etkilere ulusal düzeydeki sosyal ve ekonomik etkilerin de eklenmesiyle birlikte Adolf Hitler 1933 yılında iktidara gelmiştir. Yeni dış politika II. Wilhelm'in politikasıyla benzerlik taşımışsa da Hitler'in "Lebensraum" (Yaşam Alanı) adını verdiği dış politika konsepti, Avrupa odaklı olmuştur. Hitler Almanya'nın çıkarlarının denizaşırı sömürgelerde değil Avrupa'nın karasal sınırları içerisinde aranmasını politik hedefi haline getirmiş ve II. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar olan süreçte Avusturya ve Çekoslovakya üzerine uyguladığı politikalarla "Lebensraum" konseptini hayata geçirmeye başlamıştır. Bu kapsamda Hitler'in iktidarıyla

---

<sup>2</sup> Armaoğlu, "20. Yüzyıl Siyasi Tarihi", op.cit., s. 207.

<sup>3</sup> Oral Sander, **Siyasi Tarih: 1918-1994**, İmge Kitabevi, Ankara, Ekim 2007, ss. 38-39.

<sup>4</sup> Ibid., s. 43.

birlikte Almanya’da görülen nasyonal sosyalizm ve militarizmle birlikte uygulamaya konulan “Lebensraum” Almanya’nın politikasının ana hatlarını oluşturmuştur.

1939 yılında Almanya’nın Polonya’ya saldırmasıyla başlayan II. Dünya Savaşı’nda Almanya’nın karşısında yer alan SSCB’nin içerisindeki unsurlar Almanya için önem kazanmaya başlamıştır. Almanya savaş süresince hem kendi ülkesinde yaşayan hem de SSCB içerisindeki Ermenilerle özellikle askeri anlamda ilişki içerisinde olmuştur. Bu dönemdeki Almanya’nın Ermenilerle olan ilişkisi sadece askeri boyutlarla sınırlı kalmamış, Almanya’nın Holocaust gibi büyük tepki çeken politik eylemlerinde de iki taraf arasındaki fikri işbirliği aşağıda aktardığımız biçimde göze çarpmıştır.

### **1.1 Alman Ordusundaki Ermeni Lejyonu**

Yukarıda genel ve soyut olarak aktardığımız üzere Hitler’in Almanya’da iktidara gelmesiyle birlikte Almanya’nın nasyonal sosyalist ve militarist kimliği güçlenmiştir. Almanya’nın Hitler yönetiminde arî ırk yaratmak adına özellikle Yahudiler üzerinde uygulamaya koyduğu politikalar bu milliyetçi ve hatta ırkçı tutumun bir göstergesi olmaya başlamıştır. Ermenilerin Yahudilere karşı olan antisemitik tutumlarını kendi politikaları için kullanabileceğini düşünen Almanya’nın arî ırk ideolojisinin önderlerinden olan Alfred Rosenberg, Ermenilerin Hint-Avrupa dil ailesine mensup, aryan bir ırktan geldiklerini belirtmiştir.<sup>5</sup> Ermenilerin bu özellikleri Hitler’in dış politikasına uygun bulunmuş ve ileride Rus topraklarını işgal edebilecek bir Almanya’nın bu halktan yararlanabileceği görüşü önem kazanmıştır. Ermeniler de Almanya’yı ve Nazileri kendileri için bir fırsat görmüşler, SSCB’nin kendilerini işgal etmesinden dolayı kısa süren bağımsızlıklarını yeniden kazanabilmenin yolunun Almanlarla işbirliği yapmaktan geçtiğini düşünmüşlerdir. Bu koşulların olduğu bir ortamda Naziler tarafından aryan halk sayılan Ermeniler, Berlin’de kendi gazetelerini çıkarmaya başlamışlar ve burada bir Ermeni Milli Komitesi kurmuşlardır. İki tarafın yakınlaşmasıyla birlikte 30 Aralık 1941 tarihinde Dro lakabıyla tanınan Drastamat Kanayan komutasında Nazi Almanyası Silahlı Kuvvetleri’ne (Wehrmacht) bağlı 812. Ermeni Taburu kurulmuştur.

---

<sup>5</sup> Ayhan Özer, “The Armenian-Nazi Collaboration in WW II”, **Armenian Issue Revisited**, <http://www.ataa.org/reference/nazi-ozar.html>, (e.t. 14.01.2013).

Bu görev için Kanayan'ın seçilmesinin nedeni 1920'de Azeri-Ermeni ve yine 1920'de Türk-Ermeni savaşlarında Ermenistan ordusunun başında bulunması, bölge halklarına yaptığı katliamlarla adından söz ettirmesi olmuştur. Kanayan'ın bölgeye yönelik planlarını bilen Naziler, 812. Ermeni Taburu'nun kendi planları için de oldukça önemli olacağını düşünmüş ve bu nedenle desteklemişlerdir.<sup>6</sup> Bu tabur başlangıçta 8.000 kişilik bir kuvvet bünyesinde kurumuştur. Almanyalı bir Ermeni olan Alfred Muradian ve Sovyet işgali öncesinde Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı olan Arshak Jamalian'ın oğlu Armin Jamalian tarafından yaklaşık 20.000 kişilik bir güce kavuşturulan tabur, Ermeni Lejyonu adıyla anılmaya başlanmıştır. Bu lejyon, Nazilerin önemli askeri birliklerinden Schutzstaffel (Koruma Timi-SS) ve SS'in güvenlik birimini oluşturan Sicherheitsdienst (Güvenlik Servisi-SD) tarafından eğitilmiştir. Lejyon daha sonra Nazi Einsatz Gruppen (Nazi Hareket Kuvvetleri)'ne dahil edilmiş ve Wehrmacht'ın Kırım ve Kuzey Kafkasya'daki savaşlarına katılmıştır.<sup>7</sup> Bu lejyon Nazilerin işgal ettiği topraklarda Naziler adına istihbarat görevlerinde bulunmuş, Nazilerin istemediği unsurların (özellikle Yahudiler ve diğer azınlıklar) ihbar edilmesi ve toplama kamplarına gönderilmesinde önemli bir rol oynamıştır.<sup>8</sup>

Bu dönemde Kahire'de bulunan Taşnak Merkezi, Nazilere karşı müttefiklerin tarafını tutmayı kararlaştırmıştır. Ancak Bükreş'te bulunan Kanayan başta olmak üzere Balkanlar'daki diğer yerli Taşnakçılar, Merkez'in kararına rağmen SSCB'ye karşı Almanya ile işbirliğine taraftar olduklarını açıklamışlardır.<sup>9</sup> Ayrıca Fransa Ermenileri de kendi hedefleri için Almanya'nın tarafında olmayı uygun görmüştür. hem askeri hem de siyasi anlamda Almanya'nın çıkarlarının kendi çıkarları açısından da önemli olduğu görüşü yaygınlık kazanmaya başlamıştır.<sup>10</sup>

Almanya Kafkasya'da sadece bu Ermeni Lejyonu'ndan yararlanmamış, bu lejyondan farklı bir diğer askeri birim olarak Sonderverband Bergmann (Bergmann Taburu) kurulmuştur. Kafkasya bölgesinde Almanya'nın kurduğu özel amaçlı bir birim

---

<sup>6</sup> Ibid.

<sup>7</sup> Yair Auran, **The Banality of Denial: Israel and the Armenian Genocide**, Transaction Publishers, 2003, p. 238.

<sup>8</sup> Özer, loc.cit.

<sup>9</sup> Patrik von zur Mühlen, **Zwischen Hakenkreuz Und Sowjetstern; Der Nationalismus Der Sowjetischen Orientvolker Im Zweiten Weltkrieg**, Droste Verlag, Düsseldorf, 1971, ss. 125-126.

<sup>10</sup> Özer, loc.cit.



olan Bergmann Taburu; Alman personelle birlikte Kuzey Kafkasyalı, Gürcü, Azeri ve Ermeni asıllı Kızıl Ordu esirlerinden oluşturulmuştur. Almanlar bu taburu SSCB kuvvetlerine karşı kullanmış, birimdeki askerler de kendi halklarının bağımsızlığı için bu taburda görev almışlardır. Tabur 1941'den 1943 yılına kadar görev yapmış ve 1943'te Sovyet kuvvetleri tarafından dağıtılmışlardır.<sup>11</sup>

Savaş boyunca Almanların yanında yer alarak mücadele eden bu lejyon veya taburlar, savaşın bitmesi ve Almanya'nın yenilmesiyle birlikte bağımsızlık isteklerini elde edememişlerdir. Almanların Ermeni askerlerden oluşturdukları lejyonlar, II. Dünya Savaşı sonunda Müttefiklere teslim olmuştur. Lejyon birliklerinin tutuklanan askerleri Sovyet Lideri Joseph Stalin'in isteğiyle SSCB'ye teslim edilmiş ve Sibirya'daki çalışma kamplarına gönderilmişlerdir.<sup>12</sup>

## 1.2. Ermeniler ve Nasyonal Sosyalizm

Savaş döneminde iki halkın ilişkisi sadece askeri anlamda olmamış; Ermeniler üzerindeki Alman etkisi kendisini ideolojik anlamda da göstermiştir. 1942 yılında Suren Begzadian Paikhar isimli bir Ermeni, Hossank isimli Ermeni nasyonal sosyalist hareketini başlatmıştır. Bu hareket, Alman işgali altındaki devletlerde bulunan Ermenileri tek bir çatı altında toplamayı ve Ermeni nasyonal sosyalizmini yaymayı amaçlamıştır. 1942'nin son aylarında Nazi destekçisi Ermeniler ve Almanya'daki taraftarları; Ardeshir Abegian, Abraham Chulkandanian, eski Taşnak üyeleri Vahan Papazian ve Karakin Nezhdeh tarafından Ermeni Ulusal Konseyi adı altında bir araya getirilmiştir.<sup>13</sup> Alfred Rosenberg'in de desteklediği bu örgüt, Berlin Radyosu ve haftalık dergiler yoluyla ırkçı, antisemitik görüşlerini halka ulaştırmaya çalışmıştır. Suren Begzadian Paikhar ve bazı Hossank taraftarları Nazi Propaganda Bakanlığı'na bağlı, Fransızca ve Ermenice yayın yapan radyolarda çalışmışlar; bu radyoların programlarında Paikhar, "*Ermeni halkının Führeri*" olarak tanıtılmıştır.<sup>14</sup> Ayrıca Ermeni General Karakin Nezhdeh'in oluşturduğu ırkçı Tseghagron Hareketi, Ermeni nasyonal sosyalizmin genişlemesine yardımcı olmuş, SS ve

---

<sup>11</sup> Joachim Hoffman, **Kaukasien 1942-43: Das deutsche Heer und Orientvölker der Sowjetunion**, Freiburg, 1991, ss. 46-47.

<sup>12</sup> Auron, op.cit., p. 262.

<sup>13</sup> Özer, loc.cit.

<sup>14</sup> Mühlen, ss. 105-106.

bazı diğerk Nazi askeri kuvvetlerinin de desteklediği bu oluşum milliyetçi Ermeni gençlerini bünyesinde toplamaya çalışmıştır.<sup>15</sup>

Nasyonal sosyalizm fikri ve Nazilere yakınlıkları sebebiyle Ermeni Lejyonu dışında çeşitli askeri görevlerde de bulunan özellikle Almanya ve Fransa'da yaşayan bazı Ermeniler, Lyon merkezli 58. Panzer Kolordusu ve Wehrmacht 19. Ordu'nun Doğu Lejyonu'na katılmışlardır. Taşnaklar ve Hossank Ermeni Nazileri, Alman Askeri İstihbarat Servisi Abwehr (Alman Haberalma Servisi)'in şefi Amiral Canaris ve 1941'den 1944'e kadar Nazilerin Ortadoğu istihbaratının en önemli masası olan İstanbul'daki Kriegsorganisation Naher Osten'in şefi Paul Leverkahn ile beraber çalışmışlardır.<sup>16</sup> Abwehr ile işbirliği içinde olan Ermeniler de çalışmalarını antisemitizm odaklı yürütmüş, Türkiye ve Ortadoğu'da Nazi propagandasının yayılması amacını taşımıştır.

### 1.3. Ermeniler ve Holocaust

Bilindiği üzere Holocaust, Nazilerin Yahudileri sistematik bir şekilde yaptıkları soykırıma verilen isimdir. Hitler'in 1933 yılında iktidara gelmesiyle birlikte başlayan Yahudi karşıtlığı zamanla bu halkın sahip olduğu hakların azaltılması, mal ve mülklerinin ellerinden alınması ve sonucunda sistematik olarak öldürölmelerine kadar uzanan bir süreci kapsamıştır. 1938'de Kristallnacht (Kristal Gece) ile gerçerk anlamda başlayan Holocaust, Yahudiler dışında diğerk azınlık grupları da kapsamış ancak Nazilerin politikaları itibariyle asıl hedefi Yahudiler oluşturmuştur. II. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında, geleceklerinin Nazilerle işbirliğinden geçeceği görüşünü savunan Ermeniler buna bağlı olarak Alman ordularının çeşitli bölümlerinde görev almışlar, özellikle Kafkasya'daki Alman çıkarları için çalışmışlardır. Almanlarla yakın işbirliği içerisinde olan Ermeniler, Almanya'nın izlediği Holocaust politikasına da kendi çıkarları açasından destek vermişlerdir.

Genel ve soyut olarak belirtirsek Ermeniler ve Yahudiler arasındaki ilişkiler Osmanlı döneminden beri iyi olmamıştır. İki toplum arasında var olan önyargının ve güvensizliğin birçok nedeni bulunsa da Ermeni ve Yahudi ilişkilerindeki sorunların en önemlilerinden birisini dini nedenler oluşturmaktadır. Yahudilerin geçmişte Hristiyan

---

<sup>15</sup> Özer, loc.cit.

<sup>16</sup> Ibid.

halklara ve özellikle Ermenilere düşmanca tutumlar sergilediklerini iddia eden Ermeniler, Yahudilerin bu nedenle günahkâr olduğunu ileri sürmüş; antisemitik yani Yahudi karşıtı tutumlarını siyasi ve tarihi faktörlerin de etkisiyle görünür bir hale getirmişlerdir. Yahudilerin Osmanlı toplumunda hem ticari hem de idari anlamda yükselmeye başlaması ise Hristiyan halk ve özellikle Ermeniler arasında endişeye yol açmıştır. Yahudilerin; Ermenilerin Hristiyan destekçileri olmasına karşın bölgede yalnız olması onları devlete daha yakın olmaya itmiş ve Osmanlı'daki Yahudi memurlarının sayısında büyük bir artış olmuştur. Osmanlı'nın son dönemindeki Yunan ve Ermeni ayaklanmalarında Yahudiler ayrılıkçı hareketlere karşı Osmanlı yönetimini desteklemiş, bu tutumları onlara karşı oluşan önyargının bir başka sebebini oluşturmuştur. Osmanlı'nın Yahudileri, ayrılıkçı Hristiyanlara karşı koruması ve Yahudilerin devlete olan sadakatleri de özellikle Ermeniler nezdindeki önyargının sebeplerinden birisi olmuştur.<sup>17</sup>

Önyargılar ve tarihi gerçekler üzerinde oluşan Ermeni-Yahudi ilişkileri II. Dünya Savaşı döneminde başka bir boyutta devam etmiştir. Yukarıda aktardığımız bilgilerden de anlaşıldığı üzere savaş süresince Ermeniler kendi çıkarları gereği Almanların kazanmasını istemişler ve politikalarını da buna göre şekillendirmişlerdir. Yahudiler ise Nazi iktidarı süresince sistematik bir soykırıma uğramışlar ve bu nedenle iki taraf karşı kutuplarda yer almıştır. Ermeniler arasındaki Yahudi karşıtlığı Nazilerin iktidarda olduğu dönemde büyük bir yükselişe geçmiştir; bunun en büyük göstergesi Yahudilere yönelik ırkçı ve antisemitik görüşler içeren Almanca yayımlanan dergi ve gazeteler olmuştur. Ermeniler bu yayımlarda, Nazilerin antisemitik politikalarının haklı gerekçelere dayandığını savunmuşlar, Nazilerin Yahudilere karşı izlediği politikalara destek vermişlerdir.<sup>18</sup> Nazi politikalarını destekleyen Ermeniler bu konudaki görüşlerini Ermenice yayınlanan Hairenik isimli gazetede açıklamışlardır. Gazete, Yahudilerin komünistlere hizmet ettiklerini ve bu sebeple Almanların karşısında bir düşman olarak yer aldıklarını belirtmiştir. Hairenik başka sayılarında da siyonizm konusunda geniş görüşler

---

<sup>17</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sedat Laçiner-İbrahim Kaya, **The Armenian Issue and The Jews**, Ankara University Printing House, London and Ankara, 2003, p. 4-6.

<sup>18</sup> Türkkaya Ataöv, **Hitler and the "Armenian Question"**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1984, p. 91.

yayımlayarak Yahudilerin komünizmi yayma amacıyla birtakım eylemlerde bulduklarını iddia etmiştir.<sup>19</sup>

Ermeniler arasındaki Yahudi karşıtlığını özellikle Kafkasya bölgesinde kullanmayı hedefleyen Almanya, yukarıda belirttiğimiz üzere Ermenilere kendi ordusu içerisinde çeşitli görevler vermiştir. Sovyet topraklarında çeşitli istihbarat görevlerinde bulunan Ermeniler, bölgedeki Yahudileri Alman görevlilerine ihbar etmiş ve bölgedeki Yahudilerin yakalanmasında büyük rol oynamışlardır. Kendi geleceklerini Nazilerin başarısında gören Ermeni çevreleri Hitler'in Yahudilere karşı izlediği politikaları desteklemiş ve kimi Ermeniler bizzat bu politikaların içerisinde görev almışlardır. I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı arasında uzun bir zaman olmaması ve 1915 olaylarıyla ilgili hassasiyetleri bilinen Ermenilerin, Nazilerin işlediği ve açıkça soykırım olarak nitelenen olaylara destek vermesi oldukça dikkat çekici olmuştur.

Genel ve soyut olarak aktardığımız bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere tarihi ve dini arka planı oldukça köklü olan Ermeni-Yahudi ilişkileri, II. Dünya Savaşı sırasında yaşananlarla birlikte daha başka bir yöne evrilmiştir. Belli bir gruba sistematik olarak soykırım yapan bir devlete Ermeniler tarafından verilen destek, gelecek yıllarda Ermeniler ve Yahudiler arasındaki ayrımın daha da belirginleşmesine neden olmuştur. Ulusal kimliğini 1915 olayları üzerinden tanımlayan Ermenilerin soykırıma uğrayan ilk halk olma özelliklerini Yahudilere kaptırmak istememeleri iki taraf arasındaki ayrımın diasporalar nezdinde de görülmesine neden olmuştur.

Bu bağlamda belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus Ermenilerin, Yahudilere yönelik gerçekleştirilen toplu yok etme yöntemlerinin ilk defa Türkler tarafından 1915 yılında kendilerine yönelik olarak uygulandığını iddia etmeleridir. Ermeniler ve Ermeni tezlerini savunan bazı yazarlar Adolf Hitler'in Holocaust'ta Türklerden esinlendiğini dâhi ileri sürülmüştür. Bu görüşe göre Hitler, Slavların yok edilme planına karşı endişeleri olan ordu komutanlarına yaptığı bir konuşmasında dünya vicdanının unutkanlığına işaret etmiş ve artık Ermenilerin öldürülmesinden kimsenin söz etmediğini vurgulamıştır.<sup>20</sup> Ermeniler, Hitler'in sözlerinin Nürnberg Mahkemesi tutanakları içinde olduğunu iddia etmektedirler. Ancak Nürnberg Mahkemesi'nin kendi belge yayınları içerisinde Hitler'in böyle bir söz

<sup>19</sup> Özer, loc.cit.

<sup>20</sup> Tessa Hofmann, **Armenier und Armenien: Heimat und Exil**, Reinbek bei Hamburg: Rowolt, 1994, s. 28.

söylediğine ilişkin herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Ermeniler destek bulabilmek adına Hitler'e atıfta bulunmuş ve Nazilerin Holocaust'u Türklerden esinlenerek gerçekleştirdiğini ileri sürmüşlerdir.<sup>21</sup> Holocaust döneminde Nazi destekçisi görünümü veren Ermeniler daha sonraki dönemde kaderlerinin ortak olduğu iddiasını işlemeye başlamıştır. Yahudilere uygulanan soykırımın onlardan önce kendilerine uygulandığını iddia eden Ermeniler 1915 olayları ve Holocaust arasında sürekli bir benzerlik atfetme çabasına girişmiştir. Buna rağmen Yahudiler soykırıma uğramış ilk halk olma imajının Ermenilerce kabul edilmesine karşı tavır almış, Ermeni ve Yahudi diasporaları kendilerini birebir ilgilendirmeyen konularda dâhi karşı karşıya gelmişlerdir. Ermeni ve Yahudi diasporaları arasındaki bu ilişkiler Almanya-Türkiye ilişkilerine de yansımış ve diasporaların politikalarındaki karşıtlık özellikle Türkiye ile ilişkilerde ön plana çıkmıştır.

## 2. 1965-2000 Döneminde Almanya-Ermenistan İlişkileri

II. Dünya Savaşı'nın bitmesi sonucu Nazi rejimi ortadan kaldırılmış; Almanya, Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmüştür. Nürnberg Mahkemesi'nde insanlık suçu, savaş suçları, dünya barışına karşı işlenen suçlar ve savaşa sebep olmak suçlarından yargılanan Nazilerin Yahudilere karşı işlediği soykırım suçu, insanlığa karşı işlenen suçlar kategorisinde ele alınmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1915 olayları gündeme getirilmese de Ermeniler I. Dünya Savaşı'ndan itibaren başlattıkları uluslaşma sürecinin merkezine bu olayları koymuştur. 1915'te yaşananları bir soykırım olan nitelendiren Ermeniler, Sovyet işgalinde dahi bu konuyu kendi dış politikalarının uluslararası alandaki tek dayanak noktası haline getirmişlerdir. Bu nedenle Ermeniler I. Dünya Savaşı sonrasında itibaren diğer devletlerle olan ilişkilerinde olduğu gibi Almanya olan ilişkilerinde de 1915 olaylarını dış politikasının esas unsuru haline getirmiştir. Ermenistan'ın dış politikası 1915 olaylarının diğer devletlerce kabulü üzerine odaklanmış; Almanya ile olan ilişkileri de 1915'te kendilerine soykırım yapıldığına ilişkin iddiaların bu ülke tarafından kabulüne dayanmıştır.

1960'lı yılların başlarından itibaren ise 1915 olayları tekrardan gündeme gelmeye başlamıştır. Özellikle Türkiye'nin 1963 yılında Avrupa Toplulukları (AT) ile imzaladığı Ortaklık Antlaşması ve 1965 yılının olayların 50. yıldönümü olması konunun uluslararası

<sup>21</sup> Hitler'e atfedilen bu söz ve Nürnberg tutanakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Türkkaya Ataöv, **Ermeni Belge Düzmeçiliği**, 6. Baskı, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 113-130.

politikada yeniden konuşulmasına neden olmuştur. Ermeniler bu dönemde 1915 olaylarının soykırım olarak kabul edilmesine yönelik çalışmalarına başlamışlardır.<sup>22</sup>

Almanya’da konuya yönelik ilk adımlar 1966 yılından itibaren basın yayın organları tarafından atılmıştır. Bu dönemde bazı Alman gazete ve dergilerinde (örneğin Die Welt) 1915 olaylarından soykırım olarak bahsedilmiş, özellikle Nisan ayında bu konuyla ilgili yayınlar yapılmıştır.<sup>23</sup> Ermeni örgütlerinin kurulmaya başlaması ve Almanya’ya Türkiye’den yapılan göçler aynı zaman dilimlerinde gerçekleşmiştir. Başlangıçta misafir işçi olarak Almanya’ya gelen Türkler zamanla Alman toplumunun bir parçası haline gelmiş, Almanya’daki sayıları artmış ve Almanya, Kuzey Atlantik Paktı (North Atlantic Treaty Organization-NATO) müttefiki olan Türkiye ile ilişkilerini iyi tutmak istemiştir.

Almanların Holocaust konusundaki travmatik tutumu ve 1915 olaylarındaki sorumluluğunun gündeme getirileceği endişesi, bu dönemde Almanya’daki Ermenilerin örgütlenme girişimlerinin diğer Avrupa devletlerine oranla daha yavaş gelişmesine neden olmuştur.<sup>24</sup> Ermenilerin 1915 olaylarına ilişkin iddiaları Almanya’da ancak 1970’lerden sonra geniş bir şekilde yer bulmaya başlamıştır. Ermenistan’ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia-ASALA) isimli terör örgütünün yaptığı eylemler, Ermenileri Almanya’da tekrardan gündeme getirmiştir. ASALA’nın eylemleri ilk olarak konsolosluklara yönelik gerçekleştirilmiştir. 1976’da Essen, Köln ve Frankfurt şehirlerinde bulunan Türk konsolosluklarına molotof kokteyliyle saldırıda bulunulmuştur.<sup>25</sup> 1979 ve 1983 yılları arasında Türk Hava Yolları’nın Frankfurt ofisine, Köln’de bir Türk bankasına ve Dortmund’ta bulunan Türk temsilciliğine yapılan ASALA saldırıları 1915 olaylarını Alman kamuoyunda tekrardan gündeme getirmiştir.<sup>26</sup> Bu terör eylemleri Ermenilere olan ilgiyi tüm dünyada olduğu gibi Almanya’da da arttırmış; München’deki Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (The Institute for Armenian Studies) 1915 olaylarıyla ilgili üç ciltlik bir çalışma yayımlamıştır. Bu çalışmanın son

---

<sup>22</sup> Özdal, “Doğu Sorunu Kapsamında...”, op.cit., s. 303.

<sup>23</sup> Michael M. Gunter, **Armenian Terrorism: A Threat To Peace**, Akdeniz University Research Center for the Study of Atatürk Publication, No: 5, Antalya, 1985, p. 16

<sup>24</sup> İyigüngör, op.cit., ss. 70-72.

<sup>25</sup> Sedat Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, USAK, Ankara, 2008, s. 180.

<sup>26</sup> Bilal N. Şimşir, **Şehit Diplomatlarımız: (1973-1994) 1. Kitap**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000, s. 51.

cildinin önsözünde Türklere karşı yapılan terör saldırılarının 1915 olaylarına ilişkin dünyada var olan kayıtsızlığa dikkat çekmek amacıyla düzenlendiği belirtilmiştir.<sup>27</sup>

ASALA'nın gerçekleştirdiği terör eylemlerinden sonra bu konuda yapılan çalışmalar da hızla artmaya başlamıştır. Alman akademisyenler ve gazeteciler bu konu üzerinde yoğunlaşmışlar, çalışmalarının başlangıç noktasını da Johannes Lepsius'un kitapları ve raporları oluşturmuştur. Yapılan çalışmaların amacının Alman halkını 1915 olaylarıyla ilgili bilgilendirmek olduğu belirtilse de Almanya'da sayıları hızla artmaya başlayan Türkler 1915 olaylarının yanlı bir şekilde araştırılmaya başlamasına sınırlı da olsa tepki göstermişlerdir. 1986 yılında, Ermeniler açısından önemli bir tarih olan 24 Nisan'dan bir ay önce Alman dergisi GEO, Almanya'da yaşayan Türklerin girişimiyle Türk tezlerini anlatan "Kaybolmuş Bir Halkı Ararken" isimli bir makale yayımlamıştır. Makalede Ermenilerin Ruslarla işbirliğine giderek Türklere ihanet ettiği, Ermenilerin sevk ve iskânlarının bu nedenle haklı gerekçelere dayandığı ve ortada bir soykırım olmadığı ifade edilmiştir.<sup>28</sup> Buna karşılık Klaus Wolschner, Ermeni tezlerinin Almanya'daki en büyük savunucularından birisi olan Tessa Hoffman'ın desteğiyle Die Tageszeitung'da bir makale yayımlamış ve Türklerin Almanya'da Ermeni Sorunu konusunu çarpıtmak için çeşitli girişimlerde bulunduğunu iddia etmiştir.<sup>29</sup> Alman vatandaşı olan Ermeniler de 1915 olaylarında Almanya'nın rolünün olduğuna ilişkin bir kanı oluşturabileceği gerekçesiyle yapılan çalışmalara temkinli yaklaşmayı sürdürmüşlerdir.<sup>30</sup>

1970'lerde Almanya'da başlayan Ermeni çalışmalarına Türklerin gösterdiği tepki, Türk nüfusunun 1980'lerde artmasıyla birlikte yoğunluk kazanmıştır. Ermeni diasporasının Almanya'da diğer devletlere oranla daha az etkili olmasından dolayı ilişkilerde belirleyici olan taraf Türkiye olmuştur. Buna rağmen Almanların Ermenilere yönelik ilgisi 1980'li yıllarda artarak devam etmiştir. 1915 olaylarına ilişkin kitaplar, konferanslar, makaleler ve bu konu üzerinde çalışan bilim adamlarının sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir.

---

<sup>27</sup> Ermeni Araştırmaları Enstitüsü'nün yayımladığı kitap için bkz. **The Armenian Genocide: Documentation**, Institut für Armenische Fragen, München, 1987.

<sup>28</sup> Söz konusu makalenin tam metni için bkz. Wolfgang Schraps, "Auf der Suche nach dem verschwundenen Volk", **GEO**, No: 3, März, 1986, ss. 102-124.

<sup>29</sup> Söz konusu yazının tam metni için bkz. Klaus Wolschner, "Türkei Diktiert "Wahrheit" über Armenier", **Die Tageszeitung**, 1 April 1986.

<sup>30</sup> Yevgenia Arutyunyan, "The Treatment in Germany of the Issue of Armenian Genocide", **Perspectives on International and Multicultural Affairs**, Volume: 1, Issue: 1, [http://www2.davidson.edu/academics/acad\\_depts/rusk/prima/Vol1Issue1/treatment\\_germany.htm](http://www2.davidson.edu/academics/acad_depts/rusk/prima/Vol1Issue1/treatment_germany.htm), 2001, (e.t. 27.01.2013).

Holocaust'un Alman toplumunda oluşturduğu travmanın bir başka yöne çevrilmek istenmesi, tarihte soykırım yapan ilk devletin Almanya olmadığını ispat etme çabası ve olaylarda sorumluluğunun olduğu iddiası ile ortaya çıkabilecek olası bir tazminattan kaçınmak istenmesi Almanların 1915 olaylarında Ermeni tezlerini savunan çalışmalara verdiği desteğin sebeplerini oluşturmuştur.<sup>31</sup> Yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunda, 1915 olaylarının Türklerin Ermenilere yaptıkları bir soykırım olarak nitelenmesi ve Lepsius'un tahrif edilmiş belgelerle yazdığı eserlerin çalışmalarda referans olarak alınması Alman yazarların Almanya'yı yukarıda belirtilen sebeplere bağlı olarak konudan ayırmaya çalıştığı bir göstergesidir. Bu açıdan bakıldığında 1970 ve 1980'lerde yapılan çalışmalarla birlikte Alman ve Ermeni ilişkilerinde "*karşılıklı çıkar kavramı*" her zamankinden daha fazla ön plana çıkmıştır. Ermeniler kendi ulus inşa süreçlerinde birinci derecede önemli gördükleri 1915 olayları ve soykırım iddialarını pekiştirmek amacıyla Almanya'daki çalışmaları desteklemiş, Alman yazarlar da konunun kendisiyle ilgili olan kısmının olası sonuçlarını bertaraf etmek adına, konu üzerinde Ermeni tezlerini destekleyen çalışmalarını sürdürmüşlerdir. İkili ilişkilerin ve çalışmaların hız kazanmasıyla birlikte 1987 yılında Avrupa Parlamentosu (AP)'nin 1915 olaylarına ilişkin karar alması Almanya ve Ermenistan arasındaki ilişkilere Avrupa Birliği (AB)'nin de dâhil olmasına neden olmuş; Alman halkı, basını ve hatta eski Alman politikacıları arasında 1915 olaylarını soykırım olarak niteleyen görüşlerde artış yaşanmaya başlamıştır.

1980'lerin sonuyla birlikte Almanya'nın büyük etkisinin bulunduğu AB'nin 1915 olaylarıyla ilgili politik bir tutum ortaya koyması; Soğuk Savaş'ın bitmesi ile Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanarak Almanya'yla birebir diplomatik ilişkiler kurmaya başlaması; artan Türk nüfusuyla birlikte ekonomik ve siyasi ilişkilere bağlı olarak Almanya-Türkiye ilişkilerinin gelişmesi konuyu çok boyutlu bir hale getirmiştir. Diğer bir deyişle Soğuk Savaş'ın getirdiği şartlar, iki devletin farklı kutuplarda yer alması ve Ermenistan'ın SSCB'ye bağlı olması ilişkilerin siyasi anlamda kurulmasını zorlaştırmıştır. SSCB üyesi olan Ermenistan 1991 yılında bağımsızlığını ilan ederek uluslararası sistemdeki diğer devletlerle doğrudan diplomatik ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Soğuk Savaş dönemi boyunca Doğu ve Batı olarak varlığını iki ayrı devlet şeklinde devam ettiren Almanya ise 1990'da birleşmiştir. Soğuk Savaş'ın bitişini de simgeleyebilecek bu olayla

---

<sup>31</sup> Ibid.



birlikte Almanya, Doğu Bloku ülkeleriyle daha yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Uzun yıllardır çeşitli şekillerde ilişki içerisinde olan Almanya ve Ermenistan arasındaki diplomatik ilişkiler ise 1992 yılının Ocak ayında kurulmuştur.<sup>32</sup>

Bilindiği üzere 1989 ve 1990 yıllarında Ermeniler, 1915 olaylarının bir soykırım olarak tanınması için çeşitli devletler nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Özellikle ABD nezdinde yoğun girişimlerde bulunan Ermeniler, yurtdışında yaşayan Türklerin ve Yahudi lobisinin büyük tepkisini çekmiştir. İlişkilerini dernekler ve sivil örgütler aracılığıyla yürüten iki devletin diplomatik ilişki kurmasıyla beraber Almanya'nın 1915 olaylarına ilişkin tavrı özellikle eyaletler bazında değişikliğe uğramaya başlamıştır. Bu kapsamda 24 Nisan 1990'da birçok Alman eyaletinde "*1915 olaylarını anma*" adı altında etkinlikler düzenlenmiştir. Örneğin Bremen'de 24 Nisan günü seminerler düzenlenmiş<sup>33</sup>, medyada Almanların 1915'i öğrenmesi adına çeşitli programlar yayınlanmıştır. Musa Dağı'nda Kırk Gün isimli kitabı yazan Franz Werfel dışında bir başka Alman yazar olan Edgar Hilsenrath da 1915 olaylarıyla ilgili romanını Almanya'nın çeşitli şehirlerinde tanıtmıştır.<sup>34</sup> Bu etkinlikler 1990 ve daha sonrasında Almanya'da 1915 olaylarına ilişkin ilginin ve çalışmaların daha da artmasına neden olmuştur. Bu girişimlere karşı Türk diplomasi çevreleri de bazı cılız girişimlerde bulunmuştur. Almanya'daki Türklerin bu olaylara ilişkin güçlü bir tepki vermemesine bağlı olarak Alman-Ermeni Cemiyeti ve Almanya'da yaşayan Ermeniler, Ermeni tezlerini destekleyen çalışmaların Almanya'da çoğalması için daha yoğun çaba sarf etmişlerdir.<sup>35</sup>

1915 olaylarının yanında ilişkilerde bir başka belirleyici unsur da 1988'den itibaren ortaya çıkan Dağlık Karabağ Sorunu olmuştur. Ermenistan ve Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ bölgesi üzerinde ortaya çıkan ihtilaf Almanya'da, 1915 olaylarına bağlanarak incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmaların Der Spiegel gibi önemli haber dergilerinde yayımlanması, Alman kamuoyunun dikkatinin bir kez daha 1915 olaylarına çekilmesine

---

<sup>32</sup> Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, **Bilateral Relations with Germany**, <http://www.mfa.am/en/country-by-country/de/>, (e.t. 29.01.2013).

<sup>33</sup> Martin Rooney, "Wider das Vergessen. Ein Märchenroman vom Völkermord", **Bremer Kirchenzeitung**, 8 April 1990.

<sup>34</sup> Söz konusu kitap için bkz. Edgard Hilsenraths, **Das Märchen vom letzten Gedanken**, Piper Verlag, München, 1989.

<sup>35</sup> Arutyunyan, loc.cit.

neden olmuştur.<sup>36</sup> Özellikle Ermenilerin propagandaları nedeniyle Almanlar, Dağlık Karabağ Sorunu ve 1915 olaylarını karşılaştırmak ya da aynı başlık içerisinde ele almak gibi bir yanılığa düşmüşlerdir.

Bu dönemde yaşanan bir diğer önemli gelişme de II. Wilhelm'in soyundan gelen Philip Kirill'in 1998 yılında Ermenistan'ın Almanya Büyükelçisi'ne ve Ermeni Kilisesi'ne yazdığı bir mektupta Almanya'nın ve özellikle II. Wilhelm'in 1915 olaylarındaki rolünü kabul ettiğini belirtmesi olmuştur. Almanya'daki politik sebeplerden dolayı ailesinin görüşlerini açıklayamadığını belirten Kirill, Ermenilerin böylesi bir olayı tekrardan yaşamamalarını dilediği mektubunda, 1915 olaylarını kendisi açısından bir soykırım olarak tanımlamıştır.<sup>37</sup> Bu görüş resmi anlamda herhangi bir önem taşımıyor olsa da Alman kamuoyunun 1915 olaylara ilişkin bakışını göstermesi açısından bizce önemlidir. Ayrıca Ermeni tezlerini savunan Almanlar bu açıklamadan sonra yaptıkları propaganda çalışmalarında Kirill'in beyanlarına yer vermişlerdir.

Bütün çalışmalara rağmen 1990'dan 2000'lere kadar, Ermenilerin çalışmaları yerel düzeyde karşılık bulmuş, Alman Hükümeti 1915 olaylarını resmen bir soykırım olarak tanımamıştır. Almanya'nın Türkiye ile ilişkilerini bozmak istememesi ve Ermenilerin yaptığı çalışmalara Türklerin karşı çıkacağını düşünmesi, 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddialarına karşı Alman resmi makamlarını ihtiyatlı davranmaya iten sebep olmuştur. Almanya ve Ermenistan'ın olağan seyreden ilişkileri ise 2000'den itibaren değişikliğe uğramaya başlamıştır. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında belirttiğimiz üzere Türkiye'nin değişen dış politikası, Güney Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler, AB'nin 1915 olaylarına ilişkin tutumu ve Almanya-Türkiye ilişkileri, Ermenistan ve Almanya arasındaki ilişkileri de etkilemiştir. Bu etkenlere Almanya'da yaşayan Ermenilerin ve Ermeni yanlısı Almanların girişimleri eklendiğinde iki devlet arasındaki ilişkiler 19. ve 20. yüzyıldaki ilişkilerden daha yoğun ve daha kapsamlı bir nitelik kazanmıştır.

---

<sup>36</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Der Spiegel, **Wir werden euch ausrotten: Kampf um Berg-Karabach und der Völkermord an den Armeniern**, 23.03.1992, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13687666.html>, (e.t. 02.02.2013).

<sup>37</sup> Arutyunyan, loc.cit.

### 3. Almanya'daki Ermeni Diasporası

Almanya ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin, bu devletlerin diğer devletlerle olan ilişkilerine oranla daha az görünür olmasının bizce en büyük sebebi, ilişkilerin tarihinin çok eskilere dayansa da yeteri kadar yoğun olmamasıdır. Almanların ve Ermenilerin ilişkilerindeki en önemli faktör ise “*Hristiyanlık*” olmuştur. Din olgusuna bağlı olarak başlayan ilişkiler, 18. ve 19. yüzyıllarda Almanya'ya gelen Ermeni tüccarlar ve öğrenciler aracılığıyla yoğunluk kazanmıştır.<sup>38</sup> 1885 yılında Leipzig'de ilk Ermeni öğrenci derneği kurulmuş ve ilişkiler bu tarihten itibaren hız kazanmaya başlamıştır.<sup>39</sup> Almanya'ya gelen Ermeni öğrencilerin dini metinleri tercüme etmeleriyle başlayan ve 19. yüzyılın sonlarına kadar iki devlet arasında belirleyici olan din olgusuna dayalı ilişkiler I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı'da yaşayan Ermenilerle kurulan ilişkiler de dini boyutuyla ön plana çıkmış, özellikle Almanya'da kurulan ve misyonerlik amacı taşıyan kuruluşların Ermenilere yönelik olması dinin ilişkilerde önemli bir yer kapladığını göstermiştir.

Alman kuruluşları tıbbi ve sosyal yardımların yanında Osmanlı topraklarındaki Ermenilerle ilgili Almanca yayınlar da çıkarmışlardır. Örneğin 1897 yılında *Der Christliche Orient* (Hristiyan Doğu) isimli bir dergi yayımlanmış ve Almanların Osmanlı'da yaşayan Hristiyanlar hakkında bilgilendirilmesi amaçlanmıştır.<sup>40</sup> *Die Allgemeine Evangelische Luth Kirchenzeitung* isimli gazetede de Ermenilerle ilgili haberlere yer vermiştir.<sup>41</sup>

İlişkiler Almanya'da kurulan çeşitli dernek ve kuruluşlarla devam etmiş olsa da çalışmamızın birinci bölümünde belirttiğimiz üzere Osmanlı'nın o dönemki müttefiki olan Almanya resmi politikası gereği Ermenilerle yakın ilişkiler kurmaktan kaçınmıştır. Bu dönemde özellikle Fransa ve İsviçre gibi ülkelerde çeşitli faaliyetlerde bulunan ve bu

---

<sup>38</sup> İyigüngör, op.cit., s. 67.

<sup>39</sup> Mihran Dabag, “Die armenische Minderheit”, **Ethnische Minderheiten in der Bundesrepublik Deutschland: Ein Lexikon**, der. Cornelia Schmalz-Jacobsen - Georg Hansen, Beck Verlag, München, 1995, s. 61.

<sup>40</sup> Füsün Alver, “Ulus Ötesi Tasarlanmış Cemaat Olarak Ermeni Diasporasının Almanya'da Politik Halkla İlişkiler Çalışmaları Ve Geleneksel Ve Yeni Medyayı Politik Mücadelede Araçsallaştırması”, **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, Kocaeli, Temmuz 2012, s. 713.

<sup>41</sup> Uwe Feigel, **Das evangelische Deutschland und Armenien: Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen**, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1989, s. 236.

ülkelere göç eden Ermeniler, Almanya'ya gitmekten kaçınmışlardır. Bunda Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki Ermeni faaliyetlerini desteklemesinin yanı sıra Almanya'nın Ermenilere karşı net bir tavır koymaması ve Osmanlı Hükümeti'nin yanında olması da etkili olmuştur.

### 3.1. Almanya'daki Ermeni Profili

Günümüzde Ermenistan nüfusunun 3 milyon<sup>42</sup>, Ermeni diasporasının ise 8 milyon ile 10 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir.<sup>43</sup> Ermeni diasporası nüfus anlamında en yoğun olarak Rusya Federasyonu (RF)'nda bulunmaktadır. Diasporanın etkili olduğu diğer iki ülke olan Fransa ve ABD'de yaşayan Ermeniler, politik ve kültürel anlamda oldukça büyük bir etkiye sahiptir. Fransa ve ABD'nin dış politikasındaki Ermeni etkisi çeşitli şekillerde kendisini göstermiş ve göstermeye de devam etmektedir. Almanya'da da Fransa ve ABD'deki kadar olmasa bile aktif çalışmalar yapan bir Ermeni toplumu bulunmaktadır. Özellikle 1915 olayları konusundaki çalışmaların son dönemde artmış olması Ermenilerin Almanya'daki faaliyetlerinin yoğunluğuna bir örnek teşkil etmektedir.

Daha geniş bir biçimde belirtirsek günümüzde Almanya'da yaşayan Ermeni sayısının 42 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.<sup>44</sup> Almanya'daki Ermeni nüfusunun sadece 15 bini Ermenistan'dan göç etmiştir. Burada yaşayan Ermeniler, Almanya'da sadece Ermeni kimlikleriyle yer almak istememektedir. Örneğin Almanya'nın kuzey bölgesindeki Mecklenburg-Western Pomerania eyaletinde yaklaşık 15 bin Ermeninin Alman vatandaşlığına geçmek istediği bilinmektedir.<sup>45</sup> Almanya'da yaşayan Alman vatandaşı veya vatandaşlık bekleyen Ermeniler ile Almanya'ya göç etmiş Türklerin içindeki Ermeni kökenliler de Almanya'daki genel Ermeni profilini çizmektedir.<sup>46</sup> Özellikle Almanya'daki Türklerin içerisinde Ermeni kökenlilerin de olması, Almanya'da yaşayan Ermenilerin sayısına ilişkin net bir yanıt verilmesini zorlaştırmaktadır. Alman vatandaşlığına geçmek isteyen ve sayıları 15 bini bulan mülteci konumundaki Ermeniler

---

<sup>42</sup> The World Factbook, **Armenia Population**, CIA, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html>, (e.t. 03.06.2014).

<sup>43</sup> Artur Mkrtichyan, "Armenische Gemeinden in Berlin: Ethnonationalitaet und ethnokulturelle Konflikte bei der Bildung von Diasporagemeinden", **Gesellschaft für Ethnographie und dem Institut für Ethnologie der Humboldt-Universitaet zu Berlin**, LIT Verlag, Berlin, 2004, s. 71.

<sup>44</sup> Ibid.

<sup>45</sup> İyigüngör, op.cit., s. 68.

<sup>46</sup> David Zenian, "The Growing Pains of A New Community", **AGBU News Magazine**, 01.11.2001, <http://agbu.org/news-item/the-growing-pains-of-a-new-community/>, (e.t. 10.04.2013).

ise Türkiye’den değil genellikle Ermenistan, İran ve Lübnan’dan Almanya’ya göç etmişlerdir.<sup>47</sup>

Ermeni nüfusunun oldukça yoğun olduğu Fransa’ya Ermeni göçleri 20. yüzyılın başında özellikle 1915 olayları ve I. Dünya Savaşı sonrasında olmuş, ancak Almanya’da bulunan Ermenilerin sadece çok az bir kısmı bu dönemde gelmiştir. 1915-1916 yıllarında az sayıda Ermeni Almanya’ya göç etmiş; Leipzig, Dresden, Hamburg ve Berlin’e yerleşmişlerdir. 1939-1950 yılları arasında II. Dünya Savaşı sırasında SSCB tarafından esir alınan Ermeniler, Almanya’da ABD işgali altında bulunan bölgelere getirilmiştir. Bu Ermenilerin bir kısmı savaş sonrasında ABD’ye göç etmiş, bir kısmı ise Almanya’da kalmıştır.<sup>48</sup> 1960’lardan 1990’lı yılların sonuna kadar devam eden ekonomik ve politik nedenli göçler Almanya’ya gerçekleştirilen en büyük Ermeni göçünü oluşturmuştur. 1960’lı yıllardan itibaren çok sayıda Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Ermeni işçi Almanya’ya yerleşmiştir. Misafir işçi statüsünde Türkiye’den Almanya’ya gelen bu Ermeniler, politik olmaktan ziyade çalışmak için Almanya’ya gelen Türkler ya da İtalyanlar gibi ekonomik bir amaç taşımıştır. 1970 sonrasındaki göçler de Suriye ve Lübnan gibi Orta Doğu devletlerinin iç işlerindeki siyasi ihtilaflardan dolayı bu ülkeleri terkeden Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiştir.<sup>49</sup> 1975-1991 yılları arasındaki Lübnan İç Savaşı ve 1979 yılındaki İran İslam Devrimi’nden sonra bu bölgede yaşayan çok sayıda Ermeni siyasi iltica talebiyle Almanya’ya göç etmiştir. Bu bölgeden gelen Ermenilerin büyük bir kısmı Almanya’da öğrenim görmüş ve öğrenimlerinin sonunda bu ülkede kalarak mesleki faaliyetlerine devam etmişlerdir.<sup>50</sup> 1988 yılında Ermenistan’da yaşanan deprem, aynı yıl Azerbaycan’la başlayan savaş, Dağlık Karabağ Sorunu nedeniyle yurtlarını terketmeleri ve 1991’de SSCB’nin dağılması sonucu Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan’da yaşayan çok sayıda Ermeni Almanya’ya göç etmiştir.

Almanya’ya göç eden Ermeniler; Fransa, RF, ABD, Kanada, İran veya Lübnan’da olduğu gibi sadece büyük şehirlerde yoğunlaşmamış, Almanya’nın küçük şehirlerine de göç etmişlerdir.<sup>51</sup> En kalabalık Ermeni nüfusu Kuzey-Ren Vestfalya Eyaleti’nde

---

<sup>47</sup> Ibid.

<sup>48</sup> Alver, loc.cit.

<sup>49</sup> Azat Ordukhanyan, **Armenier in Deutschland: Geschichte und Gegenwart**, Der Ausländerbeauftragte beim Thüringer Ministerium für Soziales, Familie und Gesundheit, Erfurt, April 2009, s. 30.

<sup>50</sup> Alver, op.cit., s. 715.

<sup>51</sup> Ibid., s. 26.

bulunmaktadır. Göç eden Ermenilerin büyük çoğunluğu Berlin, Hamburg, Köln, Stuttgart, München ve Türk nüfusunun da oldukça yoğun olduğu Frankfurt gibi şehirlere yerleşmiş<sup>52</sup> ve 19. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayan Alman-Ermeni derneklerinin benzerlerini 1965'ten sonra bu şehirlerde kurmaya başlamışlardır.<sup>53</sup>

1915 olayları ve Almanya'nın o dönemde Osmanlı'nın müttefiki olması tarihi belleklerde olumsuz bir Alman imajı oluşturmuş olsa da Ermenilerin Almanya'ya göç etmelerinin çeşitli sebepleri vardır. Bu sebeplerin tarihsel anlamda sıralanması gerekirse ilk sırayı dini olarak Almanya'nın Hristiyan değerlere ve geleneklere sahip bir ülke olması almıştır. Almanya'nın ekonomik gücü ve bilim anlamındaki gelişmişliği Ermenileri buraya çeken bir başka sebep olmuştur. Ekonominin en önemli göç sebebi olduğu Almanya'da, Ermeni göçlerinin teşvikini sağlayan diğer unsurlar da Sovyet etkisi altında yaşayan Ermenilerin Almanya'nın sahip olduğu kültürel ve bilimsel avantajlarından etkilenmeleri olmuştur. Diğer bir deyişle Alman ekonomisinin sahip olduğu güç ve SSCB'nin politik ve kültürel kısıtlamalarından sonra Almanya'da görülen refah, sosyal ve kültürel olanaklar Ermenileri bu ülkeye çeken unsurlardan başlıcalarıdır.<sup>54</sup>

### **3.2. Almanya'daki Ermeni Kuruluşları**

Yukarıda belirttiğimiz üzere Almanya'ya göç eden Ermenilerin diğer ülkelerden göç edenlerden farklı olarak köklü bir tarihi arka plana sahip olmaması ülkedeki Ermeni toplumunun politik duruşunu da etkilemiştir. Ermeniler; Fransa, ABD ve RF gibi ülkelerde politik anlamda büyük bir güç sahibiyken Almanya'da son dönemlere kadar bu anlamda çok büyük bir gelişme kaydedememişlerdir. Yani Alman Devleti ile olan kişisel veya toplumsal ilişkilerinde kültür ve özellikle din olgusu üzerinden hareket etmişlerdir. Ermeni tarihinin çok fazla bilinmediği Almanya'da Ermenilere ve Ermenistan'a ilişkin eğitim genellikle kiliselerde verilmiştir. Bu durum Ermenilere ilişkin derneklerin ve enstitülerin kuruluşuna kadar devam etmiştir. 1970'lerden itibaren hız kazanan Ermeni faaliyetleri sadece din ve kültür konusunda sınırlı kalmamış; tarih ve siyaset alanında da yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Ermenileri işçi statüsünde kabul eden Almanya, buradaki Ermeni toplumunun gelişimi veya kurumsallaşması için çok ciddi bir girişimde bulunmamıştır.

---

<sup>52</sup> İyigüngör, loc.cit.

<sup>53</sup> Ibid.

<sup>54</sup> Ordukhanyan, op.cit., s. 31.

1965’le birlikte başlayan ve 1970’lerde hızlanan örgütlenme ise Ermenilerin Almanya’da kurumsal anlamda temsil edilme isteği ve kendi çabalarıyla olmuştur.<sup>55</sup>

Ermenilerin Almanya’daki örgütlenmeleri 1960 sonrasında başlamış olsa da bu örgütlenmeler belli oranda tarihi bir arka plana sahiptir. Alman misyonerlik örgütleriyle başlayan ilişkiler DAG’ın kurulmasıyla farklı bir boyut kazanmıştır. Johannes Lepsius’un kurucuları arasında bulunduğu DAG, faaliyetlerini günümüzde de sürdüren aktif kuruluşlardan biridir. Kurucusunun Lepsius olması ve tarihinin oldukça eskiye dayanması nedeniyle bu kuruluş Almanya’da yaşayan Ermeniler için büyük bir önem taşımıştır. Başlangıçta dini nitelikli konularda Ermenilere yardım eden bu kuruluş da zaman içerisinde 1915 olaylarına ilişkin Ermeni tezlerini savunan bir politika izlemeye başlamış ve Alman kamuoyunu bu yolla etkilemeye çalışmıştır. DAG kurulduğu günden bu yana Ermeni kültürüne ilişkin bilgilerin geliştirilmesini, Ermeni kültürünün Almanya’da tanıtılmasını ve Ermeni-Alman ilişkilerinin iyileştirilmesini amaçlamış, pek çok yayım çıkarmış (*örneğin Mesrop isimli dergi 1918’den beri yayımlanmaya devam etmektedir*), çeviriler yapmış, tarihsel, kültürel ve edebi konulara ilişkin konferanslar düzenlemiştir.<sup>56</sup>

Ermenilerin Almanya’daki en önemli kurumlarından birisi 1923 yılında Berlin’de kurulan Ermeni Kolonisi Derneği olmuştur. Fakat II. Dünya Savaşı sonrasında pek çok Ermeninin, Almanya’dan ABD’ye göç etmesi nedeniyle bu dernek kapanmıştır. Ancak Türkiye’den gelen Ermeni işçi göçmenlerin ve İran’dan gelen genç Ermeni öğrencilerin çabalarıyla 1966 yılından itibaren yeniden canlandırılmıştır. Ermeni Kilisesi, bu iki grubun Almanya’ya entegrasyonuna yardımcı olmuş; kısa sürede Ermeni hekimler, bilim insanları, zanaatkârlar ve küçük tüccarlar derneğin üyeleri arasında yer almışlardır. Bu süreçte Hamburg Ermeni Kültür Derneği 1965 yılında kurulmuştur.<sup>57</sup>

Bu dönemdeki önemli örgütlerden birisi de 1968 yılında Frankfurt’ta kurulan Hınçak taraftarı ve Sovyet Ermenistan’ı destekçisi olan Hessen Ermeni Kültür Birliği’dir.<sup>58</sup> Bu örgüt Almanya’da yaşayan Ermenileri bir birlik altında tutarak milli davaları olan

---

<sup>55</sup> Ibid., s. 27.

<sup>56</sup> Axel Meissner, **Martin Rades “Christliche Welt und Armanien”**: Bausteine für eine internationale Ethik des Protestantismus, LIT Verlag, Berlin, 2010, s. 198.

<sup>57</sup> Alver, op.cit., s. 714.

<sup>58</sup> Francis P. Hyland, **Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects**, Westview Press, Oxford, 1991, p. 27; aktaran Ercan KARAKOÇ, Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü: (HINÇAK-TAŞNAK’tan ASALA ve JCAG-ARA’ya), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.179.

Haidatism'e sahip çıkılmasını ve bu yönde örgütlenmeyi amaç edinmiştir. Örgüt 1968 yılından itibaren her ay düzenli olarak toplantılar düzenlemiş, bu toplantılarda Almanya'da Haidatism'in savunulması için neler yapılabileceğine dair uygun çalışmalar hem Ermeniler hem de yabancıların katılımıyla yapılmıştır. 1970'li yıllara kadar Ermeni cemaati küçük kilise ve dernekler kurmuş, 1975'den itibaren Köln, Frankfurt, Stuttgart ve Munchen'de daha geniş çaplı faaliyet gösteren Ermeni dernekleri oluşturulmuştur.<sup>59</sup> 1980'li yılların başında Bonn, Braunschweig, Bremen, Bielefeld, Duisburg, Eppingen, Hanau, Kehl, Neuwied ve Nürnberg'de çok sayıda dernek kurulmuştur.<sup>60</sup> 1980 yılında Ermeni Kolonisi Derneği, ismini Berlin Ermeni Apostolik Kilise Cemiyeti olarak değiştirmiştir. 1999 yılında ise bu cemiyet, Berlin Ermeni Cemaati ve Berlin Ermeni Kilisesi Cemaati olarak ikiye ayrılmıştır. Berlin Ermeni Cemaati, seküler bir yapı içinde kültürel organizasyonlar, eğitim ve öğretim alanlarında faaliyet göstermiş; Berlin Ermeni Kilisesi Cemaati ise dinsel ve kültürel kimliklerin korunmasına çalışmıştır.<sup>61</sup>

1980'lerde 1915 olaylarının soykırım olduğunun Alman kamuoyu tarafından kabulüne uğraşan kurumlar daha aktif bir biçimde çalışmaya başlamıştır. Bunlardan bir tanesi 1985 yılında Tessa Hofmann ve Gerayer Koutcharyan tarafından kurulan Ermeni Bilgi ve Doküman Merkezi (Informations- und Dokumentationszentrum Armenien)'dir. Bu kurumun amacı isminden de anlaşılacağı üzere belgelere dayalı olarak 1915 olaylarının bir soykırım olduğunu kanıtlamak ve bu bilgileri Alman kamuoyuyla paylaşmaktır. Ermeni Koordinasyon Grubu'nun da yöneticisi olan Hofmann aynı zamanda Ermeni tezlerinin Almanya'daki en büyük destekçisi ve bir anlamda sözcüsü olan Tehdit ve Baskı Altındaki Halklar Örgütü (Gesellschaft für bedrohte Völker)'nün<sup>62</sup> üyesidir. 1915 olaylarını temel alan bir başka örgüt de 1989 yılında Mihran Dabag tarafından Ruhr Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan Soykırım ve Diaspora Araştırma Merkezi (Institut für Genozid- und Diasporaforschung)'dir.<sup>63</sup> Bu kurumun amacı da soykırım ve diaspora psikolojisi üzerine

---

<sup>59</sup> Alver, loc.cit.

<sup>60</sup> Mkrtichyan, op.cit., s.74.

<sup>61</sup> Ibid., s. 71.

<sup>62</sup> Bu kurum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gesellschaft für bedrohte Völker, <http://www.gfbv.de/> (e.t. 20.05.2014).

<sup>63</sup> Bu kurum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Institut für Genozid- und Diasporaforschung, <http://www.ruhr-uni-bochum.de/idg/> (e.t. 20.05.2014).



çalışmalar yapmak, konuya ilişkin konferanslar düzenlemek ve Ermeni iddialarının Alman vatandaşları tarafından desteklenmesini sağlamak olarak belirtilmiştir.<sup>64</sup>

Ermenilerin kurumsallaşma faaliyetleri politik sonuçlarını 1990 ve sonrasında vermeye başlamıştır. Çünkü uluslararası sistemdeki değişim ile birlikte 1990'dan itibaren çok sayıda Ermeni kurum ve kuruluşu siyasi çalışmalara başlamıştır. Bunlardan günümüzde en önemlilerinden bir tanesi 1995 yılında kurulmuş olan Almanya Ermeni Merkez Konseyi (Zentralrat der Armenier in Deutschland)'dir.<sup>65</sup> Bu kurum Almanya'daki bütün Ermeni dernekleri ve kuruluşlarının bağlı olduğu bir ana örgüt konumunda olup neredeyse bütün Ermeni faaliyetleri bu kuruma bağlı olarak yürütülmektedir.<sup>66</sup> Almanya Ermeni Merkez Konseyi, 1998 yılında Tanıma Çalışma Grubu (Arbeitsgruppe Anerkennung)<sup>67</sup> adıyla bir çalışma grubu kurmuş ve Almanya'nın 1915 olaylarını tanıması için çok sayıda faaliyette bulunmuştur. Çalışmamızın üçüncü bölümünde incelediğimiz Federal Almanya Meclisi'nin 2005 yılında 1915 olaylarına ilişkin aldığı kararda bu grubun büyük etkisi olmuştur.<sup>68</sup>

Özelikle Almanya'da 1915 olaylarının bir soykırım olarak kabulü yönünde kamuoyu oluşturmak amacıyla kurulan Ermeni kuruluşlarının yanı sıra yine bu hedefi de taşıyan ancak kuruluş amaçları çeşitli dallarda faaliyet göstermek olan Ermeni girişimleri de ortaya çıkmıştır. Bahsedilen kuruluşlar 1915 olaylarına ilişkin kamuoyu oluşturmak ve kuruluş amaçlarına uygun faaliyetlerde bulunmak dışında Almanya'da yaşayan Ermenilerin yaşantılarını kolaylaştırmak adına da faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu kuruluşların başlıcaları şunlardır:<sup>69</sup> Almanya'daki Ermeni Kilisesi Piskoposları (Die Diözese der Armenischen Kirche in Deutschland), Almanya'daki Ermeni Doktorlar Derneği (Verein Armenischer Mediziner in Deutschland e.V.), Ermeni İşadamları Derneği (Armenischer Unternehmer Verein e.V.), Ermeni Akademi Derneği (Armenisch-Akademische Verein 1860 e.V.), Almanya'daki Ermeni Kadınları Derneği (Verein

<sup>64</sup> Bu kurum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Institut für Genozid- und Diasporaforschung, <http://www.ruhr-uni-bochum.de/idg/> (e.t. 20.05.2014).

<sup>65</sup> Bu kurum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Zentralrat der Armenier in Deutschland, <http://www.zentralrat.org/> (e.t. 20.05.2014).

<sup>66</sup> İyigüngör, op.cit., s. 69.

<sup>67</sup> Bu grup hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Arbeitsgruppe Anerkennung, <http://www.aga-online.org/news/index.php?locale=de> (e.t. 20.05.2014).

<sup>68</sup> İyigüngör, op.cit., p. 69-70.

<sup>69</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ordukhanyan, op.cit., ss. 44-64.

armenischer Frauen in Deutschland e.V.), Hayk Öğrenci Klübü (Studentenklub Hayk), Ermeni Mimarisi Araştırmaları Derneği (Research on Armenian Architecture Organization), Ermeni Sorunları Enstitüsü (Institut für armenische Fragen e.V.), Ermeni Çalışmaları Vakfı (Stiftung für Armenische Studien), Artsakh'ın Dostları Derneği (Verein der Freunde von Arzach-Karabach), Abovian Ermeni Topluluğu (Armenische Gemeinde Abovian), Ararat Ermeni Kültür Derneği (Armenischer Kulturverein "Ararat"), Arpa Ermeni Kültür Derneği (Armenischer Kulturverein "Arpa"), Hannover Üniversitesi Ermeni Öğrencileri Derneği (Armenischer Studentenverein an der Universität Hannover), Rhein-Arax Derneği (Rhein-Arax Verein), Urartu Derneği (Verein "Urartu"), Ermenistan Eğitimi Destekleme Derneği (Verein zur Förderung der Ausbildung in Armenien e.V.), Berlin Ermeni Topluluğu (Armenische Gemeinde zu Berlin), Hamburg Ermeni Kültür Derneği (Armenischer Kulturverein Hamburg), Hessen Ermeni Kültür Derneği (Armenischer Kulturverein Hessen), Köln Ermeni Kültür Derneği (Armenischer Kulturverein Köln).<sup>70</sup>

Bu kurumların Alman kamuoyu üzerindeki etkileri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak soykırım konusunda diğer milletlerden daha hassas olan ve Türklere karşı yükselen bir önyargının görüldüğü Almanlar, Ermeni etkisine daha açık hale gelmektedir. Ermeni iddialarını destekleyen kurum ve kuruluşlar yaptıkları konferanslar dışında basılan broşürler ve kitaplarla da Alman halkını etkilemeye çalışmaktadır. Bu kurumlar her ne kadar çeşitli dallarda faaliyet gösteriyor olsalar da politik anlamda Alman Hükümeti'ni ve Alman vatandaşlarını da etkilemek amacını taşımaktadırlar.

Bu kuruluşların yanında Almanya'da Ermenilerin politik olarak temsil edildiği bir siyasi partileri bulunmamaktadır. Ayrıca Almanya'daki Ermeni diasporasının faaliyetlerinde dikkat çeken bir nokta, yürütülen kampanyalarda doğrudan bir Ermeni inisiyatifinin bulunmamasıdır. Almanlar, göçlerin yoğun olarak yaşandığı dönemlerde Ermenilere yönelik bir girişimde bulunmamış ancak zaman içinde yapılan çalışmaların artmasıyla Alman vatandaşlarının tutumu değişmiştir. Günümüzde kurulan Ermeni kuruluşlarında her ne kadar Ermeni diasporasının yoğun desteği olsa da faaliyetleri yürüten kesimi Almanlar oluşturmaktadır. Özellikle Tessa Hofmann örneğinde görülebileceği üzere 1915 olaylarında tamamen Ermeni iddialarını destekler ve Türk tezlerini yok sayar

---

<sup>70</sup> Almanya'daki Ermeni kurum ve kuruluşları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zentralrat der Armenier in Deutschland, [http://www.armenien.de/index.php?option=com\\_content&view=article&id=18&Itemid=16](http://www.armenien.de/index.php?option=com_content&view=article&id=18&Itemid=16), (et. 20.05.2014).

nitelikte çalışmalar yapanların büyük çoğunluğu köken itibariyle Almandır.<sup>71</sup> Tessa Hofmann'la birlikte çalışmalar yapan ve tamamen Ermeni iddialarına destek veren Taner Akçam ise Türk olmasına rağmen Ermeni diasporası için çalışmaktadır.<sup>72</sup> Her iki araştırmacı da başta Lepsius'un çalışmaları olmak üzere tahrif edilmiş kaynakları referans göstermektedir. Ermeni diasporası Almanların katkılarıyla yaptığı bu çalışmalarla Almanya'ya politik anlamda hizmet etmektedir. Bilindiği üzere diaspora adına çalışan Almanlar ve özellikle Türkler, kamuoyunu etkileme açısından Ermeni kökenlilerden daha büyük bir etki yaratmaktadır. Soykırım yaptığı iddia edilen bir ülkenin vatandaşının yapılanların soykırım olduğunu söylemesiyle, Ermenilerin kendilerinin soykırıma uğradığını söylemesin yaratacağı etki oldukça farklıdır. Bunun bilincinde olan Ermeni diasporası özellikle Almanya'da bu yolu kullanmakta ve kamuoyu nezdinde kendi iddialarının benimsenmesi için Alman veya Türk vatandaşlarını kullanmaktadır.

Bizce, Almanya'daki Ermeni nüfusunun Fransa ve ABD gibi ülkelere kıyasla daha az olması bu ülkeyi Ermeni diasporası için daha önemsiz bir duruma getirmemekte aksine Almanya'da yaşayan Türk nüfusun sayısı ve bu nüfusun örgütlü çalışabileceği endişesi Almanya'yı Ermeniler için daha da önemli hale getirmektedir. Bu konu özellikle eğitim alanındaki tartışmalarda ortaya çıkmaktadır. Almanya'da okul kitaplarında 1915 olaylarından bir soykırım olarak bahsedilmesi ilk defa 2002 yılında gerçekleşmiştir. Brandenburg Eyaleti Eğitim eski bakanı Steffen Reiche tarafından müfredatta alınan 1915 olaylarından, 20. yüzyılın ilk sistematik soykırımı olarak bahsedilmiş ve Osmanlı'nın 1.5 milyon Ermeniye öldürdüğü belirtilmiştir.<sup>73</sup> Türkiye'nin çeşitli girişimleriyle bu konu müfredattan kaldırılmış olsa da Almanya'daki Ermeni temsilcilerinin yoğun baskısı sonucu 1915 olayları soykırım olarak 2005 yılında tekrardan okullarda okutulmaya başlanmıştır.<sup>74</sup> Bu olayların üzerine Berlin Ermeni Topluluğu Başkanı Vartkes Alyanak Türkiye'yi tarihini inkar etmekle ve tarihinde yaptığı tahrifatı diplomatik yollarla yabancı ülkelere de

---

<sup>71</sup> Tessa Hofmann'ın çalışmalarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Özdal, "Doğu Sorunu Kapsamında...", **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt:1, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS II) 22-24 Mayıs 2008, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, No: 163, Ocak 2009.

<sup>72</sup> Taner Akçam'ın çalışmalarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ulusoy, "Taner Akçam Örneğinde Mandacı Aydının Ermeni Sorunundaki İşlevi", **Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu: Tahliller- Belgeler- Kararlar**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 195-207.

<sup>73</sup> Hürriyet Gazetesi, **Sözde Soykırım Yine Müfredatta**, 10.07.2005.,<http://avrupa.hurriyet.com.tr/haberler/gundem/204906/sozde-soykirim-yine-mufredatta>, (e.t. 20.07.2013).

<sup>74</sup> Der Tagesspiegel, **Völkermord Kommt Wieder in Lehrplan Fraktionen für Hinweis auf Genozid an Armeniern**, 08.02.2005, <http://www.tagesspiegel.de/berlin/brandenburg/voelkermord-kommt-wieder-in-lehrplan-fraktionen-fuer-hinweis-auf-genozid-an-armeniern/583534.html>, (e.t. 20.07.2013).

kabul ettirmeye çalışmakla suçlamıştır.<sup>75</sup> Almanya’da yaşayan Türkler, Almanya’da bazı okullarda tarih dersinde “*Türkler 1915 yılında Ermenilere karşı soykırım uyguladı*” diye anlatılmasını protesto etmek amacıyla 8 bin imza toplamış ve Düsseldorf Eyalet Parlamentosu’na yürüyerek bu olayı protesto etmişlerdir.<sup>76</sup>

Almanya’daki Türk nüfusun yoğunluğu ve Türklerin özellikle eğitim ve kültür alanında bu şekilde örgütlenmelerinden dolayı buradaki Ermeni diasporasının faaliyetleri diğer ülkelere oranla daha sınırlı kalsa da Almanya’da Türklere yönelik olarak gelişen önyargı bizce Ermenilerin daha rahat hareket etmelerine neden olmaktadır. Tarihsel ve politik önyargıların propaganda çalışmalarıyla daha da derinleşmesi, Ermeni diasporasının Almanya’daki çalışmaları için bir dayanak noktası oluşturmaktadır. Ermenilerin Almanya’ya 1915’ten veya I. Dünya Savaşı’ndan sonra değil ancak 1960’lı yıllardan itibaren yoğun olarak gelmeye başlaması ve geliş sebeplerinin ekonomik unsurlara dayanıyor olması Almanya’yı klasik bir diaspora ülkesinden farklı bir duruma getirmiştir. Almanya’da, Fransa örneğindeki gibi güçlü bir Ermeni diasporası bulunmamaktadır. Bu nedenle buradaki diaspora, güçlü bir şekilde Alman Hükümeti’nin politikalarına etki edememekte; tam tersine Almanya, diasporayı kendi çıkarları için kullanmaktadır.

Ermenistan’ın bağımsızlığını kazanması ve kendi ulusal kimliğini inşası için 1915 olaylarını temel alması ise Ermeni diasporasının çalışmalarını hızlandırmasına neden olmuştur. Almanya’daki 1990 sonrası Ermeni faaliyetleri de bu açıdan bakıldığında bir karşılık bulabilmektedir. Ermenilerin tarihlerindeki en önemli unsur olarak gördükleri 1915 olaylarında Almanya’nın Osmanlı’nın müttefiki olması, günümüzde ise Almanya’da çok sayıda Türk kökenli vatandaşın yaşaması bu ülkeyi Ermeniler açısından çok daha önemli bir hale getirmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde analiz ettiğimiz üzere 2000’den itibaren başlayan ve Federal Almanya Meclisi’ni de işin içine katan propaganda çalışmaları 2005 yılında Ermenilerin istediğini almasıyla sonuçlanmış ve Ermeniler çalışmalarının Almanya’da bir karşılığı olduğunu görmüşlerdir.

---

<sup>75</sup> Deutsche Welle, **Almanya’da Ermeni Tartışmalarında Yeni Aşama**, 09.02.2005, <http://www.dw.de/almanyada-ermeni-tart%C4%B1%C5%9Fmalar%C4%B1nda-yeni-a%C5%9Fama/a-2525367>, (e.t. 20.07.2013).

<sup>76</sup> Bugün Gazetesi, **Almanya’da Soykırma Karşı 8 Bin İmzalı Protesto**, 24.06.2013, <http://dunya.bugun.com.tr/8-bin-imza-ile-miting-yaptilar-haberi/690782>, (e.t. 22.07.2013).

#### 4. Dağlık Karabağ Sorunu<sup>77</sup> ve Almanya

Bilindiği üzere Ermenistan'ın üzerinde hak iddiasında bulunduğu bir bölge olan Dağlık Karabağ, Karabağ'ın küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Tarih boyunca Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'nın da hakim olduğu bu bölge Soğuk Savaş döneminde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ismiyle SSCB'ye özerk bir halde bağlı kalmıştır. Ancak SSCB'nin dağılması ve sonrasında iki devletin bölge üzerindeki hak iddiaları Dağlık Karabağ'daki ihtilafın ana nedenini oluşturmuştur. Dağlık Karabağ sorunu görünürde bir Azeri-Ermeni çatışması olsa da yaşananlar bunun iki devletle sınırlandırılmayacağını göstermiştir. Diğer bir deyişle ihtilafın çıkış noktasını iki devlet arasındaki sorunlar oluşturuyor olsa bile bugüne kadar yaşananlar, sorunun sadece iki devlet arasındaki ilişkilere dayalı olmadığını ve uluslararası bir nitelik kazandığını gözler önüne sermiştir. İhtilafın uluslararası bir nitelik kazanmasının en önemli sebebi bulunduğu coğrafyadan kaynaklanmıştır. Bölgenin Sovyetler hâkimiyetinden çıkmasıyla birlikte bölgedeki sorunlar hızlı bir şekilde uluslararası bir boyut kazanmıştır. Soğuk Savaş sonrasında RF'nin önceden var olan gücünü korumak istemesi, ABD ve AB'nin bölgeye siyasi ve ekonomik anlamda angaje olmaya çalışması ise sorunu çok boyutlu bir duruma getirmiştir.

Bilindiği üzere Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki en büyük problemlerden birisini oluşturan ve sadece iki devleti değil bölgede bulunan diğer devletleri de yakından ilgilendiren Dağlık Karabağ Sorunu, Güney Kafkasya'nın sahip olduğu siyasi ve ekonomik potansiyelin kullanılamamasına neden olmaktadır. AB'nin ekonomik ve siyasi anlamda en büyük devletlerinden olan Almanya da Dağlık Karabağ Sorunu'na hem iki devlet özelinde hem de Güney Kafkasya genelinde bakmaktadır. Zira Güney Kafkasya hem AB için hem Almanya için önemlidir. Özellikle AB'nin genişleme ve ortaklık politikalarına bakıldığında Güney Kafkasya gelecekte daha da önemli olacaktır. Güney Kafkasya

---

<sup>77</sup> Çalışmamızın sınırları dışında olduğu için Dağlık Karabağ Sorunu genel ve soyut olarak tanımlanmıştır. Dağlık Karabağ Sorunu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu," *Avrasya Dosyası*, ASAM, Sayı: 1, Cilt: 7, Sayı: 2001; Ömer Göksel İşyar, **Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004; Ömer Göksel İşyar, "Türkiye'nin Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığına Yönelik Politikaları: 1992-2004", **Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya**, ed. Yelda Demirağ-Cem Karadeli, Ankara, Palme Yayıncılık, 2006; Ömer Göksel İşyar, "Ermenilerin Dağlık Karabağ Uyuşmazlığına İlişkin Tutumlarının İçsel Nedenleri", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 29, Ekim 2003; Reha Yılmaz-Elnur İsmayılov, "Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu", **BİLGESAM**, İstanbul, Rapor No: 37, Ekim 2011; Aygün Attar, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2012.

bölgesinin Orta Asya pazarına açılan bir kapı durumunda olması ve Hazar Denizi'ndeki enerji kaynakları bölgeyi Almanya için önemli bir konuma itmektedir. Fransa'nın Akdeniz'de eyleme soktuğu “Akdeniz İçin Birlik” inisiyatifinin bir benzerinin Güney Kafkasya'da Almanya tarafından gerçekleştirilmesi beklenen bir durumdur.<sup>78</sup> Almanya'nın genel anlamda Güney Kafkasya politikasında belirleyici etkenlerden birisi RF'dir. Hem AB için hem de Almanya için RF, Güney Kafkasya'daki sorunların çözümünde kilit rol oynamaktadır. Ancak AB içerisinde RF'ye karşı tarihi önyargıları bulunan devletler (özellikle Baltık Devletleri) bulunmaktadır. Bu durum AB ile RF'nin bölgeye yönelik politikalarında koordinasyon kurmalarını engellemektedir. Güney Kafkasya'da çok önemli bir aktör olan RF, SSCB'nin dağılmasından itibaren Almanya'nın bölgeye yönelik politikasındaki ana unsur oluşturmuştur. Siyasi, ekonomik ve tarihi etkenler bu iki devlet arasındaki ilişkilerin sadece bölge için değil Avrupa'nın bütünü itibariyle de önemli bir hale getirmiştir. Almanya için Güney Kafkasya'daki sorunların ve bu sorunlardan en önemlisi olan Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümü için de RF kilit konumdadır.

Soruna ilişkin Alman politikasında RF ve diğer bölge devletleri önemli bir yer tutsa da Azerbaycan ve Ermenistan'a yönelik politikalar asıl konuyu oluşturmaktadır. Özellikle Hazar Denizi ve civarındaki enerji kaynaklarının güvenliği ve bu kaynaklara ulaşım söz konusu olduğunda bu iki devlet hem AB hem Almanya için daha önemli bir hale gelmektedir. Almanya bölgeye yönelik politikasını gösteren en somut adımı 2007'de atmıştır. AB dönem başkanlığı sırasında Orta Asya Stratejisi ve Karadeniz İşbirliği İnisiyatifi'ni ortaya koyan Almanya bu inisiyatifin devamlılığını teşvik edecek adımları atamamıştır.<sup>79</sup> Bu inisiyatifin içerisinde Güney Kafkasya her ne kadar merkezi bir yerde olmasa da Karadeniz ve Orta Asya'yı birbirine bağlayan köprü konumu bölgenin önemini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

AB ve Almanya için kilit bir noktada bulunan ve gelecekte özellikle ekonomik anlamda öneminin artacağı mutlak olan Güney Kafkasya'da Dağlık Karabağ Sorunu bölge istikrarı ve güvenliği açısından büyük bir engel teşkil etmektedir. Bu sorunun çözümü bölgeyi ilgilendirdiği kadar AB ve Almanya'yı da ilgilendirmektedir. Soruna yönelik olarak Almanya'nın izlediği resmi politika Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi

<sup>78</sup> Stefan Meister, “Recalibrating Germany's and EU's Policy in the South Caucasus”, **DGAPanalyse**, No: 2, July 2010, p. 12.

<sup>79</sup> Ibid., p. 13.

(BMGK)'nin aldığı karara uyulması ve ihtilafın barışçıl yollarla çözülmesidir.<sup>80</sup> Almanya'da, Ermenistan'ın uluslararası hukuka aykırı olarak Azerbaycan'ın topraklarını işgal ettiğini düşünenler Alman parlamenterler bulunmaktadır. Örneğin Federal Almanya Meclisi Dışişleri Komitesi Üyesi Michael Glos yaptığı bir açıklamada Ermenistan'ın gelecekle ilgili yeni politikalar uygulamak ve Dağlık Karabağ sorununun çözümü için yeni girişimlerde bulunmak yerine izlediği politikalarla çözüm sürecini tehlikeye attığını belirtmiştir.<sup>81</sup> Bir başka Alman Parlamenter Folker Bek de Almanya'nın bölgedeki sorunların uluslararası hukuk ilkeleri çerçevesinde çözülmesinden yana olduğunu belirtmiş ve bu sorunların çözümünün uzamasının Güney Kafkasya'nın gelişmesine büyük bir engel oluşturduğunu söylemiştir.<sup>82</sup> Almanya'da Hristiyan Demokratlara bağlı olarak çalışan bir gençlik organizasyonu olan Junge Union, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgaline son vermesini ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçasını teşkil ettiğinin Ermenistan tarafından kabul edilmesini istemiş; Alman Hükümeti'nin Dağlık Karabağ Sorunu'na ilişkin girişimlerini sıklaştırmasını talep etmiştir.<sup>83</sup> Bu açıklamalar her ne kadar resmi Alman politikasını yansıtmıyor olsa da bizce konuya ilişkin algıyı göstermesi bakımından önemlidir.

Bu bağlamda bir diğer önemli olgu da Azerbaycan'ın Güney Kafkasya'nın ekonomik anlamdaki en büyük devleti olmasıdır. Özellikle Azerbaycan'ın Türkiye ile olan ilişkisi ve Türkiye'nin Almanya için önemi göz önüne alındığında Azerbaycan'ın ve Azeri enerji kaynaklarının güvenliği Almanya için daha önemli hale gelmektedir. Toprakları işgal altında bulunan bir Azerbaycan ile yapılacak işbirliği var olan potansiyelin kullanımı açısından sorunlar doğurabilecektir. Bu nedenle Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümü hem siyasi anlamda hem de ekonomik anlamda Almanya için önemlidir. Bölgedeki işbirliğinin ve ekonomik entegrasyonun önündeki en önemli engel olarak Dağlık Karabağ Sorunu

---

<sup>80</sup> Trend News, **Germany's Position in Settlement of Nagorno-Karabakh Conflict Requires Implementation of UN Resolutions**, 16.09.2013, <http://en.trend.az/news/karabakh/2190440.html>, (e.t. 29.04.2014).

<sup>81</sup> The First News, **Alman Bakan: Uluslararası Hukuka Asıl Aykırı Olan Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını İşgal Altında Tutuyor Olması**, 13.09.2012, <http://1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20120913041652528.html>, (e.t. 15.04.2013).

<sup>82</sup> The First News, **Alman Parlamenter: Karabağ Sorununun Çözumsuzlüğü Güney Kafkasya'nın Kalkınmasına Engel**, 17.05.2012, <http://1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20120517012826336.html>, (e.t. 15.04.2013).

<sup>83</sup> The Journal of Turkish Weekly, **Germany Adopts Important Document on Nagorno-Karabakh Conflict**, 10.10.2012, <http://www.turkishweekly.net/news/143342/germany-adopts-important-document-on-nagorno-karabakh-conflict.html>, (e.t. 15.04.2013).

durmaktadır.<sup>84</sup> Hem Almanya'nın hem de AB üyesi diğer devletlerin Hazar bölgesi ve çevresindeki yatırımlarını etkileyen Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünde Almanya'nın daha fazla rol oynaması beklenmektedir. Almanya'nın çözüme ilişkin daha fazla rol üstlenmesi AB'nin de soruna dâhil olmasını kolaylaştıracaktır. Özellikle bölge ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme yoluna giden AB'nin daha fazla inisiyatif alması, Azerbaycan ve Ermenistan'ı sorununun çözümü için teşvik eder bir nitelik taşıyacaktır.

Bizce Almanya, AB'nin Güney Kafkasya politikasında öncü rol oynayabilecek bir güce sahiptir. Almanya'nın ekonomik gücü ve AB içerisindeki siyasi ağırlığı bağlamında bu öncü rolü üstlenmesi sorunun çözülmesi yolunda önemli bir adım teşkil edecektir. Almanya'nın burada izleyeceği proaktif politikanın sadece ekonomik anlamda sınırlı kalmaması için siyasi mekanizmalarda yer alması da oldukça önemlidir. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) bünyesinde kurulan Minsk Grubu'nun eşbaşkanlarından biri olan Fransa'nın Ermenistan'la olan ilişkileri göz önüne alındığında ve taraflı bir tutum izleyebileceği düşünüldüğünde Fransa yerine Almanya'nın eşbaşkanlığı devralması hem Almanya'yı bu mekanizma içine sokacak hem de özellikle Azerbaycan tarafından Fransa'nın yanlı politikalar izlediği düşüncesini ortadan kaldıracaktır. Almanya'nın böylesine bir rol üstlenmesi günümüz konjonktüründe atılması gereken bir adım olarak gözükmektedir. Bu devletin bölgeye yönelik ekonomik gücüne ek olarak siyasi gücünün de katılımı, Azerbaycan ve bölgede Almanya'dan en fazla mali destek alan Ermenistan nezdinde<sup>85</sup> çözüme ulaşılması yolunda uygulamaya konulmuş önemli bir girişim olacaktır.

## **5. Almanya ve Ermenistan Ekonomik İlişkileri**

Almanya, günümüzde siyasi gücüne ek olarak ekonomik anlamda da büyük bir güce sahip olan az sayıdaki devletten bir tanesidir. Avrupa'da sahip olduğu ekonomik güçle Almanya, AB'nin de lokomotifi ve dünyadaki en önemli ihracat ülkelerinden birisi konumundadır. Sanayi anlamındaki gelişmişliği, bilimsel ve teknolojik gelişmelerdeki atılımları Almanya'nın ekonomik kalkınmasında en önemli etkenlerdir. Buna karşılık Ermenistan ekonomik anlamda dünyadaki en dezavantajlı ülkelerden birisi konumundadır. Komşusu olan Azerbaycan'la yaşadığı siyasi sorunlar, bir diğer komşusu Türkiye'yle olan sınırının kapalı olması, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla topraklarının sanayi ve tarım

---

<sup>84</sup> Meister, op.cit., p. 1.

<sup>85</sup> Ibid. p. 14.



adına elverişsiz olması Ermenistan ekonomisinin zayıflığının ana sebeplerini oluşturmaktadır. SSCB döneminde özellikle bilgisayar ve bilişim sektörlerinde ön sırada yer alan Ermenistan, birliğin dağılmasından sonra bu özelliğini de kaybetmiştir. Günümüzde Ermenistan'ın ekonomik anlamda en çok ilişki içinde bulunduğu devlet RF'dir.

Almanya ve Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkilerde Almanya'da bulunan Ermeni diasporası önemli bir rol üstlenmektedir. Bu kapsamda iki devlet arasındaki ekonomik ilişkilere yönelik en önemli adımlardan biri 2002 yılında Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaşayan Ermeniler tarafından kurulan "Initiative Armenia 2020" grubu ve "Armenia 2020" projesiyle atılmıştır.<sup>86</sup> Bu girişimlerle Ermenistan'dan, Almanya'ya bilgi transferi sağlanmakta ve edinilen bilgiler çerçevesinde sağlık, eğitim ve sosyal alanlara yönelik olarak çeşitli çalışmalar yapılmaktadır.<sup>87</sup> Örneğin sağlık alanına yönelik projeler içinde; *"diyaliz ve röntgen makinelerinin, tekerlekli sandalyelerin, laboratuvar gereçlerinin, ameliyat malzemelerinin, hastane cihazlarının, yatakların ve ilaçların"* Almanya'dan, Ermenistan'a gönderilmesi öngörülmektedir. Eğitim alanına yönelik projelerde ise *"okulların ve kreşlerin kurulması ve yeniden yapılandırılması çalışmaları"* yer almaktadır. Bunun yanında *"gündelik okul gereksinimlerinin karşılanması, okul materyallerinin sağlanması, Ermeni çocuklarının bilgisayar gibi yeni teknolojileri kullanma becerilerine kavuşturulması ve becerilerinin geliştirilmesi"* de amaçlanmaktadır.<sup>88</sup>

Almanya'da yaşayan Ermenilerin uluslararası alanda gerçekleştirdiği etkinliklerde ise *"Hayastan All Armenian Fund"* önemli bir yer tutmaktadır.<sup>89</sup> 1992 yılında kurulan ve Ermeni diasporası tarafından finanse edilen bu fon Ermenistan'a kısa vadeli insani yardımın yanında uzun vadeli altyapı gelişimi için de çalışmaktadır. Bu fon Almanya'da, yerel bir komite tarafından temsil edilmektedir. Bunun yanında Almanya'da yaşayan

---

<sup>86</sup> Bu iki girişimin web sayfalarına, 05.06.2014 tarihi itibarıyla ulaşılamamaktadır.

<sup>87</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mareike Dreusse, **Die armenische Diaspora in Deutschland**, Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit GmbH, Frankfurt am Main, 2008, ss.19-25.

<sup>88</sup> Ibid., s. 27.

<sup>89</sup> Bu fon hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hayastan All Armenian Fund, <http://www.himnadram.org/>, (e.t. 22.05.2014).

Ermenilerin gönderdikleri paralar da Ermenistan'ın ekonomik gelişimine katkıda bulunmaktadır.<sup>90</sup>

İki devlet arasındaki ekonomik ilişkiler sadece diasporalar nezdinde değil, devletler nezdinde de gün geçtikçe yoğunlaşmaktadır. AB ülkeleri içerisinde Ermenistan'la ekonomik anlamda en fazla ilişki içerisinde olan devlet Almanya'dır. Dünyanın en büyük ekonomilerinden biri olan Almanya ile dünyanın en zayıf ekonomilerinden biri sayılabilecek olan Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkiler doğal olarak Almanya'nın üstünlüğüne dayalı olarak gerçekleşmektedir. 2013 yılında ölçülen değerlere göre iki devlet arasındaki ticaret hacmi yaklaşık olarak 198 milyon Euro değerindedir.<sup>91</sup> Almanya Ermenistan'a motorlu taşıt, elektrik ürünleri ve kimyasal madde ihraç etmektedir. Ermenistan'ın Almanya'ya ihracatı ise demir, çelik ve bakır gibi maden ürünlerine dayanmaktadır.

Product group	Share, %	Product group	Share, %
<i>Russian Federation</i>	100	<i>Germany</i>	100
Alcoholic and non-alcoholic beverages and vinegar	58.3	Iron and steel	43.6
Pearls, precious stones, metals, coins	15.5	Copper and articles thereof	34.4
Electrical machinery, equipment	4.0	Non-precious metals and articles thereof	10.7
<i>Netherlands</i>	100	<i>Georgia</i>	100
Iron and steel	96.7	Building materials	46.7
<i>Belgium</i>	100	Coffee, tea and other spices	14.7
Pearls, precious stones, metals, coins	93.3	Glass and glassware	9.7

Tablo1: 2007 Verilerine Göre Ermenistan'ın İhracat Ürünleri ve Ülkelere Göre Oranları<sup>92</sup>

<sup>90</sup> Alver, op.cit., s. 718.

<sup>91</sup> Federal Foreign Office, **Armenia: Economic Relations and Development Cooperation**, March 2014, <http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Aussenpolitik/Laender/Laenderinfos/01-Laender/Armenien.html#doc487466bodyText2>, (e.t. 22.05.2014).

<sup>92</sup> Bu oranlar bulabildiğimiz en güncel veriler olup, iki devletin resmi web sitelerinde bilgi mevcut değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Grigor Hayrapetyan-Viktoriya Hayrapetyan, "Regional and International Trade of Armenia: Perspectives and Potentials", **EERC**, Kiev, 2011, p. 12.

EXPORT			IMPORT		
	Country	Share (%)		Country	Share (%)
1	Russia	17.5	1	Russia	22.0
2	Germany	14.7	2	Ukraine	7.7
3	Netherlands	13.5	3	Kazakhstan	7.4
4	Belgium	8.7	4	Germany	6.8
5	Georgia	7.6	5	China	6.0
6	USA	4.5	6	France	4.6
7	Switzerland	4.3	7	USA	4.4
8	Bulgaria	4.1	8	Iran	4.3
9	Ukraine	4.0	9	Turkey	4.0
10	Iran	3.3	10	Austria	3.8
<i>Above 10</i>		<i>82.2</i>	<i>Above 10</i>		<i>71.0</i>

Tablo2: 2007 Verilerine Göre Ermenistan'ın İthalat ve İhracat Yaptığı Ülkelerin Dış Ticaretindeki Payları<sup>93</sup>

Almanya, Ermenistan'a ABD'den sonra en fazla mali yardımı yapan devlet konumundadır.<sup>94</sup> Almanya'yı RF, Fransa ve Yunanistan izlemektedir.<sup>95</sup> Bu ülkelerin yanı sıra diğer AB ülkeleri ve BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) de Ermenistan ekonomisinde rol oynamaktadır.<sup>96</sup> 2012'nin Kasım ayında yapılan hükümetlerarası görüşmelerde Almanya, Ermenistan'a 112,75 milyon Euro finansal yardım, 33.75 milyon Euro da teknik yardımda bulunmayı taahhüt etmiştir. Almanya, Ermenistan'a yaptığı ekonomik yardımın siyasi platformlarda da karşılık bulabilmesi adına 2010 yılında "*Almanya Kafkasya Girişimi (The BMZ Caucasus Initiative)*" adını verdiği bir oluşumla Ermenistan ve diğer Güney Kafkasya devletleriyle başta ekonomik istikrar olmak üzere, demokrasinin gelişimi ve hukukun üstünlüğü gibi konularda işbirliğine gitmiştir. Ermenistan'ın da dâhil olduğu bu girişimde yer alan projeler arasında Ermenistan'daki orta ve küçük ölçekli şirketlerin geliştirilmesi, Ermeni mali yapısının güçlendirilmesi, doğal kaynakların korunması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi vardır. Almanya'nın Ermenistan'a yönelik spesifik yatırımları arasında da Ermenistan'a yapılacak altyapı projeleri yer almaktadır.<sup>97</sup> İki ülke arasında 2014 yılının Nisan ayında Mali İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla Alman Hükümeti, Ermenistan Hükümeti'ne Alman Kalkınma Bankası'ndan "*Yerel Altyapı II, 3. Etap Programı*"nın realizasyonu için

<sup>93</sup> Ibid., p. 11.

<sup>94</sup> Federal Foreign Office, loc.cit.

<sup>95</sup> Clemens Finger, **Die Nummer Eins Beim Wachstum**, Ost-West-Contact, 2006, s. 71.

<sup>96</sup> Hayrapetyan, op.cit., p. 11.

<sup>97</sup> Federal Foreign Office, loc.cit.

2.5 milyon Euro'ya kadar mali destek ve 30 milyon Euro'ya kadar da imtiyazlı kredi kullanma olanağı sağlamıştır.<sup>98</sup> Bu anlaşma iki ülke arasında mali işbirliğini arttırmayı ve Ermenistan'ın sosyo-ekonomik gelişimini hedefleyerek var olan iyi ilişkilerin derinleştirilmesini amaçlamıştır.<sup>99</sup>

Yukarıda aktardığımız verilerden de anlaşıldığı üzere Almanya ile Ermenistan arasındaki ekonomik durum Almanya'nın ağırlıklı olarak inisiyatif sahibi olduğu bir ilişki biçimindedir. Almanya'nın bu devlete sağladığı maddi yardımlar ve projeler her ne kadar Ermeni ekonomisine katkıda bulunuyor olsa da Ermenistan ekonomik olarak çok zor durumdadır. Coğrafi dezavantajının yanında komşularıyla olan sorunlu ilişkileri Ermeni ekonomisinin dış yardımlara ve belli ülkelerle yapılan sınırlı ihracata bağlı kalmasına neden olmaktadır. Almanya, Ermenistan'la olan ekonomik projelerinde Güney Kafkasya'nın diğer ülkelerini de bu projelerin içine çekmek istemektedir. Almanya'ya göre sadece Ermenistan'ın değil, diğer Güney Kafkasya devletlerinin de gelişmesinin yolu bölgede tarihsel veya siyasi sorunların çözümü sonucunda gelişecek olan ilişkilerden geçmektedir. Ermenistan'ın bölgedeki sorunlarını çözmesi Almanya'nın bölgeye hem ekonomik hem de siyasi angajmanını kolaylaştıracaktır. Bu angajmana bağlı olarak Almanya'nın özellikle ekonomik anlamda yapacağı yatırımlar veya geliştireceği projeler hem Ermenistan'ın hem de Güney Kafkasya'nın gelişimi için oldukça önemli olacaktır.

## **6. Avrupa Birliği Bağlamında Almanya-Ermenistan İlişkileri**

Bilindiği üzere SSCB'nin dağılması ve iki kutuplu uluslararası sistemin ortadan kalkmasıyla uluslararası politikadaki statik durum sona ermiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında küreselmeye bağlı olarak devletlerin birbirine olan ihtiyaçlarının ve bağımlılıklarının artması en önemli neden olmuştur. Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra devletler ve örgütler, bloklara dayalı olarak gerçekleştirilen ve iletişimin az olduğu bu sistemin artık bir geçerliliğinin olmadığına farkına varmış, bu nedenle yeni politikalar arayışına girmişlerdir. Soğuk Savaş dönemi boyunca Doğu Bloku'ndaki ülkelerle ilişkisini sınırlı tutan AB, Almanya'nın birleşmesi ve SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bölge ülkelerine yönelik politikalarını da değiştirmiş, bu değişen politikalarda eski Sovyet

<sup>98</sup> News.Am, **Ermenistan ve Almanya Arasında Mali İşbirliği Anlaşması İmzalandı**, 11.04.2014, <http://news.am/tur/news/203962.html>, (e.t. 01.05.2014).

<sup>99</sup> Ibid.

lkeleri önemli bir yer tutmuştur. Baltık lkeleri ve Orta Avrupa lkelerinin bir kısmıyla yakın ilişkilerini üyelikle bütünleştiren AB, bölgesel işbirliği ve açılımlarına Güney Kafkasya bölgesini de dâhil etmiştir. SSCB'nin dağılmasından hemen sonra Güney Kafkasya'ya yönelik yeni stratejiler geliştirmeye başlayan AB, bölgeye yönelik projelerini artan bir hızla devam ettirmiştir. AB'nin bölgeye olan politik ve ekonomik ilgisinin en önemli etkenleri Güney Kafkasya'nın sahip olduğu stratejik konumu ve zengin doğal kaynaklarıdır.

SSCB'den bağımsızlığını ilan etmesinden hemen sonra Ermenistan, RF ile olan yakın ilişkilerinin yanında Batılı ülkelerle ve özellikle AB yesi ülkelerle yakın ilişkiler kurma çabası içerisinde olmuştur. Bu ülkelerle entegrasyonu dış politika hedefleri arasında koyan Ermenistan, bölgesel dengeleri göz önünde bulundurarak RF ile stratejik ilişkilerini sürdürürken, bir taraftan da AGİT, NATO, Avrupa Konseyi ve AB ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir.<sup>100</sup>

Ermenistan, AB kuruluşlarıyla diplomatik ilişkileri yürütmek üzere 1994 yılında AT nezdinde Ermenistan Cumhuriyeti Elçiliği'ni kurmuştur.<sup>101</sup> 1996 yılında imzalanan ve üç yıl sonra yürürlüğe giren AB-Ermenistan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması ile iki taraf arasındaki ilişkiler tam anlamıyla tesis edilmiştir. Antlaşma, AB ile Ermenistan arasındaki politik ve ticari işbirliği alanlarındaki tüm ilişkileri kapsamasının yanı sıra yalnızca AB ile Ermenistan arasındaki değil aynı zamanda Ermenistan'la AB yesi devletler arasındaki ikili ilişkiler için de zemin oluşturmıştır. Anlaşmaya göre ikili ilişkileri düzenlemek ve idare etmek için İşbirliği Konseyi, İşbirliği Komitesi ve Parlamenter İşbirliği Komitesi oluşturulmuştur. İmzalanan ortaklık antlaşmalarıyla, Ermenistan'la birlikte Güney Kafkasya'nın tamamına ticari serbestliğin gelmesi ve AB ile işbirliğinin sağlanması amaçlanmıştır. Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması'nın yürütülmesini destekleyen finansal ve teknik yardım aracı olan Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States (Bağımsız Devletler Topluluğuna Teknik Yardım-TACIS)'in<sup>102</sup> öncelikli olarak görülen

---

<sup>100</sup> Soner Karagl, "Ermenistan'ın Bağımsızlık Sonrası Avrupa İlişkileri", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1 No: 2, 2006, s. 129.

<sup>101</sup> Ibid., s. 143.

<sup>102</sup> Bu program hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Official Website of the European Union, **TACIS Programme**, [http://europa.eu/legislation\\_summaries/external\\_relations/relations\\_with\\_third\\_countries/eastern\\_europe\\_and\\_central\\_asia/r17003\\_en.htm](http://europa.eu/legislation_summaries/external_relations/relations_with_third_countries/eastern_europe_and_central_asia/r17003_en.htm), (e.t. 22.05.2014).

alanlardaki projeler için yardım sağlaması hedeflenmiştir. AB, belirtilen koşulların gerçekleşmesi için bu anlaşmanın yürütülmesini sürdürmeyi; yoksulluğun azaltılmasıyla sürdürülebilir ekonomik gelişmeye katkıda bulunmayı Ermenistan ile olan ilişkilerin ana unsurları olarak görmüştür.<sup>103</sup>

Ermenistan ile AB arasında imzalanan anlaşmanın yürütülmesi amacıyla bir komisyon kurulmuş ve bu komisyonun çalışmalarına teknik destek TACIS tarafından yapılmıştır. TACIS desteğiyle kurulan Ermeni-Avrupa Siyasal ve Yasal Danışma Merkezi (The Armenian-European Policy and Legal Advice Centre-AEPLAC)'nin Ermenistan'ın sürdürülebilir ekonomik gelişme ve dünya ekonomisiyle bütünleşme hedefinde Ermeni mevzuatının uyumuna destek sağlaması amaçlanmıştır.<sup>104</sup> AB'nin Ermenistan'daki yatırımlarını geliştirebilmek adına 2002 yılında Avrupa Birliği Ermenistan Ticaret Odası (European Union Chamber of Commerce in Armenia-EUCCA) kurulmuştur. EUCCA'nın amaçlarından bazıları Ermenistan'da Avrupa ve AB bütünleşmesi bilincinin güçlenmesi ve ilerletilmesi, Ermenistan'daki yatırım olanaklarını cazip hale getirmeye çalışılması, Ermenistan'daki AB yatırımlarının ve ticaretinin artırılması, Ermenistan'da bulunan ve gelecekteki AB yatırımcılarına ve ticaret ortaklarına bilgi, öneri ve destek sağlanmasıdır.<sup>105</sup>

Ermenistan ve AB arasındaki başlıca işbirliği başlıklarını genellikle yardım konuları oluşturmuştur. AB hem örgüt bazında hem de üye ülkelerinin ikili ilişkileri bazında, Ermenistan'a en fazla yardım yapan aktör konumundadır.<sup>106</sup> AB'nin Ermenistan'a yaptığı yardım miktarı her yıl artmaktadır. 2007-2010 döneminde yapılan yardım miktarı 98.4 milyon Euro seviyesindeyken, 2011-2013 döneminde bu miktar 157 milyon Euro'ya yükselmiştir.<sup>107</sup> AB'nin Güney Kafkasya ülkeleriyle iletişiminin en somut şeklini yansıtan TACIS, Ermenistan'ın da en çok yararlandığı programlardan birisi olmuştur. TACIS'in bölgeye yönelik öncelikleri arasında; artan ticaret, geniş ulaşım ağları gereksinimi, yeni yatırım olanakları, çevre koruma konusundaki işbirliği talepleri, sınır ötesi işbirliği, adalet

---

<sup>103</sup> Karagül, loc.cit.

<sup>104</sup> AEPLAC hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Armenien und Die EU, <http://www.aeplac.am/>, (e.t. 24.05.2014).

<sup>105</sup> Karagül, op.cit., s. 144.

<sup>106</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. EU-Armenia Relations: EU Financial Assistance, [http://eeas.europa.eu/armenia/index\\_en.htm](http://eeas.europa.eu/armenia/index_en.htm), (e.t. 24.05.2014).

<sup>107</sup> Ibid.

ve işçileri alanında işbirliği gibi konular yer almıştır. Ermenistan'ın AB ile gerçekleştirdiği TACIS Ulusal Eylem Programı'nda ise öncelikler şu şekildedir:

*“-Kurumsal, yasal ve idari reformların desteklenmesi,*

*-Özel sektörün desteklenmesiyle ekonomik gelişmeye yardım edilmesi,*

*-Altyapı şebekelerinin gelişmesine yardım edilmesi”*

Ermenistan, TACIS bölgesel yardım programları çerçevesinde enerji alanında Interstate Oil and Gas Transport to Europe (Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Doğal Gaz Taşımacılığı-INOATE)<sup>108</sup> ve taşımacılık alanında Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaşım Koridoru-TRACECA)<sup>109</sup> programlarına katılmaktadır. Ermenistan, Dağlık Karabağ Sorunu'ndaki tutumundan dolayı kapalı olan sınır kapıları nedeniyle TACIS bölgesel yardım programlarından günümüzde tam anlamıyla yararlanamamaktadır. AB Komisyonu'nun geliştirdiği ve Kafkasya'daki doğal gazın ve petrolün Batı ülkelerine taşınmasını kolaylaştıracak çok taraflı bir işbirliği programı olan INOATE programının ilk üyelerinden Ermenistan, Temmuz 1999'da Kiev'de yapılan zirve toplantısında programa resmen katılmıştır. Bunun dışında AB, European Community Humanitarian Office (Avrupa Toğluluğu İnsani Yardım Bürosu-ECHO)<sup>110</sup> aracılığıyla da Ermenistan'a yardımda bulunmuştur. Bu program dahilinde sadece Ermenistan'a değil, diğer bölge ülkeleri Azerbaycan ve Gürcistan'a da 100 milyon Euro yardım yapılmıştır.<sup>111</sup> Ermenistan, Food Security Thematic Programme (AB Gıda Güvenliği Programı-FSTP)'den de yararlanmış, bu program çerçevesindeki ödemeler Ermenistan'ın gıda güvenliği ve yoksulluğu azaltma, toprak reformu, piyasa reformu ve tarımsal reform, enformasyon sistemleri, sosyal sektör gibi çeşitli alanlarda ilerleme sağlaması koşuluna bağlanmıştır.<sup>112</sup>

---

<sup>108</sup> INOATE hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. INOATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe) Programme, [http://www.inogate.org/index.php?option=com\\_content&view=article&id=46&Itemid=72&lang=en](http://www.inogate.org/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=72&lang=en), (e.t. 24.05.2014).

<sup>109</sup> TRACECA hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia), <http://www.traceca-org.org/en/home/>, (e.t. 24.05.2014).

<sup>110</sup> ECHO hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ECHO (European Community Humanitarian Office), [http://ec.europa.eu/echo/about/index\\_en.htm](http://ec.europa.eu/echo/about/index_en.htm), (e.t. 24.05.2014).

<sup>111</sup> Haydar Çakmak, “AB'nin Kafkasya Politikası”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 3, Güz 2004, s. 141.

<sup>112</sup> FSTP hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. FSTP (Food Security Thematic Programme), [http://ec.europa.eu/europeaid/how/finance/dci/food\\_en.htm](http://ec.europa.eu/europeaid/how/finance/dci/food_en.htm), (e.t. 24.05.2014).

AB ile olan ilişkileri genel anlamda ekonomik yardımlar ve bu yardımlara yönelik programlara bağlı olan Ermenistan'ın, 2004 yılında European Neighbourhood Policy (Avrupa Komşuluk Politikası-ENP)<sup>113</sup> bünyesine dâhil olmasıyla birlikte iki taraf arasındaki ilişkiler daha da gelişmiştir. 2004 yılında Ermenistan'daki AB Ofisi delegasyona dönüştürülmüş, Ermenistan ve AB'nin birlikte oluşturdukları ENP Eylem Planı da 2006 yılında kabul edilmiştir. Bu planda belirlenen sekiz öncelik alanı şunlardır:<sup>114</sup>

*“-Demokratik yapılar, yargı reformları ve hukukun üstünlüğünün, yolsuzluk ve rüşvetle mücadelenin güçlendirilmesi,*

*-Uluslararası taahhütler uyarınca insan hakları ve temel özgürlüklere saygının güçlendirilmesi,*

*-Yoksulluğu önleyici çabalar ve sosyal uyumu güçlendirme,*

*-Çevrenin korunması dâhil sürdürülebilir kalkınmanın uzun dönemli amacına katkıda bulunma gibi daha fazla ekonomik gelişmenin cesaretlendirilmesi,*

*-Özel sektöre yönelik büyümenin güçlendirilmesi ve yatırım ortamının iyileştirilmesi,*

*-Ekonomik yasal düzenlemenin ve yönetsel uygulamaların yakınlaşması,*

*-Medzamor Nükleer Güç Santrali'nin kapatılması dâhil enerji stratejisinin geliştirilmesi,*

*-Dağlık Karabağ Sorunu'nun barışçıl yollarla çözümüne katkı sağlanması,*

*-Bölgesel kalkınma alanındaki çabaların geliştirilmesi”*

AB'nin ana hedefleri ve öncelik alanları 2007-2013 Ülke Strateji Belgesi'nde açıklanmıştır. Bu hedefler şu şekildedir:

*“-Ermenistan'da reform sürecinin devam ettirilmesi için karşılıklı ortaklık,*

---

<sup>113</sup> ENP hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ENP (European Neighbourhood Policy), [http://eeas.europa.eu/enp/index\\_en.htm](http://eeas.europa.eu/enp/index_en.htm), (e.t. 24.05.2014).

<sup>114</sup> **EU Armenia Action Plan**, [http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/action\\_plans/armenia\\_enp\\_ap\\_final\\_en.pdf](http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/action_plans/armenia_enp_ap_final_en.pdf), (e.t. 28.04.2013).



- AB-Ermenistan ENP Eylem Planı,
- Güvenlik konuları, demokratik yapıların ve iyi yönetişimin güçlendirilmesi,
- Düzenleyici reform ve idari kapasitenin oluşturulması
- Yoksulluğun azaltılması”

2010 yılında Ermenistan'ın AB ile daha derin siyasi ortaklık ve ekonomik bütünleşme sağlaması için Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması'nın da başarılı olmasıyla bir ortaklık anlaşmasının müzakereleri başlatılmıştır. Bu girişimin amacı gerekli koşullar sağlandığında derin ve kapsamlı bir serbest ticaret bölgesinin yaratılması üzerine kurulmuştur. 6 Temmuz 2010'da Ermenistan ile AB arasında yapılan “*Adalet, Özgürlük ve Güvenlik Alt Komite*” toplantısında, yasadışı göç, sınır yönetimi, seyahat belgelerinin güvenliği ve veri koruma gibi konularda vize kolaylığı ve yeniden kabul anlaşmalarının 2010 sonunda hazır olması doğrultusunda anlaşmaya varılmıştır. Ermeni Hükümeti, Almanya, Belçika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Hollanda, Bulgaristan ve İsveç gibi AB üyesi ile Norveç ve İsviçre gibi Schengen'e taraf olan diğer devletlerle karşılıklı yeniden kabul anlaşmaları imzalamıştır. Son olarak AB ile de imzalanan geri kabul anlaşmasıyla birlikte Ermenistan vatandaşlarının AB ülkelerine girişlerinde vize muafiyetinin sağlanması yolunda büyük bir adım atılmıştır.<sup>115</sup> Doğu Ortaklığı içerisinde AB ve Ermenistan arasındaki vize kolaylaştırma konusu sadece çözülmesi gereken teknik bir konu değil, aynı zamanda AB'nin yumuşak gücünü bu ülke üzerinde kullanması anlamında da önemli bir konu olmuştur.<sup>116</sup>

AB'nin Güney Kafkasya'ya duyduğu ilgi, bölgedeki sorunların çözümünün de AB için birincil derecede öneme sahip olması anlamına gelmektedir. Bu nedenle Dağlık Karabağ konusunda Ermenistan'ın Azerbaycan ile olan sorunu, gelişmelerin önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. İki devlet arasındaki bu sorun Güney Kafkasya'nın tamamını

<sup>115</sup> Cumhuriyet, **Ermenistan, AB'yle geri kabul anlaşması imzaladı**, 19.04.2013, [http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/416990/Ermenistan\\_\\_AB\\_yle\\_geri\\_kabul\\_anlasmasi\\_imzaladi.html](http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/416990/Ermenistan__AB_yle_geri_kabul_anlasmasi_imzaladi.html), (e.t. 28.04.2013).

<sup>116</sup> Armen Grigoryan, “EU - Armenia Visa Facilitation Possibilities”, **EU Frontiers Policy Paper**, Budapest: Central European University, No: 4, January 2011, p. 8.

istikrarsızlaştıran bir etkidir. AB, Dağlık Karabağ Sorunu'nun barışçıl yollarla çözülebilmesi için Minsk Grubu'nun çalışmalarını desteklemektedir.<sup>117</sup>

Ermenistan ile AB arasındaki genel ilişkiler sadece AB'nin örgütsel düzeyinde kalmamakta, AB üyesi ülkelerle Ermenistan arasındaki ikili ilişkiler de yürütülmektedir. İkili düzeydeki işbirlikleri, yatırım ve kalkınma programlarının desteklenmesiyle özellikle kültür, eğitim ve bilim alanında yoğunlaşmaktadır. Ermenistan'a AB ülkelerinden hükümet, parlamento ve yerel yöneticiler düzeyinde pek çok ziyaret gerçekleştirilmektedir. Ayrıca Almanya, İsviçre, İtalya ve Danimarka ile devletlerarası ve hükümetlerarası düzeyde çeşitli antlaşmalar imzalanmıştır. Ermenistan'ın Fransa ile olan tarihi ilişkisinin yanı sıra bu iki devlet yerel yönetimler düzeyinde de işbirliğine gitmiştir. Yerel yönetim düzeyinde Fransa'yla birlikte İtalya da Ermenistan'la birlikte çalışmaktadır.<sup>118</sup>

AB devletleri içerisinde Güney Kafkasya'da söz sahibi olmak için girişimlerini yürüten Almanya, bölgedeki sorunların taraflarıyla yakın ilişkiler kurmaya çalışmaktadır. Almanya, Azerbaycan'la özellikle ekonomik ilişkilerini geliştirirken<sup>119</sup> Ermenistan'a da mali yardımlarda bulunmaktadır. Birliğin genişlemesiyle birlikte yeni üye olan Merkez ve Doğu Avrupa ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalışan Ermenistan için AB'nin önemi her geçen gün artmaktadır.

---

<sup>117</sup> Füsün Özerdem, "Avrupa Birliği Doğu Ortaklığı Programı ve Program Ülkelerinin Algıları", **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:3 Sayı:1, Ocak 2012, s. 21.

<sup>118</sup> Sergey Minasian, "EU-Armenia Cooperation and The New European Neighborhood Policy", **International Idea**, p. 24.

<sup>119</sup> Almanya ve Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Elman Muradov, "Azerbaycan-Almanya Ekonomik İlişkileri: Sorunlar ve Perspektifler", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, Cilt:7, Sayı: 13, 2012, ss. 137-162.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### ALMANYA-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİN TÜRK DIŞ POLİTİKASINA ETKİLERİ

Çalışmamızın bu bölümünde, Almanya ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin Türk dış politikasına olan etkileri üzerinde durularak, gelecek dönemde iki devlet arasındaki ilişkilerin Türkiye'yi ne şekilde etkileyebileceği analiz edilmiştir.

#### 1. Almanya-Ermenistan İlişkilerinde Türkiye

Bilindiği üzere Almanya, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın müttefiki olmuş ve Osmanlı ordusunda pek çok yüksek rütbeli Alman asker ve memur görev almıştır. Almanya'nın 1915'te yaşananlarda pay sahibi olduğu iddia edilmesi, bu ülkeyi Türkiye ile olan ilişkilerinde ve Ermeni Sorunu'nda diğer Avrupa devletlerinden farklı bir yerde konumlandırmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi 1915 olaylarında Almanya'nın sorumluluğu ve etkisi çeşitli şekillerde araştırma konusu olmuş; olaylarda Almanya'nın sorumluluğunun olmadığını iddia eden çalışmalar olduğu gibi, Almanya'nın direkt bir etkisi olduğunu öne süren çalışmalar da yapılmıştır. Alman ve Türk bilim insanlarının olayları kendi bakış açılarına göre yorumlaması ve özellikle Almanya'da Lepsius'un tahrif edilmiş belgeler üzerinden yaptığı çalışmaların referans olarak gösterilmesi, konunun objektif bir şekilde tartışılmasının önüne geçmiştir. Tarih biliminin araştırma alanına giren bir konunun siyasetin alanına dâhil olmasıyla birlikte konunun ele alınış biçimi de şüphesiz değişmiştir. 1915 olaylarına ilişkin tarihi gerçeklerden çok siyasi tutum önem kazanmıştır. 1915 olaylarının Türk-Ermeni ilişkileri üzerindeki etkisine Almanya'nın dâhil olması, olayı başka bir boyuta taşımıştır. Ermeni Sorunu söz konusu olduğunda Almanya ve Türkiye arasındaki köklü ilişkilerin ne derece etkilenmiş olduğu ve 1915 olayları üzerinden yapılan tartışmaların ilişkileri bundan sonra ne şekilde etkileyeceği şüphesiz daha büyük bir önem kazanmıştır.

## 1.1 Almanya'nın 1915 Olaylarına İlişkin Güncel Tutumu

Yukarıda genel ve soyut olarak belirttiğimiz üzere 1915 olaylarının siyasi bir nitelik kazanması Almanya ve Türkiye ilişkilerini de çeşitli boyutlarda etkilemiştir. Almanya'da bulunan Ermeni diasporasının etkinliğini gün geçtikçe arttırması ve Almanya'da yaşayan Türk nüfusun da her geçen gün bilinçlenmesi, durumu Almanya açısından da önemli bir hâle getirmiştir. Daha önce de vurguladığımız üzere 1915 olayları tüm dünyada olduğu gibi Almanya'da da 1960'lardan itibaren yoğun bir şekilde incelenmeye başlamış; konunun Almanya boyutu ve 1915 olaylarında Almanya'nın ne gibi bir rolü olduğu çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Burchard Brentjes, Vahakn N. Dadrian, Ulrich Trampener, Rolf Hosfeld, Isabel V. Hull, Donald Bloxham gibi araştırmacılar konuya özellikle Almanya'yı da dâhil eden çeşitli çalışmalar yapmışlardır.<sup>1</sup> Bunun dışında Heinrich Vierbücher, Wolfgang Gust ve Tessa Hofmann gibi Alman araştırmacılar da Lepsius'un belgelerine dayanarak Almanya'nın konuyla olan ilişkisini ortaya koymaya çalışmışlardır. Özellikle Lepsius'un belgelerine dayanarak yapılan çalışmalarda 1915'te yaşananlar soykırım olarak kabul edilmiş, ancak Almanya'nın konuyla herhangi bir bağının olmadığı ileri sürülerek, bir aklama politikası izlenmiştir. Almanya'yı aklama politikası izleyen yazarlar, bu ülkenin yaşananlarda bir suçunun olmadığını, Osmanlı'nın 1915 yılında Ermenilere sistematik bir şekilde soykırım uyguladığını ve Almanların Türklere destek olmak bir yana bazı durumlarda onları durdurmaya çalıştığını ileri sürmüşlerdir.<sup>2</sup>

1915 olaylarına ilişkin çalışmaların yoğunluk kazanması ise konuyu çeşitli şekillerde Alman kamuoyunun gündemine getirmiştir. Etkinliğini arttırmaya çalışan Ermeni diasporasının çalışmaları ve buradaki Türk nüfusu, Almanya'yı 1915 olayları bağlamında sosyolojik, ekonomik ve siyasi anlamda etkilemektedir. Konunun sosyolojik boyutunu Almanların kendi tarihlerine ilişkin görüşleri oluşturmaktadır. Alman yazarların konunun Almanya ile ilgili olan kısmını tek taraflı olarak ele almasının ve yaptıkları çalışmaların çoğunda Almanya'nın aklanması üzerine yoğunlaşmalarının en önemli sebebi bizce Holocaust'tur. Holocaust, Almanların politik anlamda en hassas olduğu konulardan bir tanesidir ve 1915 olaylarına bakışlarındaki psikolojik altyapıyı oluşturmaktadır. Alman

<sup>1</sup> Margaret Anderson-Khatcig Mouradian, **Germany and the Armenian Genocide**, 14.11.2006, <http://www.zcommunications.org/germany-and-the-armenian-genocide-by-khatcig-mouradian>, (e.t. 20.03.2013).

<sup>2</sup> Hofmann, "Armenier und Armenien:...", loc.cit.

vatandaşlarının yurtdışında maruz kaldıkları en önemli sorunun Holocaust olduğu bilinmektedir.<sup>3</sup> II. Dünya Savaşı sonrasında uzun süre işgal altında kalmış, bölünmüş ve tarihi geçmişi yüzünden siyasi açıdan hareket alanı daraltılmış olan Almanya'da çeşitli alanlarda (bilim, dizi, müze, tartışma, tazminat talepleri, sergi, filmler, hatıra kitapları, araştırma vs.) Holocaust kurumsal temelde gündemde tutulup, Almanların toplumsal hafızasında sürekli yer etmiş ve derin psikolojik etkilere yol açmıştır.<sup>4</sup> Bu konunun sürekli olarak gündemde tutulması Almanya'nın nesiller boyunca travmatik bir Holocaust gerçeğiyle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur.<sup>5</sup> Her ne kadar Almanya uluslararası alanda büyük bir ekonomik güç olarak yükselmiş olsa da bu travmanın etkileri ve tarihte soykırım yapan ilk devlet olma yaftasının sonuçları, Alman vatandaşlarının politik ve toplumsal psikolojilerini etkilemiştir. Bu nedenle Alman yazarların 1915 olaylarına ilişkin yaptıkları bazı öncü çalışmalar, soykırım yapan ilk devlet imajını ortadan kaldırmaya yönelik bir amaç taşımıştır. Konuyla ilgilenen bazı Almanlar da taşıdıkları soykırım yükünü azaltmak amacıyla Ermenilerin iddialarını destekleyen görüşlerin savunuculuğunu yapma yolunu seçmişlerdir. Almanlar suçlarını paylaşacak tarihi ortaklar aradıkları için<sup>6</sup> Ermeni tezlerini desteklemiş ve Nazilerin Türklerden esinlendiklerini dâhi iddia etmişlerdir.<sup>7</sup> Nazilerin soykırım suçunu Türklerden öğrendiğine kadar ileri giden bu iddialar Alman yazarların suçluluk duygularını bastırmak amacıyla yürüttükleri bilinçli bir politikanın sonucu olmuştur. Almanlar, Yahudilere yaptıkları soykırım nedeniyle uğradıkları psikolojik baskı sonucu kendilerine bir ortak arama çabalarına girişmişler ve Türklerin Ermenilere yaptığını iddia ettikleri soykırımı da bu amaç uğruna kullanmaya çalışmışlardır.

Türlere ve diğer Müslüman toplumlara karşı Avrupa'da yükselen yabancı düşmanlığı sonucunda Ermeni Sorunu'ndaki Alman görüşleri toplumsal boyutta da karşılık bulmaya başlamıştır. Almanya içerisinde yükselen yabancı düşmanlığı ve Türk karşıtı

---

<sup>3</sup> İyigüngör, op.cit., s.71.

<sup>4</sup> Burak Gümüş, "Alman Federal Meclisi'nin Sözde Ermeni Soykırımı'nı Tanımasının Nedenleri ve Siyasal Protestanlığın Rolü Üzerine", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006 <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=398>, (e.t. 20.03.2013).

<sup>5</sup> Bernhard Giesen, **Das Tätertrauma der Deutschen: Das Nationale Erinnerungen im öffentlichen Diskurs**, Christoph Schneider (H.g), Historische Kulturwissenschaft - Band 2, 2004, s. 47.

<sup>6</sup> İlber Ortaylı, "Soykırım İddialarının Arkasındaki Gerçekler", **Ermeni Sorunu**, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale28.html>, (e.t. 20.03.2013).

<sup>7</sup> Tessa Hofmann, **Die Armenier: Schicksal, Kultur, Geschichte**, DA Verlag Das Andere, Nürnberg, 1993, ss. 31-50.

görüşler, Ermeni lobisinin çıkarları için kullanabileceği uygun bir zemin hazırlamıştır. Buradaki Ermeni diasporası, toplum içerisinde Türklerin varlığından rahatsız olan Almanları, 1915 olaylarına ilişkin iddialar kapsamında ikna etmeye çalışmaktadır. Türklerin Alman toplumuna entegrasyonu hem Türkler hem de Almanlar açısından önemliken bu sürecin içerisine Ermeni Sorunu'nun dâhil edilmeye çalışılması, Ermeni diasporasının en önemli hedeflerinden biri hâline gelmeye başlamıştır. Holocaust konusundaki hassasiyetlerin farkında olan Ermeniler, Alman toplumunda bu olaya karşı gösterilen tavrın kendi meseleleri için de gösterilmesi açısından yoğun bir çaba göstermektedirler. Ermenilerin yönlendirmesi ve Alman yazarların Ermeni iddialarını desteklemesi olumsuz Türk imajının daha da görünür olmasına sebep olmaktadır. Özellikle Kıbrıs Sorunu ya da azınlık sorunları gibi konularda Türkiye aleyhtarı görüşlere sahip olan önyargılı Alman kamuoyu, Ermeni Sorunu'nda da Türkiye'nin haksız olduğuna inandırılmaya çalışılmaktadır.

Ermeni Sorunu'nda kendi görüşlerini savunmak isteyen Türkler ise aşağıda göreceğimiz Hakkı Keskin örneğinde olduğu gibi Alman toplumu önünde inkârcı olarak suçlanma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmektedirler. Kamuoyuna veya parlamentoya kendi görüşlerini sunmak isteyen ve bu amaçla çalışan Türk üniversite öğrencileri, dernekleri veya diğer sivil toplum kurumları, Alman medyasında (yerel, bölgesel veya federal) ya yok sayılmakta ya da kamuoyunun önünde inkârcı olarak suçlanmaktadır. Türk tezini savunan yazarları panellere davet eden üniversite öğrencileri ve dernekleri, hukuki açıdan suç olmasa bile bir nevi toplumsal ve psikolojik baskı altına sokulmaktadır.<sup>8</sup> Almanya'da hukuken bir yasak olmamasına rağmen 1915 olaylarının Ermeni iddialarına zıt bir şekilde yorumlanmasının büyük tepki çekmeye başlaması, burada yaşayan Türklerin psikolojik bir baskı altına sokulmaya çalışıldığına göstergesi olmaktadır.

1915 olaylarının Almanya'daki zihinlerde bir soykırım olarak yerleşmesi ise hiç şüphesiz Almanya'da yaşayan Türkler ile Almanlar arasında büyük bir problem teşkil edecektir. Ermeniler bunun bilinciyle Alman kamuoyunu ve devletini bu yönde etkilemeye çalışmaktadırlar. Özellikle karar alma mekanizmalarında yer alan veya almaya çalışan Türklerin, Ermeni iddialarını inkâr etmemeye yönelmiş olması Ermenilerin çalışmalarında

---

<sup>8</sup> Almanya'da yaşayan Türklerin, Ermeni Sorunu konusunda kendi tezlerini savunurken karşılaştıkları zorluklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Burak Gümüş, "Almanya Türkleri ve Ermeni Olayları", (Yayımlanmamış Makale).

başarılı olmaya başladıklarının bizce önemli bir göstergesidir.<sup>9</sup> Türklerin bu yönde bir tutum sergilemelerinin en büyük nedeni de Ermeni tezlerine itiraz edenlerin politikada, akademik çevrelerde veya medyada iş bulamama, balsa bile baskılarla karşılaşma korkusudur.<sup>10</sup>

Ermenilerin kendilerine Almanya'da destek bulmak, Almanların ise 1915 olaylarından kendilerini soyutlamaya çalışmak istemeleri, Türklerin soykırımcı olduğu iddiası ile yürütülmekte ve karşılıklı bir çıkar anlayışına dayanmaktadır. Bu durumun sonucu olarak dünyada Ermeni iddialarına en çok yatırım yapan, bu konuda en çok para harcayan ve en fazla proje üreten ülkelerden birisi olan Almanya'da; vakıfların, enstitülerin, üniversitelerin, araştırma kurumlarının Ermeni çalışmalarına yönelik büyük teşviklerinin olduğu bilinen bir gerçek hâline gelmiştir. Almanya'daki Ermeni kuruluşları uzmanlara, akademisyenlere, araştırmacılara Ermeni Sorunu'nun araştırılması için maddi ve manevi olarak büyük destek vermeye başlamıştır. Dünyada resmi ya da gayriresmî kuruluşların Ermeni Sorunu konusunda en çok seminer, toplantı, konferans düzenledikleri ülke Almanya'dır.<sup>11</sup> Taner Akçam örneğinde olduğu gibi Ermeni Sorunu'nda Ermeni iddialarını destekleyen Türklere en çok sahip çıkan<sup>12</sup>, Türklerin soykırım suçlamasına ve propagandasına maruz kaldıkları ülke yine Almanya'dır.

Daha önce de belirtildiği gibi Almanya ve Osmanlı'nın 1915 yılında müttefik olması ve Osmanlı ordusunun pek çok kademesinin Alman subaylarının yönetiminde bulunması nedeniyle, 1915 olaylarındaki Alman rolü çok kez tartışma konusu olmuştur. Konudan Almanya'yı soyutlamak amacıyla yapılan çalışmalar ise tatmin edici olmaktan uzak kalmıştır. Türkiye, soykırım yapmadığını ısrarla vurgularken, Almanya'daki çalışmalar "*Türklerin soykırım yaptığı*" veya "*Almanya'nın yaşananlarda bir rolünün olmadığı*" üzerine yoğunlaşmıştır. Almanya'daki Türk nüfusun ve etkisi artan Ermeni diasporasının karşı karşıya gelmesi yakın gelecekte Almanya'yı zor durumda bırakabilecek

---

<sup>9</sup> Bu konuda Yeşiller Partisi Eş başkanı Cem Özdemir farklı ülkelerin parlamentolarında Ermeni soykırımını tanıyan kararların alınmasının konuya bir katkı sağlamayacağını, Almanya ve Türkiye'nin ortak çalışmalar yapması gerektiğini vurgulamış; bugüne kadar yazılmış resmi tarihin, uzmanların ortaya çıkardığı ve herkesin bildiği gerçeklere uygun hale getirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bkz. Deutsche Welle, **1915 Olaylarında Almanların Rolü**, <http://www.dw.de/1915-olaylar%C4%B1nda-almanlar%C4%B1n-rol%C3%BC/a-15412984-1>, (e.t. 27.09.2013).

<sup>10</sup> Bacınoğlu, op.cit., s.199.

<sup>11</sup> Hamuroğlu, loc.cit.

<sup>12</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ulusoy, "Ermeni Sorunu Siyasidir ve Siyasetle Çözülür", **Teori**, sayı 183, Nisan 2005, s. 3-16.

bir potansiyel taşımaktadır. Almanya ile Türkiye arasındaki tarihi, siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkiler ile Türk vatandaşlarının en yoğun olduğu Avrupa ülkesinin Almanya olması, Ermeni diasporasının Almanya’da güçlenmek istemesinin temel nedenini oluşturmaktadır. Bu etkenlerle beraber Almanya’nın Holocaust ile ilgili görüşlerini ve tutumunu bilen diaspora son dönemde yoğun bir propaganda faaliyetine girişmiştir.

1970’li yıllardan itibaren artan bir ivmeyle Alman kamuoyunun gündemine giren Ermeni Sorunu’nun bu denli ilgi uyandırmasının sebeplerinden birini de AB etkisi oluşturmuştur. Alman kamuoyunda soykırım tezinin adeta resmi görüş hâlini alması konusunda yoğun çabalar içerisinde olan Ermeni diasporası, konuyu Almanya’yla sınırlı tutmamış, bu ülkenin AB içerisinde sahip olduğu ağırlıklı konumu düşünerek hareket etmeye başlamıştır. Ermeni diasporası, Almanya ve Fransa üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırarak var olan Türkiye karşıtlığını derinleştirmeyi düşünmektedir. Türkiye’nin 1915 olaylarını soykırım olarak tanıması sonucunda tazminat ve toprak taleplerinin gelebilecek olması nedeniyle bu konuda taviz vermeyeceğini düşünen diaspora, konuyu Almanya üzerinden AB’ye bağlamayı düşünmüştür. Ermeni Sorunu’nun Almanya üzerinden gündemde tutulmasının en önemli nedenini de bizce bu durum oluşturmaktadır.<sup>13</sup> Almanya’yla birlikte AB içerisindeki bir diğer büyük devlet olan Fransa’nın 1915 olaylarını bir soykırım olarak kabul etmiş olması da Almanya’nın Ermeni Sorunu’na bakışını etkileyebilecektir. Almanya’nın hem AB hem de Ermeni Sorunu konusunda Fransa’nın Türkiye politikasına ters bir dış politika izlememesi durumunda, diaspora hiç şüphesiz büyük bir kazanım elde edecektir.<sup>14</sup> Alman yazarların sürekli kendi ülkelerini aklayan çalışmalarının yanında diasporanın bu siyasi faaliyetleri de Türkiye’yi zor konumda bırakacaktır.

Ermeni diasporasının girişimleri sonucunda bir imza kampanyasıyla başlayan süreç; 15 Haziran 2005’te, yani 1915 olaylarının 90. yıldönümünde Federal Almanya Meclisi’nin *"1915 Ermeni Sürgün ve Katlinin Hatırlanması ve Anılması: Almanya Türkler ve Ermenilerin Barışmasına Katkıda Bulunmalıdır"* başlıklı kararı almasıyla

---

<sup>13</sup> Özlem Yeşilkaya, "Challenges on the Path of Turkey's EU Membership", **Turkish Policy Quarterly**, Vol. 4, No. 3, 2005, s. 100.

<sup>14</sup> Gümüş, "Alman Federal Meclisi’nin Sözde...", loc.cit.



sonuçlanmıştır.<sup>15</sup> Alınan karar her ne kadar hukuki değil siyasi bir nitelik taşısa da I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın müttefiki olan ve günümüzde büyük bir Türk nüfusu içerisinde barındıran Almanya tarafından bu yönde bir tasarrufun kullanılmış olması konunun önemini arttırmıştır. Görüleceği gibi bu kararda Alman İmparatorluğu'nun yaşanan olayların önüne geçmek veya durdurmak amacıyla bir müdahale bulunmadığı kabul edilmiştir. Kararda soykırım sözcüğü kullanılmamış olsa dâhi içerik olarak Türkiye'yi suçlama amacı taşıdığı açıktır. Hem sembolik açıdan hem de Türk nüfusunun yoğun olduğu bir Avrupa ülkesinde bu kararın alınması, Ermeniler için büyük bir motivasyon kaynağı oluşturmuştur.

Almanya'nın konuya yönelik güncel politikasını oluşturan etmenlerden birisini de ekonomik sebepler oluşturmaktadır. Bu sebepler, Almanya'yı doğrudan bağlamasa da Alman sigorta şirketleri aracılığıyla dolaylı olarak bağlamaktadır. Daha geniş bir biçimde belirtecek olursak Ermeniler, ABD mahkemelerinde Alman sigorta şirketlerine dava açarak 1915 yılındaki kayıplarının telafisini istemektedirler. Dava yolunu açılması, Ermenilerin en yoğun ve en örgütlü oldukları ABD eyaleti olan Kaliforniya'da 2000 yılında Sivil Hukuk Usul Yasası'na bir madde eklenerek "*Ermeni Soykırımı Kurbanı*" tanımının Kaliforniya hukuk sistemine sokulmasıyla olmuştur. Bu tanıma göre "*Ermeni Soykırımı Kurbanı*" ve bunların 1875–1923 yılları arasında Osmanlı topraklarında yaptıkları sigorta poliçelerine ilişkin Kaliforniya mahkemelerinde herhangi bir zaman aşımı uygulanmaksızın, 31 Aralık 2010 tarihine kadar dava açılabilmesine olanak tanıyan bir düzenleme getirmiştir. 2011 yılında ise bu tarih 31 Aralık 2016'ya uzatılmıştır. Böylece, Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşlarının varisi olduğunu iddia eden kişiler Kaliforniya mahkemelerinde sigorta şirketleri aleyhinde davalar açma hakkını kazanmışlardır.<sup>16</sup> Ermeniler, Şubat 2004'te New York Life Insurance şirketinden anlaşma yolu ile 20 milyon dolar alınmıştır. Daha sonra da Fransız AXA sigorta şirketi ile yapılan pazarlıklar sonucunda Fransız şirketi 17 milyon dolar ödemeyi kabul etmiştir.<sup>17</sup> Bunun üzerine

---

<sup>15</sup> Ömer Engin Lütem, "Facts and Comments", **Review of Armenian Studies**, Vol. 2, No. 7-8, 2005, ss. 5-49.

<sup>16</sup> Aslan Yavuz Şir, "Diaspora Ermenileri ve Tazminat Girişimleri: Movsesian Davası'nın Yansımaları I", 13.06.2012, **Uluslararası Politika Akademisi**, <http://politikaakademisi.org/diaspora-ermenileri-ve-tazminat-girisimleri-movsesian-davasinin-yansimalari-i/>, (e.t. 04.06.2014).

<sup>17</sup> History News Network, **Armenians Seeking Reparations File Class-Action Against German Banks**, 20.01.2006, <http://hnn.us/article/20855>, (e.t. 04.06.2014).

Ermeniler; Deutsche Bank<sup>18</sup>, Dresdner Bank<sup>19</sup>, Die Victoria-Versicherung<sup>20</sup> ve Munich Re aleyhine kayıplarının tazmini için dava açmışlardır.

2006 yılında konu üzerine açıklama yapan Avrupa Ermeni Federasyonu, Deutsche Bank'ın 1915 olaylarındaki sorumluluğunu kabul etmesini istemiştir. Bu açıklamaya göre, 1915 olaylarının yaşandığı dönemde Deutsche Bank'ta bulunan Ermenilere ait 20 milyon Dolar gerçek sahiplerine teslim edilmemiştir. Ayrıca, Deutsche Bank'ın Ermeni işçilerin Berlin-Bağdat yolunun yapımında köle olarak çalıştırılmalarında katkısı olduğu savunulmuş ve Almanların bu uygulamayı 30 yıl sonra da Birkenau-Monowicz'te Yahudi işçileri çalıştırırken kullandığı belirtilmiştir. Bu işçilerin daha sonra Suriye'ye sürüldüğü ve orada öldürüldükleri iddia edilmiştir. Deutsche Bank'ın mağdurların para ve mallarını yasadışı olarak aldığı öne sürülen açıklamada, bankanın “1915-1923 yılları arasında Osmanlı Türkiyesi'nin Ermeni nüfusu yok etmesinde rol oynadığı” öne sürülmüştür.<sup>21</sup>

Bu girişimlerden en çok dikkat çeken 2003 yılında Vazken Movsesian isimli bir Ermeninin, Alman sigorta şirketi Munich Re'ye tazminat talebiyle açtığı davadır. Dava konusunu, öncekilerde olduğu gibi ödenmediği iddia edilen sigorta poliçeleri oluşturmuştur. Ancak Alman Munich Re şirketi anlaşmaya yanaşmamış ve mahkemenin devamını sağlamıştır. Davayı gören mahkemenin Munich Re aleyhinde verdiği ilk karar temyize taşınmış ve temyiz mahkemesi Ağustos 2009 tarihinde Kaliforniya Sivil Hukuk Yasası'nın Amerikan dış politika tercihi özgürlüğünü ihlal ettiğine hükmetmiştir. Buna göre Amerikan yürütme erki, bugüne kadar Amerikan Temsilciler Meclisi'nde “*Ermeni Soykırımı*”nın tanınmasına ilişkin tasarıların yasalaşmasına açıkça karşı çıkmıştır. Amerikan Anayasası'na göre, federal yasanın kendisi ile çelişen herhangi bir eyalet yasasından önde gelmesinden dolayı bu maddenin Anayasa'ya aykırı olduğu belirtilmiştir. Dava sonucunda mahkeme, şirketin 1915 olaylarında ölen Ermenilerin mirasçılarına

---

<sup>18</sup> Deutsche Bank ve Ermeni malları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hrayr S. Karagueuzian-Yair Auron, **A Perfect Injustice: Genocide and Theft of Armenian Wealth**, Transaction Publishers, 2009.

<sup>19</sup> Asbarez, **Heirs of Armenian Genocide Victims File Lawsuit Against German Banks**, 17.01.2006, <http://asbarez.com/53109/heirs-of-armenian-genocide-victims-file-lawsuit-against-german-banks/>, (e.t. 04.06.2014).

<sup>20</sup> Der Spiegel, **Armenier Fordern Entschädigung**, 05.12.2005, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-43511402.html>, (e.t. 04.06.2014).

<sup>21</sup> PanArmenian, **EAFJD Calls On Deutsche Bank To Return Assets To Armenian Genocide Victims' Heirs**, 22.11.2006, <http://www.panarmenian.net/eng/world/news/20062/>, (e.t. 04.06.2014).

tazminat ödememesi gerektiğine hükmetmiştir.<sup>22</sup> Bu kararla birlikte ABD mahkemelerinde bu yönde bir hukuki girişimin başlatılmasının ve sigorta şirketleri aracılığıyla tazminat talebinin önüne geçilmiştir. Bu durum ABD'nin 1915 olaylarını soykırım olarak tanımadığı sürece bu şekilde devam edecektir.

Almanya'nın 1915 olaylarındaki güncel tutumunu bir sebebini de bu ekonomik etken oluşturmaktadır. Aşağıda ayrıntılı bir biçimde belirteceğimiz üzere 2005 yılında alınan kararda Federal Meclis'i ve Alman politikacıları etkileyen siyasi ve sosyolojik sebeplerin dışındaki bir başka sebep de sigorta şirketlerine açılan davalardır. Ermenilerin bu tarz girişimlerinin kendi sigorta şirketlerini mali anlamda zor durumda bırakacağını düşünen Almanya, 1915 olaylarının Türkiye tarafından kabulünü bu nedenle önemsemektedir. Alman sigorta şirketlerine ABD dışında başka bir yerde açılacak davaların geri ödemelerini Türkiye'ye rücu ettirebilmenin tek yolu, Türkiye'nin 1915 olaylarını bir soykırım olarak kabul etmesinden geçmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz üzere Almanya, 1915 olaylarının Türkiye tarafından bir soykırım olarak tanınmasını istemektedir. Bunun yanında kendi tarihindeki Holocaust dışında benzer bir olayla ilgili Alman politikası oldukça dikkat çekicidir. Almanya'nın Herero ve Namalara karşı uyguladığı politikalar, soykırım konusundaki tutarsızlığını gözler önüne sermektedir. Bilindiği üzere Afrika'da önemli hiçbir sömürgesi olmayan Almanya'nın 19. yüzyılda Namibya topraklarına yerleşmesiyle başlayan olaylar, etkilerini günümüze kadar taşıyan gelişmeleri de beraberinde getirmiştir.<sup>23</sup> Almanya, 1884 yılında Herero ve Namaların yaşadığı topraklarda Franz Adolf Eduard Lüderitz'in çabalarıyla bir Alman Kolonisi kurmuş<sup>24</sup> ve vatandaşlarını yerlilerden zorla alınan topraklara yerleştirmiştir. Bölgedeki tarıma müsait toprakları alan Almanlar, ayrıca bölgede bulunan elmas rezervlerini de kontrol etmek üzere madenlere el koymuşlardır. Alman Kolonisi'nin bölgede kurduğu kölelik düzenine karşı duyulan rahatsızlık, yerli liderlerin isyan etmelerine neden olmuştur. Koloni hukukuna göre, yedi siyahın bir Alman'a eşit sayılması,

---

<sup>22</sup> Hürriyet Planet, **Diasporaya Munich Re Şoku**, 25.02.2012, <http://www.hurriyet.com.tr/planet/19996695.asp>, (e.t. 04.06.2014).

<sup>23</sup> Herero ve Nama katliamlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Medardus Brehl, **Vernichtung der Herero**, Fink Wilhelm GmbH, 2007; Horst Drechsler, **Let Us Die Fighting: The Struggle Of The Herero And Nama Against German Imperialism (1884-1915)**, Akademie-Verlag, 1986; Steffen Eicker, **Der Deutsch-Herero-Krieg und das Völkerrecht**, Peter Lang International Academic Publishers, 2009.

<sup>24</sup> AGOS, **20. Yüzyılın İlk Soykırımı: Herero ve Nama Soykırımı**, 30.04.2014, <http://www.agos.com.tr/20-yuzyilin-ilk-soykirimi-herero-ve-nama-soykirimi-7117.html>, (e.t. 05.06.2014).

siyah kadınların uğradığı tecavüzlerin cezalandırılmaması ve siyahların kolayca köleleştirilmesinin yanı sıra 1903 yılında Almanya'nın Afrika sömürgelerinin Avrupa'yla bağıni kolaylaştıracak olan Otavi Demiryolu'nun yapımı sırasında Hereroların topraklarına usulsüzce el konulması bu isyanın başlıca sebeplerindendir. Hererolar, Samuel Maharero önderliğinde, Namalar ise Kral Hendrik Witbooi'nin emriyle silahlanarak isyan etmişlerdir. 150 Alman askerinin öldürülmesi ve bir Alman yerleşiminin ele geçirilmesinden sonra Alman Merkez Yönetimi, Mayıs 1904'te, olağanüstü yetkilerle donatılan General Lothar von Trotha ve 14.000 kişilik bir orduyu bölgeye sevk etmiştir.<sup>25</sup> General Trotha'nın Ekim 1904'te uygulamaya koyduğu planla, Hererolar üç bölgeden kuşatılmış; kaçan Hererolar içinse erkek, kadın ve çocuk ayırt etmeden vur emri verilmiştir. Von Trotha'nın bu uygulamaları sonrası Şansölye Bernhard von Bülow, İmparator II. Wilhelm'den Trotha'yı görevden almasını istemiştir.<sup>26</sup> 1904-1908 yılları arasında öldürülmekten kurtulan Hereroların çoğunluğu toplama kamplarına kapatılmış ve Alman ordusu ve yerleşimleri ya da Otavi Demiryolu'nun yapımı için esir olarak çalışmak zorunda bırakılmıştır.<sup>27</sup> Kamplarda tıbbi araştırmalar da yapılmıştır. Daha sonra Nazi rejimi sırasında da görevli olan Alman antropolog Eugen Fischer deney yapmak amacıyla kamplarda bulunmuştur. Fischer aynı zamanda Nazi rejiminin ünlü doktoru Josef Mengele'nin hocasıdır.<sup>28</sup> Bu dönemde yapılan ırk çalışmaları, Nazi ideolojisine zemin hazırlamıştır.<sup>29</sup>

Olaylar yaşandıktan sonra uzun bir süre Almanya'nın Herero ve Namalara yaptığı katliam gündeme gelmemiştir. Konunun tekrardan konuşulmaya başlaması 1985'te BM tarafından yayımlanan Whitaker Raporu ile olmuştur. Bu raporda 1915 olaylarına ve Holocaust'a atıfta bulunulduğu gibi Herero ve Nama katliamlarından da bahsedilmiştir.<sup>30</sup> Bu rapordan sonra 1990 yılında Namibya'nın da kurulmasıyla birlikte Almanların bu bölgede yaptığı sistematik katliamlar tekrardan hatırlanmıştır. 2001 yılında Hererolar,

---

<sup>25</sup> Ibid.

<sup>26</sup> Rachel Anderson, "Redressing Colonial Genocide under International Law: The Hereros' Cause of Action Against Germany", **California Law Review**, Volume: 93, Issue: 4, p. 1163.

<sup>27</sup> Ibid., p. 1164.

<sup>28</sup> AGOS, loc.cit.

<sup>29</sup> Deutsche Welle, **Sömürgecilikten Nazi Dönemine**, 14.11.2013, <http://www.dw.de/s%C3%B6m%C3%BCrgecilikten-nazi-d%C3%B6nemine/a-17227690>, (e.t. 05.06.2014).

<sup>30</sup> Whitaker Raporu'nun tam metni için bkz. Prevent Genocide International, **Whitaker Report**, E/CN.4/Sub.2/1985/6, 02.07.1985, <http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/whitaker/section2.htm>, (e.t. 07.06.2014).

Alman hükümeti ve ABD’de bulunan iki şirket hakkında 4 milyar dolarlık tazminat davası açmalarına rağmen, Almanya’nın yaptığı “savaşçı ve sivillerin korunmasına dair uluslararası kuralların o dönemde var olmadığı” savunması kabul edilmiş ve dava sonuçsuz bırakılmıştır.<sup>31</sup>

16 Ağustos 2004’te, soykırımın 100. yılında, Gerhard Schröder yönetimindeki Alman hükümeti, Kalkınma Bakanı Hidemarie Wieczorek-Zeul aracılığıyla Herero ve Namalardan özür dilemiştir. Namibya’daki 100. yıl anmalarına katılan Bakan Wieczorek-Zeul, törendeki konuşmasında, “*O dönemde uygulanan vahşet, bugün soykırım olarak isimlendirilirdi ve bugün, General von Trotha’ya dava açılır ve o, mahkûm edilirdi. Biz Almanlar, tarihi ve ahlaki sorumluluğumuzu ve o dönemdeki Almanlar tarafından işlenen suçu kabul ediyoruz. Dolayısıyla, Mesih’in duasındaki sözlerle, günahlarımızı affetmenizi diliyorum. Bilinçli bir hatırlama süreci olmaksızın, üzülmeden, uzlaşa olamaz. Hatırlama, uzlaşının anahtarıdır*” demiştir. İzleyenlerin özür talebi üzerine ise Bakan, “*Bu ifadelerinin Almanya’nın kolonyal dönemde işlediği suçlar adına bir özür anlamına geldiğini*” ifade etmiştir.<sup>32</sup> Fakat daha sonra, bu ifadelerin kişisel olarak Wieczorek-Zeul’ü bağladığı ve hükümetin resmi politikasıyla ilgisi olmadığı açıklanmıştır. Bu ziyaretten sonra konuya ilişkin birçok gelişme yaşanmıştır. 1933’te Nazilerin Münih’teki bir caddeye verdiği “Trotha” ismi, 2006’da Münih Şehir Meclisi’nin kararıyla, savaşın kurbanlarının anısına “Herero Caddesi” olarak değiştirilmiştir. 2007’de, soykırımı imza atan General von Trotha’nın ailesi, yerli Herero şeflerinin davetiyle Namibya’daki Omaruru’yu ziyaret etmiştir. Trotha’nın torunlarından Wolf-Thilo von Trotha’nın “*Von Trotha ailesi olarak biz, 100 yıl önce gerçekleşen feci olaylar sebebiyle derin bir utanç içindeyiz. O dönemde, insan hakları büyük ölçüde ihlal edilmiştir*” diyerek ailesi adına Hererolardan özür dilemiştir Aynı yıl içinde, Herero Şefi Kuaima Riruako’nun Alman Parlamentosu’nu ziyaretiyle yeniden gündeme gelen soykırım için, Almanya’nın tazminat ödemesi tartışmaları da sonuçsuz kalmıştır.<sup>33</sup>

2012 yılında ise Herero ve Nama katliamlarının soykırım olarak tanınması, resmi özür dilenmesi ve tazminat ödenmesi yeniden gündeme gelmiştir. Biri Sol Parti, diğeri ise

---

<sup>31</sup> AGOS, loc.cit.

<sup>32</sup> Deutsche Welle, **Germany Asks For Namibians ‘Forgiveness’**, 14.08.2004, <http://www.dw.de/germany-asks-for-namibians-forgiveness/a-1298060>, (e.t. 07.06.2014).

<sup>33</sup> AGOS, loc.cit.

Yeşiller ve Sosyal Demokratlar tarafından parlamentoya getirilen iki önerge de dönemin parlamentosunun çoğunluğunu oluşturan Hıristiyan Demokratlar'ın karşı oylarıyla reddedilmiştir. Hıristiyan Demokrat vekillerinden Hartwig Fischer, Afrika'da bu konudan daha önemli gündem maddelerinin olduğunu belirtmiştir.<sup>34</sup> Almanya'nın bu konuda resmi bir adım atmasını engelleyen en önemli etkenin, Namibya'ya ödenmesi gereken tazminat olduğu öne sürülmektedir. Almanya'nın bu soykırımı kabul etmesi sonrasında İngiltere, Fransa, Portekiz ve İspanya'nın da kolonyal dönemde işledikleri suçların gündeme getirilerek tazminat talepleriyle karşılaşacakları, bu nedenle bu devletlerin de Almanya'nın Herero ve Nama Soykırımı'nı tanımasını istemedikleri ileri sürülmektedir.<sup>35</sup>

Yukarıda soyut ve genel olarak aktardıklarımızdan anlaşıldığı üzere, Herero ve Nama olaylarına ilişkin Almanya'nın bakış açısı oldukça dikkat çekicidir. Türklerin 1915 yılında Ermenilere soykırım yaptığını ve bunun kabul edilmesi gerektiğini ileri süren Federal Almanya Meclisi, kendi tarihiyle ilgili bir soykırım olayında, konunun görüşülmesinden dâhi rahatsız olmuştur. Herero ve Namalara karşı işlenen suçların bir soykırım olarak tanınması, özür dilenmesi ve tazminat ödenmesi ile ilgili muhalefet partilerinin verdiği önerenin reddi, Almanya'nın bu konudaki çifte standardını göstermiştir. Almanya, 1915'ten yaklaşık on sene önce meydana gelmiş olayları tarih derslerinde okutmamakta<sup>36</sup>, Türkiye'yi suçladığı inkarcılığı kendisi yapmaktadır.

### **1.1.1. Federal Almanya Meclisi Bilimsel Araştırma Servisi Nisan 2000 Raporu**

Daha önce de belirttiğimiz üzere Almanya'nın 2005 yılında aldığı karara giden süreç, Federal Almanya Meclisi'nin resmi kurumlarından bir tanesi olan Bilimsel Araştırma Servisi'nin raporuyla başlamıştır. Bu kurum, yaptığı araştırmalarla meclisin çalışmalarına yardımcı olmakta ve meclis üyelerini bilgilendirmektedir. Parlamento üyelerinin isteği üzerine Bilimsel Araştırma Servisi'nin yaptığı araştırmalar, komisyonların ve milletvekillerinin çalışmalarını destekleyici nitelik taşımaktadır. Yapılan araştırmalar ve

---

<sup>34</sup> Deutsche Welle, **Germany Refuses To Acknowledge Herero Massacres As Genocide**, 23.03.2012, <http://www.dw.de/germany-refuses-to-acknowledge-herero-massacres-as-genocide/a-15830118>, (e.t. 07.06.2014).

<sup>35</sup> Ibid.

<sup>36</sup> AGOS, loc.cit.

raporlar Federal Meclisi, meclis başkanlığını veya herhangi bir organı bağlamamakta, araştırmanın sorumluluğu servise, ilgili raporları hazırlayan görevliye ait olmaktadır.<sup>37</sup>

Bilimsel Araştırma Servisi'nin 3 Nisan 2000'de tamamladığı rapor "*1915'te Ermenilere Yapılan Türk Soykırımı*" başlığını taşımaktadır. Raporun alt başlıkları şu şekildedir:<sup>38</sup>

*"-Soykırım Kavramı,*

*-Ermeni Soykırımı Öncesindeki Olaylar,*

*-Ermenilere Yapılan Soykırım ve Holocaust,*

*-Alman İmparatorluğu'nun 1915'te Ermenilere Yapılan Soykırımdaki Rolü."*

Soykırımla ilgili ilk başlıkta soykırıma ilişkin genel bilgiler aktarılmış, soykırım kavramına uluslararası örgütler ve akademisyenlerin nasıl baktığı ele alınmıştır. İkinci başlıkta Ermenilerin Osmanlı toplumundaki yeri, 19. yüzyılda gayrimüslimlere ve Ermenilere yönelik olarak yapılan ıslahat çalışmaları, Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı öncesindeki politikaları ve 1915 olaylarının seyri tarihsel olarak sunulmuştur. Bu bölümde Osmanlı'da görevli Ermeni memurların işten çıkarıldığı, Ermenilerin Mezopotamya'ya ve Suriye'ye sürüldüğü ve bu olayların yaşandığı sırada Ermenilerin katledildiği, Ermenilerden boşalan yere Müslüman göçmenlerin yerleştirildiği ve bu olaylara ilişkin kayıtların İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği tarafından tutulduğu belirtilmiştir.<sup>39</sup>

Raporun Holocaust'la ilgili bölümünü oluşturan kısımda ise araştırmanın asıl amacına ilişkin bilgileri görmek mümkündür. Bu bölümde, Nazilerin Yahudilere yönelik olarak gerçekleştirdiği toplu yok etme metotlarının ilk olarak Türkler tarafından 1915 yılında Ermenilere uygulandığı belirtilmiştir. Türklerin Ermenileri zorla çalıştırarak yok etmek istedikleri, sevk sırasında hayvan vagonlarının kullanıldığı, Ermeni asker ve sivillere tifo virüsünün aşılandığı ve tıbbi deneyler uygulandığı, Trabzon'da Ermeni çocukların zehirli gazlarla öldürüldüğü gibi iddialar sunulmuştur. Raporun bu bölümünde Adolf Hitler'in Holocaust'ta Türklerden esinlendiği bile ileri sürülmüştür. İddia edilene göre Hitler, Türklerin yaptığı soykırımla ilgili bilgileri eski danışmanı olan ve 1915'te

<sup>37</sup> "Tarihten Güncelliğe Ermeni...", op.cit., s. 241.

<sup>38</sup> Ibid.

<sup>39</sup> Ibid., ss. 242-247.

Erzurum'da Alman Konsolos Yardımcılığı görevini yürüten Ludwig Maximilian Erwin von Scheubner-Richter'den<sup>40</sup> edinmiştir. Raporda Hitler'in 22 Ağustos 1939 tarihine Slavların yok edilme planına karşı endişeleri olan ordu komutanlarına yaptığı bir konuşmasında, dünya vicdanının unutkanlığına işaret ettiği ve Ermenilerin öldürülmesinden kimsenin söz etmediğini belirttiği iddia edilmiştir.<sup>41</sup> Raporda Holocaust ve 1915 olaylarına sürekli benzerlik atfedilmesi dikkat çekmektedir. Hitler'in Holocaust düşüncesini 1915 olaylarından etkilenerek oluşturduğu, 1915'teki yöntemleri kullandığı ve her iki olayın da aynı şekilde meydana geldiği üzerinde durulmuştur.<sup>42</sup>

Bilimsel Araştırma Servisi'nin raporunda sürekli Holocaust'a atıf yapılması, konunun kendileriyle olan ilişkisinden dolayıdır. Bu rapor Almanya'nın, Holocaust'un yükünü paylaşacak bir ortak arayışında olduğunu ortaya koymuştur. Raporun son bölümünde ise 1915 olaylarında Alman İmparatorluğu'nun rolüne yer verilmiştir. Almanya'nın en azından Dışişleri Bakanlığı'ndaki sorumlularının soykırımın aslı suçlusu olmadığı belirtilen raporda, Alman görevlilerin suskun kalıp yaşananlara kısmen destek verdiği ve bu nedenle suçlu oldukları iddia edilmiştir. Bunun sebebi olarak da yüksek çıkarlara dayalı Almanya-Osmanlı ittifakı gösterilmiş ve Kayzer'in ilişkilerin zarar görmemesi adına büyük çaba gösterdiği belirtilmiştir. Raporda Osmanlı ordusunda görevli çok sayıda Alman subayının, Türk askerinin faaliyetlerine aktif olarak katıldığı da belirtilmiştir. 1915 yılında Musa Dağı'na saklanan Ermeni köylüleri kuşatan Türkleri Almanların komuta ettiği, 1915 yılının Ekim ayında Urfa'daki Ermeni semtinin kuşatılmasını Suriye'deki Alman Kurmay Subayı von Reichenberg'in yönettiği ve 1915'in Mart ayında Türk birliklerinin Zeytun'a gönderilmesini de bir Alman subayın emrettiği bu faaliyetlere örnek olarak verilmiştir.<sup>43</sup>

Bilimsel Araştırma Servisi'nin yaptığı araştırma ve tamamladığı raporda 1915 olaylarının yaşandığı dönemde Almanya'daki Ermeni imajının oldukça negatif olduğu, o zamanlar çok sayıda Almanın Ermenileri siyasi olarak güvenilmez, azılı düşman Rusya'ya sempati gösteren ve onlarla müttefik olan bir halk olarak tanımladığı belirtilmiştir. Benzer biçimde Alman halkının bu dönemde Ermenileri anarşist, komşusuna zarar veren, huzur

<sup>40</sup> Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York: Metropolitan, 2006, ss. 156-158.

<sup>41</sup> Hofmann, "Armenier und Armenien:...", loc.cit.

<sup>42</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. Ataöv, "Ermeni Belge Düzmeçiliği", loc.cit.

<sup>43</sup> Ibid., s. 249.



bozan ve bu nedenle kendi sürgünlerine bizzat neden olan suçlular olarak değerlendirdiği ileri sürülmüştür. Almanların bu düşüncelerinde Osmanlı'nın müttefiki olmasının yanı sıra o dönemde uygulanan basın sansürünün de payı olmuştur. Rapora göre sansür nedeniyle Almanlar Anadolu'da yaşananları, yurtdışından veya Johannes Lepsius'un Almanya'da yasadışı olarak yayımladığı belgelerden öğrenmeye başlamıştır.<sup>44</sup>

Görüldüğü gibi rapor Almanya'nın sorumluluğunu tamamen yok saymasa da olayı Holocaust'la ilişkilendirerek, bu devletin soykırım yükünü hafifletme amacı taşımaktadır. Bundan sonraki süreçte düzenlenen imza kampanyasında ve devamında gelen meclis kararında da Holocaust üzerinde sürekli durulmuş, Holocaust'la arasında hiçbir tarihsel, sosyal, siyasi, ilişki bulunmayan 1915 olayları aynı bağlamda ele alınmıştır.

### **1.1.2. Federal Almanya Meclisi'ne Sunulan İmza Kampanyası**

Yukarıda analiz ettiğimiz Bilimsel Araştırma Servisi'nin raporundan sonra Almanya'nın 1915 olaylarına ilişkin politikaları sadece söylemde veya araştırmalarda sınırlı kalmamıştır. Bu bağlamda 1915 olaylarının Almanya tarafından soykırım olarak tanınması amacıyla başta Tessa Hofmann olmak üzere Ermeni dernekleri çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerin en önemlilerinden bir tanesi 2000 yılının Nisan ayında gerçekleştirilmiştir. 1915 olaylarının bir soykırım olarak Federal Almanya Meclisi tarafından tanınması ve Türklerin suçlu olduğunun kabul edilmesi amacını taşıyan bu girişim "*Soykırımı Mahkûm Etme Zamanıdır*" başlığını taşıyan bir imza kampanyasının başlamasıyla sonuçlanmıştır.<sup>45</sup> Hofmann tarafından yürütülen bu imza kampanyası 4100 kişi ya da kuruluş tarafından imzalanmıştır. Bu kampanyanın ilk imzacıları Almanya'daki Ermeniler Merkez Konseyi, Ermenistan Haberleşme ve Belge Merkezi, Ermeni Sorunları Enstitüsü, Tehdit Altındaki Halklar Topluluğu Ermeni Eşgüdüm Grubu, yazar Wolfgang Gust, Hür Berlin Radyosu çalışanı Ashot Amirjanian ve Dr. Katharina Derderian olmuştur.<sup>46</sup>

Ermeni Sorunu konusunda oldukça subjektif bir içerikle hazırlanan bu imza metni İttihat ve Terakki Partisi'nin 1914-1918 yılları arasında Küçük Asya'yı Türkleştirme

<sup>44</sup> Ibid.

<sup>45</sup> Bu metnin orijinali için bkz. Deutsch-Armenische Gesellschaft, **Petitionsantrag April 2000**, [http://www.deutscharmenischegesellschaft.de/?page\\_id=307](http://www.deutscharmenischegesellschaft.de/?page_id=307), (e.t. 29.01.2014).

<sup>46</sup> "Tarihten Güncelliğe Ermeni...", op.cit., s. 253.

politikasını uygulamak amacıyla Ermenileri, Rumları, Arap ve Arami Hristiyanları katlettiği iddiasıyla başlamaktadır.<sup>47</sup> Metinde, Ermenilere yönelik işlenen suçların insanlığa karşı suç kategorisinde değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiş, Türklerin Ermenilere yönelik giriştiği sistematik faaliyetlerin Avrupalı Yahudilerin yok edilmesiyle aynı motivasyonu taşıdığı vurgulanmıştır. İmza metninde Almanya'ya da yer verilmiştir. Bu metne göre Alman görevliler ülkelerinin Osmanlı ile oluşturduğu askeri pakt nedeniyle Ermenilerin katledilişlerinin bütün aşamalarını yakinen görmüş ve vilayet merkezlerinde konsolosluklar bunları belgelemiştir. Metinde, bazı Almanların Osmanlı ordusunun mensupları olarak sivil Ermeni halka karşı yapılan askeri hareketleri kumanda ettiği, Alman İmparatorluğu'nun yüksek çıkarları adına soykırıma göz yumduğu ve ülkesindeki haberlere sansür koyduğu da ifade edilmiştir.

İmza metni, soykırımın Almanya tarafından da tanınması gerektiğini belirtmiş, bunun gerekçesi olarak da Dünya Kiliseler Konseyi, AP, BM İnsan Hakları Komisyonu, Arjantin, Belçika, Fransa, Yunanistan, İtalya, Kanada, Lübnan, Rusya, İsveç, Uruguay, ABD'nin bazı eyaletleri ve Kıbrıs Rum Kesimi parlamento veya senatoları gibi ulusal ve uluslararası kurumların bunu kabul ettiği gösterilmiş, Papa II. Johannes Paul'un de katliamı kınadığı eklenmiştir. İmza metni 1987 tarihli AP kararına da atıfta bulunmuş, 20. yüzyılı bir soykırım yüzyılı hâline getiren suçun cezasız kalmaması için Almanya'nın da çaba göstermesi gerektiği ifade edilmiştir. Türkiye'deki demokratikleşme süreci içerisinde kendi vatanlarında geçmişle hesaplaşmaya girişen Türk vatandaşlarının da desteklenmesi gerektiği belirtilerek, soykırımın Türkiye tarafından da tanınmasının Ermeni-Türk ilişkilerinin düzelmesine yardımcı olacağı ve barışı getireceği vurgulanarak metin sonlandırılmıştır.<sup>48</sup>

İmza metni Almanya'da yaşayan Ermeniler ve bazı Almanların da katılımıyla 2000 yılı Nisan ayında Federal Almanya Meclisi'ne bir dilekçe yoluyla sunulmuş, 1915'te yaşananların bir soykırım olarak resmen tanınması talep edilmiştir. Bu dilekçe Meclis tarafından işleme konulmuş ve prosedür gereği Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan görüş istenmiştir. Bu görüşün alınmasından sonra Dilekçe Komisyonu Eylül 2001 ayı içinde toplanarak bu konunun meclisin işi olmadığı ve Türkiye'nin duyarlılığının da dikkate

---

<sup>47</sup> Deutsch -Armenische Gesellschaft, loc.cit.

<sup>48</sup> Ibid.

alınması gerektiğini belirten ve Türk-Ermeni sivil toplum örgütleri arasında temaslarn başlamış olduğuna dikkatleri çeken bir açıklamayla konuyu kapatmıştır.<sup>49</sup> Kısacası dönemin Alman Hükümeti, konunun bu tarihlerde ciddi boyutlara ulaşmadan kapatılmasını istemiş ve ulusal çıkarlarını da gözeterek bu isteği reddetmiştir.<sup>50</sup>

Dilekçenin reddedilmesi Ermeniler arasında siyasi anlamda bir hayal kırıklığına neden olmuş olsa da konunun tekrardan gündeme getirilmesi adına yapılan çalışmalar devam etmiştir. Konu sadece bir imza metni ya da Meclis'in bu metni kabulü ekseninde kalmamış, devamında yapılan ziyaretler ve karşılıklı açıklamalar da Almanya'da Ermenilere verilen desteğin niteliğini ortaya koymuştur. Bu dönemde konuya ilişkin önemli bir detay olarak sayılabilecek olay 4 Ekim 2001 tarihinde Federal Almanya Meclisi Başkan Yardımcısı Antje Vollmer'in Ermenistan'a yaptığı resmi ziyarette Soykırım Anıtı'na giderek çelenk koymasıyla yaşanmıştır. Vollmer, çelengi Alman Meclisi ve Alman halkı adına koyduğunu belirtmiş ve 1915 olaylarını modern tarihin ilk soykırımı olarak nitelendirmiştir.<sup>51</sup> Önemli bir konumda bulunan Vollmer'in resmi bir ziyarette yaptığı bu açıklama Almanya'nın konuya bakışı hakkında ipuçları vermiştir.

Aktardığımız bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Bilimsel Araştırma Servisi'nin raporu ve devamında gelen imza kampanyası Almanya'da Ermeni Sorunu'na yönelik kamuoyu oluşturma amacını taşımıştır. Her iki girişimde de Almanya'nın sorumluluğuna değinilmiştir. Almanya'yı aklama amacı taşıyan rapora göre, Almanlar Holocaust'u Türklerden öğrenmiştir. Bu nedenle Holocaust'un köklerinin 1915'te aranması gerektiği savunulmuş ve her iki olayın ayrı düşünülemediği gibi inanılması zor iddialarda bulunulmuştur. Almanya, Yahudilere yaptıklarının ve uluslararası toplumda bu konunun asla gündemden düşmemesinin yükünden aynı suçu başka bir ülkeye atfederek kurtulmaya çalışmaktadır. Her iki girişim de bunun kanıtı niteliğindedir. Bu çalışmalarla birlikte Ermeni Sorunu'nun Almanya'da büyük bir ilgi görmeye başlaması, 1915 olaylarının soykırım olduğu yönündeki kamuoyu algısı ve Ermenilerin bu ülkede yaptıkları çalışmalar da karşılıklı çıkar üzerinden devam etmiştir.

<sup>49</sup> Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=247>, (e.t. 30.01.2014).

<sup>50</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özdal, "Doğu Sorunu Kapsamında...", op.cit., ss. 319-320.

<sup>51</sup> Ruzanna Khachatryan, "German Vice-Speaker Affirms Armenian Genocide", **Azattyun**, 05.10.2001, <http://www.azattyun.am/content/article/1567086.html>, (e.t. 30.01.2014).

### 1.1.3. Federal Almanya Meclisi'nin 2005 Tarihli Kararı

Ermeni Sorunu'na ilişkin düzenlenen imza kampanyasının reddi ilk etapta Almanya'nın kesin bir tavır aldığı düşünürmüş ancak imza metninden sonra konuya ilişkin en önemli gelişme 2005 yılında yaşanmıştır. Zira, Federal Almanya Meclisi, 15 Haziran 2005 tarihinde “1915 Ermeni Sürgün ve Katlinin Hatırlanması ve Anılması: Almanya, Türkler ve Ermenilerin Barışmasına Katkıda Bulunmalıdır” başlığını taşıyan bir karar kabul etmiştir.<sup>52</sup> Bu karar Almanya'da konuya ilişkin alınan en önemli ve en ayrıntılı karar olduğu için büyük bir önem taşımaktadır.

Daha ayrıntılı bir biçimde belirtirsek, Christlich Demokratische Union ve Christlich-Soziale Union (Alman Hristiyan Demokrat Birliği-CDU - Hristiyan Sosyal Birliği-CSU)'nin 22 Şubat 2005 tarihli “Ermenilere karşı 24 Nisan 1915'te Başlayan Sürgün ve Katliamların 90. Yıldönümünü Anma–Almanya, Türkler ve Ermenilerin Barışmasına Katkıda Bulunmalıdır” başlıklı önerenin Federal Almanya Meclisi'ne taşınmasıyla, konu ciddiyet kazanmıştır. Önergeyi 22 milletvekilinin yanı sıra o dönemde muhalefet lideri olan günümüzdeki Alman Şansölyesi Angela Merkel de imzalamıştır. CDU-CSU'nun önergesi Meclis tarafından 21 Nisan 2005 tarihinde görüşülmeye başlamıştır. Görüşmeler sırasında o dönem parlamentoda grubu bulunan CDU-CSU, Sozialdemokratische Partei Deutschlands (Almanya Sosyal Demokrat Partisi), Freie Demokratische Partei (Hür Demokrat Partisi), Bündnis 90-Die Grünen (Birlik 90-Yeşiller) adına konuşmalar yapılmış, konuşmalar sırasında Osmanlı'nın 1915'te sadece yüz binlerce Ermeniye değil, Arami ve Keldani gibi çok sayıda Hristiyanı sürgüne ve ölüme gönderdiği ifade edilmiştir. Meclis, 21 Nisan 2005 tarihli oturumdan sonra, tartışmaların devamı ve bütün partilerin üzerinde uzlaşa sağladığı bir karar metninin ortaya çıkarılması için meseleyi alt komisyonlara havale etmiştir. Sonuçta alt komisyonlarda hazırlanan önerge 15

---

<sup>52</sup> Metnin Almanca orijinali için bkz. Deutscher Bundestag, **Erinnerung und Gedenken an die Vertreibungen und Massaker an den Armeniern 1915 - Deutschland muss zur Versöhnung zwischen Türken und Armeniern beitragen**, Drucksache 15/5689, 15.06.2005, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/15/056/1505689.pdf>, s. 1-4. (e.t. 30.01.2014).

Haziran 2005'te "1915 Ermeni Sürgün ve Katlinin Hatırlanması ve Anılması: Almanya, Türkler ve Ermenilerin Barışmasına Katkıda Bulunmalıdır" başlığıyla kabul edilmiştir.<sup>53</sup>

---

<sup>53</sup> Çolak, "Müttefik Almanya ile...", s. 158.

Kabul edilen önerge I. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Ermeni halkının yaşadığı şiddet, ölüm ve sürgünün anılmasıyla başlamış ve metnin giriş kısmında kesin bir yargıya varılmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin Anadolu'daki Ermenilerin neredeyse tamamını yok etmeye yönelik suçları kınanmıştır. Önergede, Ermenilerin organize bir şekilde yok edildiğini farklı kaynaklardan haber alan Alman İmparatorluğu'nun, yüz kızartıcı bir tutum sergileyerek bu vahşeti durdurmaya çalışmamış olmasının da üzüntüyle karşılandığı ifade edilmiştir.<sup>54</sup> Ermenilerin hayatta kalabilmeleri için etkili bir mücadele sergilemiş olan Johannes Lepsius'un ortaya koyduğu esere de atıf yapılmış ve bu eserin Ermeni, Alman ve Türk halkları arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi amacı taşıdığı vurgulanmıştır. Kararda “bir halkın kendi tarihinin karanlık sayfaları arkasında durmasının ne denli zor olduğunu, Alman Meclisi kendi derin tecrübelerine dayanarak çok iyi bilmektedir” yorumu yapılmış, barışın sağlanması için en önemli temel etkenlerden birinin de geçmişle samimi bir şekilde yüzleşmek olduğu ifade edilmiştir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere burada Holocaust ile 1915 olaylarının aynı anlamları taşıdığı bir kez daha vurgulanmaktadır.

Bu vurgudan sonra o dönemde yaşanmış olayların bugün Türkiye’de geniş çaplı tartışılmadığı ve Türk tarihinin bu dönemlerini tartışmak isteyen bilim insanlarının ve yazarlarının günümüzde cezalandırıldığı ve toplum önünde küçük düşecek şekilde iftiralara maruz kaldığı belirtilmiştir. Buna rağmen son dönemde Türkiye’de pozitif gelişmelerin olduğunu ve konunun tartışılmaya başlandığını gösteren ilk belirtilerin de ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Bu pozitif gelişmelere örnek olarak şunlar gösterilmiştir:<sup>55</sup>

“ -Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, “Ermenilere karşı gerçekleştirilen suçlar” ve Türk-Ermeni ilişkileri hakkında görüşmeler yapmak üzere Ermeni kökenli Türk vatandaşlarını davet etmesi,

-Viyana'da gerçekleştirilen Türk-Ermeni kadınlar diyalogu,

-Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Erdoğan'ın Ermeni Patriği II. Mesrob ile birlikte Türkiye'deki ilk Ermeni müzesini İstanbul'da açmış olması,

-Başbakan Erdoğan'ın bir Türk-Ermeni tarihçiler komisyonu kurulması önerisi,

-Türk ve Ermeni tarihçileri arasında gerçekleştirilen belge alışverişi”

<sup>54</sup> Deutshcer Bundestag, op.cit., s. 1.

<sup>55</sup> Ibid. ss. 1-2.

Ancak bütün bunların yanı sıra uluslararası tanınmış Türk bilim insanlarının 25-27 Mayıs 2005 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlemek istedikleri Ermeni konferansının Adalet Bakanlığı tarafından engellenmesi ve Türk Hükümeti'nin politikalarına aykırı olarak bu konferansı düzenlemek isteyenlerin hain olarak nitelendirilmesi Federal Almanya Meclisi tarafından endişeyle karşılanmıştır. Başbakan Erdoğan'ın Türk ve Ermeni tarihçilerinden oluşacak bir komisyon kurulması önerisinin ancak özgür ve açık bir bilimsel tartışma ortamı sağlanabildiği zaman gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir.<sup>56</sup>

Kararda Ermeni halkına karşı işlenmiş suçlarda sorumluluğu bulunan Almanya'nın bu aşamada üzerine düşen görevleri yerine getirmeye hazır olduğu ve karşılıklı etkileşim yolunun açılmasına ve Türk-Ermeni yakınlaşmasına destek verdiği ifade edilmiştir. Almanya'nın iki büyük kilisesinin uzun zamandan beri Türkiye'den gelen Ermenilerin uyum sağlamalarını desteklediği, Almanya'daki Ermeni cemaatine bir araya gelme olanağı sunduğu belirtilmiştir. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin normalleşmesinin bütün bölgeyi ilgilendiren bir konu olduğu ve her iki tarafın da AGİT'in prensiplerine uygun olarak güven artırıcı önlemler alması gerektiği ifade edilmiştir. Türkiye'nin sınır kapısını açmasının ve diplomatik ilişkilerin başlatılmasının barış için aranan zemini hazırlayabileceği vurgulanmıştır. AB'ye de atıf yapılan kararda Türkiye'nin AB'nin komşusu olması nedeniyle ve tarihten gelen Alman-Türk-Ermeni ilişkilerinin Almanya'ya vermiş olduğu sorumluluğa bağlı olarak, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesinde, iyileştirilmesinde ve Kafkasya bölgesinde istikrarın sağlanmasında Alman Hükümeti'nin üzerine düşeni yapmak istediği belirtilmiştir. Ayrıca Federal Almanya Meclisi kararında Federal Alman Hükümeti'nden bazı taleplerde bulunmuştur:<sup>57</sup>

“ - *Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin düzeltilmesinde, uzlaşının sağlanmasında ve tarihte kalmış olan suçlarla hesaplaşmada yardımcı olunması,*  
- *Türkiye Parlamentosu, Hükümeti ve toplumunun Ermeni halkına karşı tarihte ve günümüzde oynadıkları rolün kayıtsız şartsız sorgulanması için girişimde bulunulması,*

---

<sup>56</sup> Ibid.

<sup>57</sup> Ibid., ss. 2-3.

- *Türk ve Ermeni bilim adamlarının yanı sıra uluslararası uzmanların da katılacağı bir tarihçiler komisyonu oluşturulması için yardımcı olunması,*
- *Konu hakkında sadece Osmanlı İmparatorluğu belgelerinin değil, aynı zamanda Almanya'nın Türkiye'ye de ilettiği olduğu Federal Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinin de kamuoyuna açılması için girişimde bulunulması,*
- *İstanbul'da yapılması planlanan fakat devlet baskısı nedeniyle ertelenen konferansın gerçekleştirilmesi için girişimde bulunulması,*
- *Özellikle Ermenilerin kaderi konusunda olmak üzere Türkiye'de düşünce özgürlüğünün teminat altına alınması için girişimde bulunulması,*
- *Türkiye ile Ermenistan arasındaki devletlerarası ilişkilerin normalleşmesine yardımcı olması”*

Meclis'in almış olduğu kararın Türkler ve Ermeniler arasında barışın sağlanmasına katkıda bulunmak amacı taşıdığı açıkça ifade edilmiştir. Ancak, karar metninin içeriğine bakıldığında neredeyse tamamen Ermeni tarafının tezlerinin savunulduğu görülmektedir. Metnin ilk paragrafında Ermeni halkının acımasızca sürüldüğü kabul edilmiş; I. Dünya Savaşı döneminde Ermeniler tarafından şiddete veya ölüme maruz kalmış Türklerden ve Anadolu'da yaşayan diğer halklardan bahsedilmemiştir.<sup>58</sup> Türkler ve Ermeniler arasındaki barışı sağlamayı amaç edinen bir metnin Türklerin, Kürtlerin, Çerkezlerin veya Ermenilerin birbirine verdiği zararlardan bahsetmeyerek sadece Ermenilerin zarar gördüğünü vurgulaması, bizce taşıdığı önyargıyı açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Metnin sonunda ise Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi için Türkiye'nin neler yapması gerektiği sıralanmış fakat Ermenilerin neler yapması gerektiği konusunda somut hiçbir öneriye yer verilmemiştir.<sup>59</sup> Kısacası Türkiye'nin Ermeni tezlerini kayıtsız şartsız kabul etmesi istenmiştir. Federal Almanya Meclisi'nin almış olduğu karar metninin hiçbir yerinde soykırım kavramı açık bir şekilde kullanılmamıştır. Ancak “*Ermenilerin neredeyse tamamen imha edilmeleri*”, “*Ermenilerin sürülüp yok edilmeleri*”nden açık bir şekilde bahsedilmiş ve Türklerin bu dönemde insanlık suçu işledikleri ifade edilmiştir. Bu kavramlar soykırım tanımını birebir karşılamasa da soykırıma atıf yapıldığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

---

<sup>58</sup> Çolak, op.cit., s. 161.

<sup>59</sup> Ibid.



2005'te alınan bu kararın gerekçesi de yazılmış ve bu gerekçede 24 Nisan 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti'nin emriyle Ermeni politikacılarının tutuklanıp Anadolu içlerine sürgüne gönderildiği ve bunların büyük bir kısmının öldürüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde askere alınmış olan Ermenilerin önemli bir kısmının öldürüldüğü, diğerlerinin de ölüme mahkûm edildiği kararın gerekçesinde yer almıştır. Ölen Ermenilerin sayısının tarafsız tarihçiler tarafından bir milyondan fazla olarak belirtildiği de aynı şekilde vurgulanmıştır. Kararın gerekçesinde ayrıca Osmanlı'ya tabî olan Keldani ve Arami gibi diğer Hristiyan grupların da katliamlara maruz kaldığı iddia edilmiş, Anadolu'daki Hristiyanlardan boşalan yerlere Kürtlerin ve Balkanlardan göç eden Müslümanların yerleştirildiği belirtilmiştir.<sup>60</sup> Batılı misyonerler nezdinde Ermenilerin Hristiyanlığı kabul eden ilk milletlerden biri olması, o dönemde Anadolu'daki Hristiyan misyonerlerin sorunu dini anlamda ele alması ve kamuoylarına bu şekilde sunmaları geleneği bu kararda da ortaya çıkmıştır. Bu nedenle kararda Johannes Lepsius'a atıfta bulunulmuş ve gerekçesinde de Keldani ve Aramilere vurgu yapılmıştır.

Holocaust konusunda Almanya'nın genelinin ve özellikle sağ kesimden grupların rahatsızlığı bilinen bir gerçektir. Bu suçlamaların yükünü azaltmak adına Almanlar soykırım suçunun kendilerinden önce başkaları tarafından yapıldığı düşüncesini gündemde tutmak ve bunun uluslararası toplum tarafından da kabul edilmesini sağlamak adına çaba göstermektedir. Alınan kararda da savaş sırasında iki taraf arasında meydana gelmiş olaylarda bir taraf tamamen suçlanmış, diğer taraf ise masum gösterilmiştir.

Federal Almanya Meclisi'nin kabul ettiği bu karar Türkiye bakımından herhangi bir hukuki sonuç doğurmamaktadır. Ancak alınan karar, Ermeni diasporasının Türklerin büyük bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğu Almanya'da ne derece etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Almanya'daki Türk nüfusa rağmen böyle bir kararın alınabiliyor olması, Almanya'da çok fazla etkili olmadığı düşünülen Ermeni diasporasının ne denli güçlenmeye başladığını da göstermektedir. Almanya'nın kendi geçmişine ortak araması amacını taşıyan ve Türkiye'yi açıkça suçlayan bu karar her ne kadar hukuki bir etkisi olmasa da siyasi anlamda oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Bu nedenle Türkiye Dışişleri Bakanlığı alınan karara oldukça sert tepki göstermiş ve bu kararı kınamıştır. Türkiye alınan kararın tek yanlı olduğunu ve maddi yanlışlıklar içerdiğini belirterek,

---

<sup>60</sup> Deutshcer Bundestag, op.cit., s. 3.

müttefik ve dost bir ülke olarak görülen Almanya tarafından alınan bu kararın ikili ilişkilere olumsuz yansımaları olabileceğine dikkat çekmiştir. Bu girişimin Alman iç politik hesaplardan kaynaklandığı belirtilen açıklamada böyle hassas bir konunun iç politikanın küçük hesaplarına alet edilmesinin sorumsuzluk ve dar görüşlülüğün bir kanıtı olduğu ifade edilmiştir. Kabul edilen bu metnin Anadolu'daki Ermenilerin neredeyse tamamen imha edildiği gibi hiçbir dayanağı olmayan iddialara yer verdiğini ve bunun kabul edilemez olduğu belirtilmiştir. Tarihi olayların parlamentolarca değil, ancak tarihçiler ve uzmanlar tarafından değerlendirilebileceğinden hareketle arşivlerin Alman ve Ermeniler dâhil tüm araştırmacılara açılmış olduğu ve Ermenistan'a Osmanlı dönemindeki Türk-Ermeni ilişkilerinin ortak bir komisyonda incelenmesi önerisinin resmen iletildiğini belirten Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin belgelere dayanması hâlinde tarihin herhangi bir döneminin tahlilini yapmak için yabancı ülke parlamentolarının kararlarına ihtiyaç duymayacak kadar tarihiyle barışık ve devlet geleneğine sahip olduğunu vurgulamıştır. Almanya'nın kararında dile getirdiği gibi kendi geçmişiyle yüzleşmek ihtiyacını asılsız iddialar temelinde şekillendirilen tarihi olaylar ve Türkiye'nin üzerinden değil, kendi tarihi sorumluluğu çerçevesinde yapması gerektiği ifade edilmiştir.<sup>61</sup>

Bu karara Almanya'da bulunan Türk toplulukları da tepki göstermiştir. Türkische Gemeinde zu Berlin e.V. (Berlin Türk Cemaati-TGB) Ermeni soykırımı iddialarını ve Federal Almanya Meclisi'nde tarihin siyasallaştırılmasına yönelik alınan bu kararı protesto etmek amacıyla bir miting düzenlemiştir.<sup>62</sup> Türkische Gemeinde in Deutschland (Almanya Türk Toplumları-TGD) da, oybirliğiyle kabul edilen bu karara tepki göstermiş ve bir basın açıklaması yayımlamıştır. Bu açıklamada yapılan tartışmalarda olayların sadece Ermenilerin anlatım şekliyle dile getirildiği belirtilmiştir. Ayrıca, Balkanlar'da Müslümanlara yönelik katliamların ve sürgünlerin hiç dile getirilmediğine ve TGD'nin Türkiye'yle birlikte yaptığı tüm arşivlerin açılması önerisinin Ermeniler tarafından kabul edilmediğine işaret edilmiştir. Almanların bu çağrılara katılmak yerine Ermeni çevrelerin tek taraflı nefret propagandalarına kapıldığını belirtilen TGD, Federal Meclis'in kararını

---

<sup>61</sup> Açıklamanın tam metni için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi, **Federal Almanya Parlamentosu'nda Kabul Edilen Ermeni İddialarına İlişkin Karar Hakkında**, No: 96, 16 Haziran 2005, [http://www.mfa.gov.tr/no\\_96---16-haziran-2005-federal-almanya-parlamentosu\\_nda-kabul-edilen-ermeni-iddialarina-iliskin\\_-karar-hk\\_.tr.mfa](http://www.mfa.gov.tr/no_96---16-haziran-2005-federal-almanya-parlamentosu_nda-kabul-edilen-ermeni-iddialarina-iliskin_-karar-hk_.tr.mfa), (e.t. 30.01.2014).

<sup>62</sup> Milliyet Gazetesi, **Almanya'da Ermeni Soykırımı İddialarına Karşı Yürüyüş Yapılacak**, 17.06.2005, <http://www.milliyet.com.tr/2005/06/17/son/sondun33.html>, (e.t. 30.01.2014).

kınamış ve bu kararın Alman-Türk ilişkilerine vereceği zarardan meclisin sorumlu olduğunu ifade etmiştir.<sup>63</sup>

Almanya ile Türkiye arasındaki çok yakın ilişkilere ve Almanya’da yaşayan çok sayıda Türk’ün varlığına rağmen Federal Almanya Meclisi’nde Türk tezlerini savunacak örgütlü bir grubun olmaması, Türkiye’nin bu konudaki politikasını gözden geçirmesini zorunlu kılmaktadır. Almanya’nın bu kararı alırken ülkedeki Türklerin veya Türk kamuoyunun görüşlerini hiçbir şekilde dikkate almaması Türkiye-Almanya ilişkilerinde olumsuz bir hava yaratmıştır. Türk dış politikasında Almanya ile olan ilişkilerin bu eksende ele alınması, Ermeni Sorunu’nda Almanya’nın Türkiye karşıtı tutumunun değiştirilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur.

## **2. Almanya-Türkiye ve AB Ekseninde Ermeni Sorunu**

Ermeni Sorunu, Türkiye’nin dış politikasında öncelikli hedeflerinden birisi olan AB üyelik sürecinde de önemli bir etken olmuştur. AB’nin tutumu dışında, AB üyesi devletlerin konuya yönelik politikaları ve aldığı kararlar da Türkiye’nin Ermenistan’la olan sorunlarını gündemde tutmuştur. Soğuk Savaş sonrasında Ermenistan’ın bağımsız olmasıyla birlikte Türkiye’nin Ermenilerle olan ilişkileri yeni bir boyuta taşınmış ve bu ilişkiler Türk dış politikası için çok daha önemli bir hâle gelmiştir. Ermeni diasporası, Ermenistan’ın bağımsızlığı ve devamında gelen süreçte birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi AB içerisinde de Türkiye karşıtı görüşlerin oluşması ve Türkiye’nin AB üyeliği sürecinde Ermeni Sorunu’nun bir engel olarak çıkarılması için yoğun çaba harcamıştır.

Daha önce de belirtildiği üzere 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları uluslararası platformlarda 1960’dan itibaren konuşulmaya başlamıştır. Konunun yeniden gündeme getirilmesindeki en büyük etken Türkiye’nin 1959 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)’na yaptığı ortak üyelik başvurusu olmuştur. Bu başvurunun ardından Türkiye ile AET arasında 1963 yılında Ortaklık Antlaşması’nın imzalanması ve 1964 yılında yürürlüğe girmesiyle birlikte 1915 olayları ve Ermeni iddiaları yaklaşık 50 yıl aradan sonra tekrardan gündeme gelmiştir. Bu dönemde Ermeniler; Türkiye’nin AET’ye üyelik başvurusu yapmasını, Kıbrıs konusundaki gelişmeleri ve 1915 olaylarının 50. yılını göz

---

<sup>63</sup> Ibid.

önüne alarak soykırım konusunu uluslararası alanda tekrardan konuşulur hâle getirmeye başlamışlardır.

1915 olayları ve soykırım iddialarının tekrardan gündeme gelmesiyle birlikte dünyada olduğu kadar AB kurumları da konuya ilişkin ilgisini arttırmıştır. AB kurumları içerisinde konuya ilişkin en önemli kararlar AP bünyesinde alınmıştır. Ermeni Sorunu konusunda pek çok kararı kabul eden AP'nin Türkiye hakkında aldığı kararlar, AB Komisyonu ve AB Konseyi'nin aldıkları kararlara göre çok daha açık ve nettir.<sup>64</sup> Ermenilerin yaptığı propaganda ve lobi faaliyetleri de çoğunlukla AP üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun en büyük nedeni AP'nin Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğine yönelik bağlayıcı kararlar alma yetkisine sahip olmasıdır.<sup>65</sup> Aday ülkelerin üyeliğe kabulünde belirleyici söz hakkına sahip olan AP, bu nedenle önemli bir konumda bulunmaktadır ve AP'nin Ermeni Sorunu hakkında aldığı kararlar da AB'nin bu konuya yaklaşımını belirleyen en önemli unsurlardan birisini oluşturmaktadır.

AP, üyelik sürecinde söz hakkı sahibi olmasının yanı sıra AB üyesi devletlerin kamuoylarını yansıtan bir organ olma özelliği de taşımaktadır. AP yapısı itibariyle tek bir iradeyi temsil etmemekte, bünyesinde çeşitli siyasi eğilimleri barındırmakta ve alınan kararlar bu eğilimlerin çatışması sonunda varılan ortak noktaları yansıtmaktadır.<sup>66</sup> Kısacası alınan kararlar AP içindeki çeşitli fraksiyonlar arasında yapılan pazarlıkların sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Çoğunlukçu yapıdaki AP'nin aldığı kararların tavsiye niteliğinde olması Türkiye için bir avantaj gibi görünse de durum tam tersi bir etkiyi ortaya koymaktadır. AP, AB'ye üye devletlerin vatandaşlarının seçimiyle oluşmaktadır. AP'nin üye devletlerin vatandaşlarını temsil ettiği ve parlamenterlerin kendi devletlerinin kamuoyları üzerindeki etkileri dikkate alındığında, Türkiye hakkında sürekli olumsuz kararlar alınmasının tam üyelik sürecindeki bu ülkenin motivasyonunu büyük ölçüde etkileyeceği açıktır.

---

<sup>64</sup> Soner Karagül, "Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu", **Ermeni Araştırmaları Enstitüsü**, Sayı: 8, 2003, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=144>, (e.t. 20.03.2014).

<sup>65</sup> Barış Özdal, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu I", **Global Strateji Dergisi**, Yıl: 2, Sayı: 8, 2007, s. 77.

<sup>66</sup> AP ve diğer AB organlarının yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kamuran Reçber, **Avrupa Birliği Hukuku ve Temel Metinleri**, Dora Yayınları, 2013.

AP, Türkiye'nin 1987 yılında AB'ye tam üyelik başvurusunu yapmasından kısa bir süre sonra, çeşitli alt komitelerde ele alınan Ermeni soykırımı iddialarına ilişkin rapor ve önerileri göz önüne alarak 18 Haziran 1987 tarihinde "*Ermeni Sorunu'nun Siyasi Çözümü Üzerine Karar*"ı kabul etmiştir.<sup>67</sup> AP'nin Ermeni Sorunu'na ilişkin olarak kabul ettiği kararların en kapsamlısı olan 1987 tarihli bu karar Türkiye'nin tam üyelik başvurusundan hemen sonra kabul edilmiştir. Kararda Ermeni tarafının yaşanan olayları, 1948 tarihli "*Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme*" kapsamı içinde planlı bir soykırım olarak değerlendirmiş, Türkiye'nin ise soykırım suçlamasını asılsız olduğu gerekçesiyle reddettiği vurgulanmıştır. AB kurumlarının konuya ilişkin aldığı en detaylı karar olan 1987 tarihli karara göre AP, Türkiye'de yaşayan Ermeni halkının etnik, dil ve din bakımından azınlık kimliğinin tanınmasının, Türkiye'nin kendi tarihini kabulüyle başlayacağını belirtmiştir. Kararda, Türkiye'nin bugüne kadar 1915 yılında yapıldığı iddia edilen soykırımı tanımayı reddederek, Ermeni halkını kendi tarihlerine sahip olma hakkından mahrum etmeye devam ettiğini; tarihsel olarak kanıtlanmış olmasına rağmen Ermeni soykırımının şu ana kadar ne bir siyasi mahkûmiyet konusu olduğu ne de herhangi bir tazminat alınabildiği; soykırımın Türkiye tarafından tanınmasının, Ermeniler hakkında manevi itibarlarını iade etme yolunda tamamen bir insani hareket olarak Türk Hükümeti'ne saygınlık sağlayabileceğinin görülmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.<sup>68</sup>

AP, Ermeni terör örgütlerinin 1973 ve 1986 yılları arasında gerçekleştirdiği, ölüm ve yaralanmalarla sonuçlanan saldırıları da kınamıştır. Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermenilerin 1915-1917 yılları arasında maruz kaldıkları olayların bir soykırım suçu teşkil ettiğine vurgu yapan AP, modern Türkiye'nin, Osmanlı Ermenilerinin yaşadığı trajediden sorumlu tutulamayacağı ve Türkiye'ye yöneltilen siyasi, yasal veya maddi iddiaların, bu tarihi olayın soykırım hareketi olarak tanınmasından kaynaklanmayacağını vurgulamıştır. AP, Türkiye'nin siyasi, yasal ve maddi iddialardan sorumlu tutulamayacağını vurgulamakla Türkiye'nin soykırımı kabulünün kolaylaşması için güvence verir bir görüntü sergilemiştir.<sup>69</sup> Aynı kararda AP, AB Konseyi'ne, 1915-1917 yılları arasında Ermenilere karşı gerçekleştirilen soykırımın günümüz Türkiye Hükümeti tarafından kabulü

<sup>67</sup> Orijinal metin için bkz. European Parliament, "Resolution on a Political Solution to the Armenian Question", **Official Journal of the European Communities**, Doc. A2-33/87, 18.06.1987.

<sup>68</sup> Ibid.

<sup>69</sup> Karagül, loc.cit.

ve Türkiye ile Ermeni temsilcileri arasında kurulacak politik bir diyalogun geliştirilmesi için çağrıda bulunmuştur. Kararda ayrıca, Türkiye'nin AB'ye girme olasılığının önünde aşılması engeller olarak belirttiği şu başlıklar sıralanmıştır:<sup>70</sup>

*“-Günümüz Türk Hükümeti'nin, Jön Türk Hükümeti'nin Ermeni halkına karşı düzenlediği soykırımı kabul etmeyi reddetmesi,*

*-Türkiye'nin Yunanistan ile arasındaki fikir ayrılıkları yüzünden uluslararası yasalara uymadaki isteksizliği,*

*-Kıbrıs'ta Türk işgal kuvvetlerinin müdahalesi ve Türkiye'nin Kürt sorununun varlığını reddetmesi,*

*-Türkiye'de gerçek bir parlamenter demokrasinin eksikliği,*

*-Türkiye'nin bireysel ve toplumsal özgürlükler, özellikle dinsel özgürlük konusundaki başarısızlığı”*

AP ayrıca, Türkiye'de yaşayan Ermeni azınlığın kimlik, dil, din, kültür ve okul sistemleri dikkate alınarak adil bir muamele görmelerini istemiş ve Türkiye'deki Ermenilere ait anıtların ve dinsel mimari mirasın bakımı ve korunması için de uyarılarda bulunmuştur. AP, Türkiye'den, 1923'te imzalanan Lozan Barış Anlaşması'nın 37. ve 45. Maddeleri arasında şart koşulan ve üstelik AB'nin hemen hemen bütün üyelerince imzalanan gayrimüslim azınlığın haklarının korunması için hazırlanan koşullara uymasını istemiştir. Kararda, Ermeni ve Türk halkları arasında bir uzlaşma istenmiş ve 20. yüzyılda gerçekleştirilmiş insanlık karşıtı, özellikle Ermeni ve Yahudilere karşı katliam ve suçların anısına bir günün ithaf edilmesi için çağrıda bulunulmuştur.<sup>71</sup>

Yukarıda genel ve soyut olarak aktardığımız bilgilerden de anlaşıldığı üzere AP, 1987 tarihli “*Ermeni Sorunu'nun Siyasi Çözümü Üzerine Karar*”la birlikte Ermenilere bir soykırım yapıldığını kabul etmiş ve bu soykırımın Türkiye tarafından da tanınmasını istemiştir. AP'nin bağlayıcı olmayan siyasi nitelikteki bu kararıyla birlikte, Ermeni Sorunu'nun Türkiye'nin AB üyelik sürecinde ciddi bir sorun teşkil edeceği ortaya çıkmıştır.<sup>72</sup> 1987 yılında alınan bu karardan sonra Ermeniler konuyu gündemde tutabilmek amacıyla lobi faaliyetlerinde bulunmaya devam etmiş ve Ermeni tezine destek veren

<sup>70</sup> European Parliament, loc.cit.

<sup>71</sup> Ibid.

<sup>72</sup> Özdal, “Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu I”, op.cit., s. 79.

parlamenteler aracılığıyla konuyu AP gündemine taşımaya çalışmıştır.<sup>73</sup> Konu, 1999 yılında Türkiye'nin AB'ye üye adaylığının kabul edilmesinden sonra tekrar gündeme gelmiştir. Bu tarihten sonra neredeyse bütün İlerleme Raporları'nda<sup>74</sup> 1987 tarihli karara atıfta bulunulmuş ve Türkiye'nin 1915 olaylarını bir soykırım olarak kabul etmesi ve 1987 tarihli kararda belirtilen hususların yerine getirilmesi talep edilmiştir.<sup>75</sup> 1987 tarihli karar ve devamında gelen ilerleme raporları siyasi nitelikte olup hukuki bir bağlayıcılık taşımamaktadır. Ancak AP, AB Kurucu Andlaşması'nın 49. maddesinin itibarıyla üye devletlerin AB'ye tam üyeliklerinde önemli bir yetkiye sahiptir.<sup>76</sup> Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği için AP'nin onayı gerekmektedir ve bu nedenle AP'nin Ermeni Sorunu'na ilişkin aldığı kararların son aşamada tekrardan gündeme gelmesi büyük bir olasılıktır.

AP'nin Ermeni iddialarını destekleyen tutumuna karşılık Kopenhag Kriterleri'nde, Türkiye'nin adaylığı ile ilgili diğer belgelerde ve Müzakere Çerçeve Belgesi'nde Türkiye'nin soykırım iddialarını tanıması gerektiğiyle ilgili bir şart yoktur. Ancak müzakereler sırasında üye devletler istedikleri konuları gündeme getirebilmekte ve süreci siyasi boyutlara taşıyabilmektedir. Birçok AB üyesi devlet, Ermeni iddialarının ve 1915 olaylarının müzakerelerde ele alınacağını işaretlerini vermiştir. Müzakerelerde, Türkiye'nin bu konuyu görüşmek istememesi veya soykırım iddialarını tanımayacağını belirtmesi hâlinde bu ülkelerin Türkiye'nin AB üyeliğini veto etmek dışında yapabilecekleri siyasi veya hukuki bir yaptırım seçeneği yoktur. Türkiye ile müzakereler tamamlanır ve bir katılım antlaşması imzalanırsa AP'nin bu antlaşmanın onaylanması sırasında 1987 yılı kararı ile o tarihten sonra aynı konuda aldığı diğer kararları dikkate alması ve Türkiye işlediği öne sürülen soykırım suçunu kabul etmediği sürece katılım antlaşmasını onaylamaması olasılığı vardır.

Almanya, günümüzde AP'de en çok sayıda temsilci bulunduran devlet konumundadır. Lizbon Antlaşması'yla birlikte göndereceği parlamenter sayısı 99'dan

---

<sup>73</sup> Bilal N. Şimşir, **Ermeni Meselesi: 1774-2005**, Bilgi Yayınevi, 2006, s. 236.

<sup>74</sup> AB'nin ilerleme Raporları ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Özdal, "Avrupa Birliği İlerleme Raporları Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Analizi", **I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (2-4 Mayıs 2012-Erzurum/Türkiye)**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014, ss. 113-124.

<sup>75</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Özdal, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu II", **Global Strateji Dergisi**, Yıl:2, Sayı:8, Kış 2007.

<sup>76</sup> Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kamuran Reçber, **Avrupa Birliği Mevzuatı**, Ezgi Kitabevi, Kasım 2003, s. 41.

96'ya düşmüş olmasına rağmen Almanya, 2014'ten sonra da AP'de en çok temsilcisi bulunan devlet olacaktır.<sup>77</sup> AP'de bulunan parlamenterler devletlerinin politikasını temsil etmemekte olsalar da bu parlamenterler kendi ülkelerinin vatandaşlarının oylarıyla seçilmektedir. AP'nin AB üyesi devletlerin kamuoylarını temsil etmesi ve Almanya'nın AP'de en fazla temsil edilen ülke konumunda olması, alınan kararlarda Alman kamuoyunun görüşünün oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Özellikle 1915 olayları ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair kararlarda AP'nin ortaya koyduğu tavır düşünülecek olursa Alman parlamenterlerin de Ermeni görüşlerine yakın oldukları ve verilen kararlarda bu yönde bir tavır izledikleri söylenebilir.

Daha önce de belirttiğimiz üzere Alman kamuoyunun 1915 olaylarıyla ilgili görüşleri, Almanya'nın konuya ilişkin dış politikasını oluşturmasında önemlidir ancak tek unsur değildir. Almanya'nın konuya ilgisinin AB bağlamında en önemli nedeni, Ermeni Sorunu ve 1915 olaylarına ilişkin soykırım iddialarının Türkiye'nin AB üyeliğinde bir engel olarak kullanılmak istenmesidir. 17 Aralık 2004'te AB Konseyi Zirvesi'nde Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin 2005 yılında başlatılmasına karar verilmesi ve Almanya'nın Ermeni Sorunu'na yönelik aldığı kararın 2005 tarihli olması bir tesadüf olarak görülmemelidir.

AB'deki diğer büyük devlet olan Fransa'nın kendi parlamentosunda soykırım iddialarını kabul etmesi de Almanya'yı Türkiye'ye ilişkin politikasını gözden geçirmeye yöneltmiş olabilir. Fransız ve Alman kamuoyunun Türkiye'nin üyeliğine sıcak bakmadığı göz önüne alınırsa Almanya'nın Ermeni Sorunu konusunda da Fransa'yla paralel bir dış politika izlemesi olasıdır.<sup>78</sup> Lâkin konunun tarihi seyri ve her iki devletin konuya ilişkin politikaları farklılık taşımaktadır. Almanya olayların yaşandığı dönemde Osmanlı müttefikiyken Fransa değildir. Ayrıca Fransa'da etkili bir Ermeni diasporası bulunurken Almanya'da Fransa'daki kadar etkili bir Ermeni diasporası bulunmamakta, aksine bu devlette çok sayıda Türk yaşamaktadır. Buna rağmen Almanya'nın 1915 olayları ve Ermeni iddialarına yönelik izlediği politika Türkiye'nin bu devletle ve konuyla olan ilişkisine daha fazla önem vermesini gerekli kılmaktadır.

<sup>77</sup> European Parliament News, **Battle for Seats: Which Countries Will Have To Give Up MEPS in 2014?**, <http://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/content/20130214STO05853/html/Battle-for-seats-which-countries-will-have-to-give-up-MEPs-in-2014>, 20.02.2013, (e.t. 27.03.2014).

<sup>78</sup> Hüseyin Bağcı, "German Realism vs. Turkish Naivete", **The Journal of Turkish Weekly**, 21.06.2005, (e.t. 27.03.2014).



Almanya’da Türk karşıtlığının son dönemlerde artması ve müzakere sürecinde gündeme gelen Güneydoğu, Kıbrıs, azınlıklar, Ruhban Okulu sorunlarına ilişkin AB’nin politikalarındaki Alman etkisi de göz önüne alındığında Türkiye’nin bu ülkeyle ilişkileri çok daha önemli bir hale gelmektedir. Türkiye’nin Fransa ve özellikle Almanya ile siyasi olarak geliştireceği daha yakın ilişkiler, bu ülkelerin 1915 olaylarına ilişkin politikalarını değiştirmese de konunun sürekli gündemde tutulmasını engelleme ve kısa vadede Türkiye’nin konuya ilişkin politika seçeneklerini çoğaltabilme imkânı sağlayabilecektir.

### 3. 2015 Sürecinde Almanya-Ermenistan ve Türkiye İlişkileri

1878 yılında Ayastefanos ve Berlin Andlaşmaları ile başlayan ve 1915 olaylarıyla devam eden süreç günümüz Ermeni kimliğinin oluşmasında en büyük etkiye sahiptir. Ermenistan’da yaşayan Ermenilerden daha çok Ermenilerin farklı ülkelerde oluşturduğu diasporalar bu kimliği korumak adına özellikle 1915 olaylarını referans kaynağı olarak almaktadır. Ermeniler, kimlik oluşumlarını 1915’in trajik olaylarıyla şekillendirmişler ve bu olaylar Ermenilerin milli bilinç oluşturmaları adına oldukça önemli olmuştur. Ermenilerin böylesine önem verdikleri bir olayı sürekli gündemde tutmak istemelerinden daha doğal bir şey yoktur. Bu nedenle 1915 olaylarının sembolik anlam ifade eden tarihlerde anılması ve olayların tüm dünyada gündeme getirilmek istenmesi Ermenilerin temel amacı olmuştur. 1965 tarihi hem 1915 olaylarının 50. yılı olması dolayısıyla hem de Türkiye’nin AB’yle olan ilişkilerinde kritik bir aşama olması nedeniyle önemlidir. Ermeniler dünya çapındaki faaliyetlerini bu tarihten sonra yoğunlaştırmıştır. Özellikle Yahudilerin Holocaust konusundaki faaliyetleri Ermenileri de bu yönde çalışma yapmaya itmiştir. 1960’lardan itibaren 1915 olayları hakkında kitaplar, konferanslar, sempozyumlar ve 1915 olaylarının başka devletler tarafından bir soykırım olarak tanınması adına yapılan bu çalışmalar diasporanın Ermeni kimliğini korumasına büyük yarar sağlamıştır.<sup>79</sup>

---

<sup>79</sup> Ermeni kimliğine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Ayhan, “Ermeni Kimliğinden Ermeni Sorununa Geçiş Sürecinde Rol Oynayan İçsel Ve Dışsal Faktörler”, **Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt: XXIV, Sayı: 1, 2005; Emin A. Şihaliyev, “Ermeni Kimliği Ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus Ve Ermeni Kaynaklara Göre)” **OTAM Dergisi**, Sayı: 17, 2005; Zeynep İskefiyeli, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise Ve Misyonerler”, **Akademik İncelemeler**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2007; Doğanay Eryılmaz, “Ermeni Literatüründe Anıların Niteliği Ve Yazılış Amaçları”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 39, 2011; Aygün Attar, “Ermeni Tarih Yazıcılığı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XXII, Sayı: 1, 2007; Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008.

1915 olaylarının 90. yılı olan 2005 tarihi de Ermeniler için önemli olmuştur. Daha önce de vurgulandığı gibi olayların 100. yılı olan 2015'e ilişkin girişimlerin altyapısı, 2005 tarihinden itibaren hazırlanmaya başlamıştır. Ermeniler, 90. yıl sebebiyle tüm dünyada yoğun bir propaganda faaliyetine girişmiş, bu faaliyetler Almanya'da da hız kazanmıştır. Almanya Ermeni Merkez Konseyi, Raffi Bedikyan öncülüğünde, Türkiye'nin AB'yle tam üyelik müzakerelerinin başlama tarihinin belirlenmesi sırasında Ermeni-Alman kültürel ilişkilerin geliştirilmesi ve 1915 olaylarının bir soykırım olarak tüm Avrupa'da tanınması için 17-19 Aralık 2004 tarihlerinde Almanya'nın Dinslaken şehrinde Uluslararası Ermeni Gençlik Konferansı'nı düzenlemiştir.<sup>80</sup> Avrupa'da olduğu gibi Almanya'da daha aktif olmak isteyen diaspora, etkinliğini arttırmak amacıyla çalışmaya başlamış ve bu etkinliğin ne şekilde olacağını tartışmak adına Almanya'da çeşitli toplantılar gerçekleştirmiştir.<sup>81</sup>

Almanya'da faaliyetlerini arttırmak isteyen diaspora, Almanya Ermeni Merkez Konseyi tarafından kurulmuş olan Tanıma Çalışma Grubu aracılığıyla 24 Nisan tarihini Ermeni iddialarını duyurmak için önemli bir fırsat olarak görmüş ve çalışmalarını bu yönde hızlandırmıştır. Tanıma Çalışma Grubu her 24 Nisan'da fotoğraf-resim sergileri, konserler, konferanslar aracılığıyla 1915 olaylarını Alman kamuoyunun gündemine taşımaktadır. Ayrıca bu grup, Türkiye'nin protesto edildiği sokak ve salon gösterilerine de öncülük etmektedir.<sup>82</sup> Almanya'nın 1915 olaylarına ilişkin kararı 2005 yılında almasında da eylemlerini yoğunlaştıran Ermeni diasporasının etkisi vardır. 2000'lerin başından itibaren bu konudaki girişimlerini arttıran Ermeniler sembolik bir tarih olan 2005 yılında bu kararın çıkmasını sağlamışlardır. Ermeni sayısının diğer Avrupa ülkelerine göre az olduğu ve diasporanın henüz yeni örgütlendiği Almanya'da böylesi bir durumun oluşması oldukça dikkat çekicidir. Almanya'da siyasete yeterli derecede baskı yapacak kadar kapasitesi bulunmayan Ermeni diasporasının bu derece başarılı olmasında Almanya'da yaşayan Türk nüfusunun eylemsizliğinin de payı vardır. Almanya Ermenileri konunun tartışılmasından yana değil tam tersine 1915 olaylarının bir soykırım olarak tanınmasından yanayken, Almanya'da yaşayan Türkler tam tersine bir suskunluk içerisindeyler. Almanya'da

---

<sup>80</sup> Yıldız Deveci, **Sözde Ermeni Soykırımı'nın 90. Yıldönümünün Federal Almanya ve Ermenistan'daki Yankıları**, Çukurova Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://strateji.cukurova.edu.tr/ERMENI/06.htm>, (e.t. 28.04.2014).

<sup>81</sup> Ibid.

<sup>82</sup> Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, op.cit., s. 405.

yaşayan Türkler çeşitli girişimlerde<sup>83</sup> bulunmuş olsalar dahi siyasi mekanizmalardaki etkileri oldukça sınırlıdır. Bunun ne önemli sebebi Almanya'ya göç etmiş ilk neslin eğitim düzeyinin oldukça düşük olması ve Almancaya yeteri kadar hâkim olamamaları, diğer sebebi ise ikinci ve üçüncü neslin konudan haberdar olmamalarıdır. Diğer bir deyişle ikinci ve üçüncü nesil eğitim ve Almanca bilgisi açısından daha iyi düzeyde olmalarına karşın Türkiye'yle olan bağların zayıflığı nedeniyle konuya ilgisiz kalmaktadır.<sup>84</sup> Ermeniler Türklerle kıyaslanamayacak sayılarına rağmen oldukça organize ve etkinken, Türklerin bu derece sessiz ve ilgisiz kalması Türkiye'nin çözmesi gereken sorunlardan bir tanesidir.

2005 yılında etkisi arttıran Ermeni diasporası 2006 - 2007 yıllarında Avrupa'daki Türk vekillere baskı yapmaya başlamıştır. Almanya'da Partei des Demokratischen Sozialismus (Demokratik Sosyalizm Partisi-PDS) milletvekili Hakkı Keskin<sup>85</sup> baskıya uğrayan vekillerden bir tanesi olmuştur.<sup>86</sup> Soykırım konusunda şüpheleri bulunduğunu belirten Keskin, Almanya'daki Ermeni diasporası ve Hristiyan Demokratlar tarafından Ermeni soykırımını inkar etmekle suçlanmıştır. Hristiyan Birlik Partileri (CDU-CSU) meclis grubundan Jochen- Konrad Fromme, Keskin'in üyesi olduğu PDS yönetimine "*PDS'yi, Hakkı Keskin'i yola gelmeye ve ondan tarihi olayı koşulsuz kabul etmesini talep etmeye çağırıyorum*" çağrısında bulunmuştur.<sup>87</sup> 1915 olaylarının incelenmesi için bir komisyon kurulmasını isteyen Keskin, Almanya Ermeni Merkez Konseyi Başkanı Schawarsch Owassapian tarafından da eleştirilmiştir. Owassapian, PDS'nin de 1915 olaylarını soykırım olarak gördüğünü belirtmiş ve Keskin'i duruşunu değiştirmeye çağırmıştır.<sup>88</sup> PDS'nin Federal Meclis Grubu Başkanı Oskar Lafontaine de 1915 olayları hakkında "*...Tarihi gerçekler tartışılmaz. Bunlar kabul edilmek zorundadır*" demiştir.<sup>89</sup> Keskin ise kendisine yapılan zorlamaları küstahlık olarak nitelendirmiş ve yapılan bu

---

<sup>83</sup> Örneğin Hannover Başkonsoloslugu Kültür Merkezi, Türkiye Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Diyanet İşleri Türk İslam Birliği'ne bağlı cami dernekleri ve çeşitli Türk dernekleri 2005 kararı üzerine, 1915 olayların sırasında Ermeniler tarafından öldürülen Türklerle ilgili "Madalyonun Diğer Yüzü" isminde bir sergi düzenlemiş, ayrıca Almanya'nın çeşitli şehirlerinde protesto gösterileri yapılmıştır. Bkz. Sabah Gazetesi, **Almanya'da Ermeni Mezalimi Sergisi**, 25.06.2005, <http://arsiv.sabah.com.tr/2005/06/25/gnd97.html>, (e.t. 28.04.2014).

<sup>84</sup> Laçiner, op.cit., s. 410.

<sup>85</sup> Hakkı Keskin'in Ermeni Sorunu'na yönelik çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Keskin Resmi Web Sitesi, <http://www.keskin.de/tr/suchen/index.html> (e.t. 28.04.2014).

<sup>86</sup> Sabah Gazetesi, **Türk Vekile "Ermeni Soykırımını Tanı" Kısıkaç**, 03.01.2007, <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/01/03/dun104.html>, (e.t. 28.04.2014)

<sup>87</sup> Ibid.

<sup>88</sup> Laçiner, op.cit., s. 409.

<sup>89</sup> Ibid., s. 410.

çağrının Türkiye'ye karşı bir tavır olduğunu ifade etmiştir.<sup>90</sup> Ermenilerin Almanya'daki Türk vekillerini hedef alması bu ülkede gelişmeye başlayan Ermeni diasporasının etkisini ve izlediği stratejiyi göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

2008 yılında Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış ve komşularıyla iyi ilişkiler geliştirmek isteyen Türkiye bu kapsama Ermenistan'ı da dâhil etmiştir. 2008 yılındaki Rusya-Gürcistan Savaşı'ndan sonra Türkiye tarafından gündeme getirilen Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu ya da diğer adıyla Kafkas İttifakı projesine Ermenistan'ın da dâhil edinmek istenmesi Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkileri normalleştirmek adına attığı önemli adımlardan bir tanesi olmuştur.<sup>91</sup> Bu olayı takiben Ermenistan ve Türkiye ulusal futbol takımları arasındaki karşılaşmalarda cumhurbaşkanlarının karşılıklı ziyaretleri ilişkilerin gelişmeye başladığına dair önemli ipuçları vermiştir. İki ülke arasındaki görüşmelerin ivme kazanmaya başlamasıyla birlikte 10 Ekim 2009 tarihinde Türkiye ile Ermenistan arasında normalleşmeyi öngören “İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkındaki Protokol” ve “Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol”ün İsviçre'nin gözetiminde imzalanmasıyla ilişkiler daha ileri bir seviyeye taşınmıştır. “Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol”de açıkça belirtildiği üzere, iki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığı kabul edilmiştir. Aynı protokolde her iki ülke de iyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini belirtmişlerdir. Öte yandan “İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkındaki Protokol” ile her iki ülke de bölgesel ve uluslararası uyumsuzluk ve çatışmaların uluslararası hukuk ilkeleri ve normları temelinde barışçı şekilde çözümlenmesi konusundaki taahhütlerini tekrarlamışlardır.<sup>92</sup> Ayrıca her iki ülke ve iki halk arasında karşılıklı güven kurulması amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız olarak bilimsel incelemesini de içerecek şekilde bir diyalogun uygulamaya konulmasını kabul edilmiştir.<sup>93</sup> Protokollerin imzalanmasından sonra iki ülkenin parlamentolarının bu protokolleri

---

<sup>90</sup> Sabah Gazetesi, loc.cit.

<sup>91</sup> Fatih Özbay, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **Bilge Adamlar Kurulu Raporu**, Bilgesam Yayınları, Rapor No: 25, Ocak 2011, s. 3.

<sup>92</sup> Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanan protokollere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Özdal, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Güney Kafkasya”, **Türkiye'nin Değişen Dış Politikası**, der. Cüneyt Yenigün-Ertan Efeğil, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Kasım 2010.

<sup>93</sup> Özbay, op.cit., s. 5.

onaylaması ve protokollerin yürürlüğe girmesi beklenmiştir. Ermenistan, protokolleri, anayasaya uygunluğunun denetlenmesi amacıyla Anayasa Mahkemesi'ne göndermiştir. Ermenistan Anayasa Mahkemesi 12 Ocak 2010'da protokoller hakkındaki kararını açıklamıştır. Kararda protokollerin Ermenistan Anayasası'na uygun bulunduğu açıklanırken, gerekçeli kararda ise “*bazı maddelerin Ermenistan Anayasası ve Anayasa'nın atıfta bulunduğu 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirisi ile çelişmeyeceği*” ifade edilmiştir. Ermenistan bu kararla birlikte “*sınırların açılması için Türkiye'nin ileri sürdüğü Dağlık Karabağ şartını kabul etmediğini, kendilerine göre 1915 olaylarının kesin ve tartışmasız olarak soykırım olduğunu ve protokollerde kastedilen Ortak Tarih Komisyonu'nun kurulamayacağını*” açıklamıştır.<sup>94</sup> Bu karar sonucunda ilişkilerin normalleştirilmesi adına yaşanan gelişmeler kesilmiş ve protokollerin iki ülkenin parlamentolarında askıya alınmasıyla birlikte süreç istenilen başarıyı gösterememiştir.<sup>95</sup>

Protokollerin imzalandığı dönemde bütün uluslararası kamuoyunda olduğu gibi Almanya'dan da olumlu mesajlar gelmiştir. Örneğin Almanya'nın Ermenistan Büyükelçisi Hans-Jochen Schmidt protokollerin imzalanmasının ilişkileri geliştirmeye yönelik büyük bir adım olduğunu belirtmiş ve bu protokollerin Dağlık Karabağ sorununun çözümünde olumlu bir etki yaratacağını umduğunu ifade etmiştir.<sup>96</sup> Protokollerin askıya alınmasından sonra ise Almanya Şansölyesi Angela Merkel iki ülke arasında yaşanan hareketliliğin kendileri tarafından memnuniyetle karşılandığını ancak bu hareketliliğin hızının kaybedildiğini belirtmiştir. Merkel, Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi hâlinde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde gelişme sağlanabileceğini ve Almanya'nın AGİT Minsk Grubu eş başkanları Fransa, Rusya ve ABD'nin bu sorunu çözmek için gösterdiği çabaları desteklediğini ifade etmiştir.<sup>97</sup>

2012 yılının sonlarına doğru ünlü İngiliz gazeteci ve yazar Robert Fisk'in yayımladığı makale ise 1915 olaylarını ve yaşananlarda Alman rolünün olup olmadığını tekrardan gündeme getirmiştir. Çok sayıda Alman askerinin Osmanlı ordusunda üst düzey

---

<sup>94</sup> Ibid.

<sup>95</sup> Futbol diplomasisiyle başlayan ve protokollerin imzalanmasıyla devam eden süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası: Cilt III: 2001-2012**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 490-506.

<sup>96</sup> News.Az, **German Envoy Urges Ratification of Turkey - Armenia Protocols**, 13.11.2009, <http://www.news.az/articles/armenia/2400>, (e.t. 30.04.2014).

<sup>97</sup> Deutsche Welle, **Merkel'den Türkiye ve Ermenistan'a Uzlaşma Çağrısı**, 23.06.2010, <http://www.dw.de/merkelden-tuerkiye-ve-ermenistana-uzlasma-cagrisi/a-5721419>, (e.t. 30.04.2014).

görevlerde olduğuna vurgu yapan Fisk yazısında, Alman ve Osmanlı askerlerinin olduğu bir fotoğrafa da yer vermiştir. Robert Fisk, Osmanlı ordusundaki Alman askerlerini örnek verirken bu askerlerin daha sonra Nazi rejimi sırasında görev yaptığını da vurgulayarak, 1915 olayları ve Holocaust arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır.<sup>98</sup> Yazıda üç Alman asker üzerinde durulmuş ve bu üç askerin Osmanlı ordusunda görev aldıktan sonra gördüklerini Nazi rejimi sırasında uyguladıkları ima edilmiştir. Daha geniş bir biçimde belirtirsek 1915 yılında Osmanlı 4. Ordusu'nda Ermenilere karşı yürütülen operasyonları izlemekle görevli olduğu belirtilen Konstantin Freiherr von Neurath'ın daha sonra Hitler'in dışişleri bakanı olduğu ve Reinhard Heydrich'in Çekoslovakya'daki terör dönemi boyunca Bohemya ve Moravya'nın koruyucusu görevini üstlendiği belirtilmiştir. Bir diğer örnek olarak 1915-1916 yılında Erzurum'da konsolosluk görevinde bulunan Friedrich Werner von der Schulenburg verilmiş, Schulenburg'un daha sonra Hitler'in Moskova Büyükelçisi olduğu ifade edilmiştir. Son olarak 1916 yılında Osmanlı'da ordu komutanlığı görevinde bulunmuş olan Rudolf Hoess'in 1940-1943 yıllarında Auschwitz toplama kampının ilk komutanı olduğu vurgulanmıştır.<sup>99</sup> Fisk, yazısında çok açık bir şekilde 1915 olaylarını Holocaust ile ilişkilendirmek istemiş ve bunu yaparken Almanların 1915 olaylarında sorumluluk sahibi olduğunu iddia etmiştir.

2015'e yaklaşılmasıyla birlikte Ermenilerin ve Ermeni tezlerini savunanların 1915 olaylarıyla ilgili yayınları, konferansları ve propaganda faaliyetleri artmaya başlamıştır. Dünya Kiliseler Konseyi'nin 30 Ekim-8 Kasım tarihleri arasında gerçekleşen 10. toplantısı sırasında Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Kutsal Eçmiyazin Ana Makamı Katolikosu II. Karekin oybirliği ile Dünya Kiliseler Konseyi'nin sekiz başkanından biri olarak seçilmiştir.<sup>100</sup> Doğu Ortodoks Hristiyan üyelerini temsil etmesi amacıyla II. Karekin'in başkan olarak seçilmesiyle birlikte Dünya Kiliseler Konseyi, 1915 olaylarının 100. yıldönümünün Ermeni soykırımı olarak anma etkinliklerine dâhil olmasına karar vermiştir.<sup>101</sup>

---

<sup>98</sup> Robert Fisk, "Photograph Links Germans to 1915 Armenian Genocide", **Independent**, 21.10.2012, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/photograph-links-germans-to-1915-armenia-genocide-8219537.html>, (e.t. 01.05.2014).

<sup>99</sup> Ibid.

<sup>100</sup> Mehmet Oğuzhan Tulun, "What is the World Council of Churches?", **Avrasya İncelemeleri Merkezi**, Report No: 5, March 2014, p. 6.

<sup>101</sup> Ibid.

Almanya’da da çalışmalarını sürdüren diaspora hiçbir fırsatı kaçırmamaya özen göstermektedir. Federal Almanya Meclisi’nde Hristiyan Birlik partilerinin insan hakları sözcülüğünü yürüten Erika Steinbach, Başbakan Erdoğan’ın 2014 yılının Şubat ayında gerçekleştirdiği Almanya ziyareti öncesinde Türkiye’yi, Osmanlı’nın Jön Türk yönetimi tarafından yapılan soykırımı tanımaya davet etmiştir. Steinbach 1915 olaylarını 20. yüzyılın ilk soykırımı olduğunu savunmuş, Türklerin tarihiyle yüzleşmesi ve bu tarihin tahrif edilmeksizin okul kitaplarına yansımaları gerektiğini ifade etmiştir.<sup>102</sup> Başbakan Erdoğan’ın Almanya ziyareti sırasında Almanya Şansölyesi Merkel de Türkiye’nin 100. yılına yaklaşan 1915 olaylarını soykırım olarak tanımasını istemiştir.<sup>103</sup>

---

<sup>102</sup> Hürriyet Gazetesi, ‘**Erdoğan Ermenilerden Özür Dilesin**’, 04.02.2014, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/25726137.asp>, (e.t. 01.05.2014).

<sup>103</sup> PanArmenian.Net, **Merkel Urges Erdoğan to Acknowledge History ahead of Genocide Centennial**, 08.02.2014, [http://www.panarmenian.net/eng/news/175691/Merkel\\_urges\\_Erdogan\\_to\\_acknowledge\\_history\\_ahead\\_of\\_Genocide\\_centennial](http://www.panarmenian.net/eng/news/175691/Merkel_urges_Erdogan_to_acknowledge_history_ahead_of_Genocide_centennial), (e.t. 01.05.2014).

## SONUÇ

Çalışmamızda bir çok kez vurguladığımız üzere 1915 olaylarının 100. yılı olması sebebiyle 2015 yılı, başta Ermeniler olmak üzere sembolik önem atfedilen bir yıldır. Ermeniler, tüm dünyada olduğu gibi Almanya'da 2015 için propoganda ve lobi çalışmaları yapmaktadırlar. Ancak, 2005 yılında aldığı karara rağmen Almanya'nın 1915 olaylarını 2015'ten önce soykırım olarak nitelendirmeyeceği bizce açıktır. Zira bu ülkede çok sayıda Türkün yaşamasından dolayı Almanya, olayların soykırım olduğunu açık ve net bir şekilde şu aşamada bizce ileri süremez.

Lâkin 2015 yılının Ermeniler açısından sembolik bir değeri olması ve Ermeni diasporasının Almanya'da yoğunlaşan faaliyetleri göz önüne alındığında, Alman kamuoyunun 2015 ve sonrasında çok daha fazla bir şekilde Ermeni propagandasına maruz kalacağı ileri sürülebilir. Bu kapsamda Almanya, Ermeni diasporasının yapacağı faaliyetler için kolaylık sağlayacaktır. Ermeni diasporasının yaptığı faaliyetler, Almanya'nın bu ülkede yaşayan Türkler üzerindeki politikasında etkili bir araç niteliğindedir. 1915'in soykırım olmadığı düşüncesinin Türkler arasında azalması, bu topluluğun Almanya'ya entegrasyonunda kolaylaştırıcı bir unsur olacaktır. Bu nedenle Ermenilerin bu ülkedeki çalışmaları, hem tarihi yüklerden kurtulmak hem de gelecekteki gerek iç gerekse dış Alman politikasını belirleme açısından önemli olacaktır.

Bu bağlamda çalışmamızda Alman(ya) ve Ermeni(stan) arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin Türk dış politikasına ne şekilde yansıdığı aşağıda özet olarak belirttiğimiz biçimde ele alınmıştır:

- Alman(ya) ve Ermeni(stan) arasındaki ilişkiler dini temellere dayanarak başlamış, ticaret bu ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmuştur.
- Almanya'nın birliğini sağlamasından sonra Bismarck, Doğu Sorunu özelinde Osmanlı Ermenilerinin yaşadıkları sorunlara "*karışmama ilkesini*" uygulamıştır. "*Doğu'nun bütün sorunları Pomeranyalı bir tek askerin hayatına değmez*" cümlesiyle bu politikasını özetlemiştir.
- II. Wilhelm'le birlikte Almanya, Osmanlı ile müttefiklik ilişkisine girmiş, Ermenilerle ilişkisini minimum düzeyde tutmuştur.



- 19. yüzyılda Alman-Ermeni ilişkileri misyonerler aracılığıyla sürdürülmüş, Ermenilere yönelik kurulan Alman misyonerlik kuruluşları Anadolu coğrafyasında bu halka yönelik faaliyetlerde bulunmuştur.
- I. Dünya Savaşı sırasında Almanya, Osmanlı'nın politikalarını desteklemiş; Osmanlı ordusunda görevli yüksek rütbeli askerler ve subaylar aracılığıyla bu politikalara katkıda da bulunmuştur.
- Almanya, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru 1915'te yaşananlardan dolayı kendisinin de suçlanacağını düşünmüş ve Osmanlı'ya tamamen destek veren politikasını değiştirmeye başlamıştır.
- Bu politika değişimine bağlı olarak din adamı Johannes Lepsius'tan Alman arşivlerine girerek belgelerin tahrif (*manipule*) edilerek değiştirilmesi istenmiş ve İtilaf Devletleri'nin Almanya'ya yöneltebileceği suçlamalar Osmanlı'ya yönlendirilmeye çalışılmıştır.
- Talat Paşa'nın öldürülmesinden sonra görülen davada Almanya'nın politikasını tamamen değiştirdiği saptanmıştır.
- 1915'te yaşananlardan dolayı suçlananların Malta Mahkemeleri'nde suçsuz bulunmasının ardından Almanya, tamamen kendisini aklamaya yönelik bir politika izlemeye başlamıştır.
- II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Almanya savaş süresince hem kendi ülkesinde yaşayan hem de SSCB içerisindeki Ermenilerle özellikle askeri anlamda ilişki kurmuştur.
- Ermenilerin Osmanlı döneminden gelen Yahudi karşıtlığı, Nazilerin iktidarda olduğu dönemde büyük bir yükselişe geçmiş; Ermeniler arasında Nazilerin Yahudilere karşı izlediği politikalara destek verenler olmuştur.
- 1960'lı yılların başlarından itibaren ise 1915 olayları Almanya'da tekrardan gündeme gelmeye başlamıştır. Özellikle bu tarihten sonra Almanya'daki Ermeni derneklerinin sayısında büyük bir artış yaşanmıştır.
- Soğuk Savaş dönemi boyunca Almanya'ya; İran, Lübnan, SSCB ve Türkiye'den çok sayıda Ermeni göç etmiş; göç eden Ermeniler bu ülkede örgütlenmeye başlamışlardır.
- 1970 ve 1980'lerde Ermeniler kendi ulus inşa süreçlerinde birinci derecede önemli gördükleri 1915 olayları ve soykırım iddialarını pekiştirmek amacıyla

Almanya'daki çalışmaları desteklemiş, Alman yazarlar da konunun kendileriyle ilgili olan kısmının olası sonuçlarını bertaraf etmek adına bu çalışmaları sürdürmüşlerdir.

- Bütün çalışmalara rağmen 1990'dan 2000'lere kadar, Ermenilerin çabaları yerel düzeyde karşılık bulmuş; Alman Hükümeti 1915 olaylarını resmen bir soykırım olarak tanımamıştır.
- 2000 yılında Federal Almanya Meclisi Bilimsel Araştırma Servisi'nin raporu ve devamında gelen imza kampanyası Almanya'da Ermeni Sorunu'na yönelik bir kamuoyu oluşturma amacını taşımıştır.
- Hazırlanan raporda Almanya'nın Holocaust'u Türklerden öğrendiği, Holocaust'un köklerinin 1915'te aranması gerektiği ve her iki olayın ayrı düşünülemeyeceği gibi iddialarda bulunulmuştur.
- Ermeni diasporasının girişimleri sonucu bir imza kampanyasıyla başlayan süreç 15 Haziran 2005'te Federal Almanya Meclisi tarafından, "*1915 Ermeni Sürgün ve Katlinin Hatırlanması ve Anılması: Almanya Türkler ve Ermenilerin Barışmasına Katkıda Bulunmalıdır*" başlıklı kararın alınmasıyla sonuçlanmıştır.

Almanya'nın Ermenistan ile olan ilişkilerinin Türkiye'ye olan yansımalarına bakıldığında ise Holocaust nedeniyle uluslararası anlamda olumsuz bir imaja sahip olan Almanya'nın kendi yükünü hafifletmek için uzun yıllar boyunca Ermenilerin soykırım tezlerine akademik düzeyde destek verdiği görülmektedir. Almanya bu konudaki akademik desteğini yıllar içinde siyasi boyuta da taşımış ve Ermeni diasporasının da çabalarıyla 1915 olaylarına ilişkin 2005 yılındaki kararını almıştır. 1915 olaylarının soykırım olduğu algısının bu derece yoğunlaştığı Almanya, soykırım yaptığını iddia ettiği Osmanlı ile o dönemde müttefik olduğunu; Osmanlı ordusundaki Alman subaylarının etkisini; Alman askerlerinin eylemlerini göz ardı etmektedir. Türklerin soykırım yaptığı iddiaları Almanya'da gün geçtikçe kabul edilir hale gelmiş; bu bir devlet politikasına dönüşmüştür. Bu devlet politikasının gereği olarak yapılan resmi propaganda, Türklerin Ermeni halkına karşı sistematik soykırım yaptığı ve bu konuda günümüz Türk dış politikasının inkârcılığa dayandığıdır.

Çalışmamızda vurgulandığı üzere esasen Almanya, Türkiye'yi suçladığı inkâr politikasını Namibya'daki Herero ve Nama katliamlarında kendisi uygulamaktadır. İki

durumda farklı politikalar ve çifte standartlar uygulaması, Almanya'nın objektifliği ve dış politikadaki tutarlılığına gölge düşürmektedir. Almanya kendi geçmişini reddetmekte ve bu Herero ve Nama katliamlarını soykırım olarak tanımayı reddetmektedir. Bu politikanın bu şekilde yürütülmesinin sebeplerinden biri bizce, Türkiye'nin soykırım uyguladığının kabullenilmesiyle Almanya'yı soykırım yapan ilk ülke olma imajından kurtarmak ve kendisi gibi başka ülkelerin de soykırım suçu işlediğini kanıtlamaktır.

Bunun yanında henüz kesin olarak kanıtlanmamış bir konuda peşin hüküm vermenin ve olayda Almanya'nın sorumluluğu ya da sorumsuzluğu hakkında tahrif edilmiş belgeleri referans göstererek çeşitli görüşlerde bulunmanın doğruluğu bilimsel açıdan da sorgulanmalıdır. Alman yazarların kamuoyunu etkileme olasılıkları göz önüne alındığında durum daha büyük bir önem kazanmaktadır. Zira Almanya'yı aklamaya yönelik çalışmalar her ne kadar Alman Hükümeti'nin resmi görüşleri olmasa da bir kamuoyu oluşması açısından önemli bir hâle gelebilecektir. 1915 olaylarının yaşandığı dönemde Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya'nın bu tavrının değiştirilmesi ve uluslararası platformlarda bu ülkenin desteğinin aranması, bizce Türkiye'nin geliştirmesi gereken en önemli politikalarından birisidir.

Ermenilerin kendilerine Almanya'da destek bulmak, Almanların ise 1915 olaylarından kendilerini soyutlamaya çalışmak istemeleri, Türklerin soykırım yaptığı iddiası ile yürütülmekte ve karşılıklı bir çıkar anlayışına dayanmaktadır. Buna bağlı olarak Almanya'nın 1915 olaylarına yönelik politikasını etkileyen bir başka unsur da tazminat konusudur. Ermenilerin, Alman sigorta şirketlerine açtığı davalar, Almanya'nın bu maddi yükü Türkiye'ye rucû ettirmek istemesine neden olmaktadır.

Türkiye, 1915 olaylarını soykırım olarak tanırsa sonucunda tazminat ve toprak talepleri gelebilecektir. Türkiye'nin soykırımı tanımaya yanaşmayacağını düşünen Ermeni diasporası, konuyu Almanya (ve Fransa) üzerinden AB'ye bağlama stratejisi izlemiştir. Bu nedenle Almanya-Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerde AB oldukça önemli bir rol oynamaktadır. AP kararları ve AB üyesi devletlerin kabul ettiği yasalar, Ermeni iddialarını destekleyen ve Türkiye'nin suçlu olduğuna kesin kanaat getiren bir içeriğe sahiptir. 1987 yılında kabul edilen AP kararının, diğer devlet parlamentolarının aldığı kararlara referans oluşturduğu söylenebilir. Bu karara dayanarak 1915 olayları birçok devlet ve kuruluş

tarafından soykırım olarak tanınmış ve soykırımın Türkiye tarafından da tanınması istenmiştir. AB üyesi devletler ve AB organları, Güney Kafkasya'daki istikrarın giderilmesinin önündeki en büyük engelin Türkiye olduğu tezini savunmuş; Ermenistan'ın tutumu ve politikaları hakkında açık görüş ve değerlendirmelere hiçbir belgede yer vermemiştir. AP'nin ve AB üyesi devletlerin parlamento kararlarında, bir yandan Osmanlı'nın son dönemine göndermeler yapılarak Türkiye'nin sorumlu tutulamayacağı vurgulanmış, diğer yandan da çelişkili bir biçimde Türkiye'nin 1915 olaylarını soykırım olarak tanınması konusunda ısrarlı taleplere yer verilmiştir.

Konuyu AB nezdinde sürekli gündemde tutmak isteyen Ermeni diasporası, açtığı AB irtibat büroları aracılığıyla Ermenilerin ve Ermenistan'ın çıkarlarını savunmaktadır. Özellikle son dönemlerde Fransa ve Almanya gibi AB'nin iki önemli devletinde gözle görülür bir şekilde faaliyetlerde bulunan diaspora, AB üye adayı olan Türkiye'nin üyelik müzakerelerini sekteye uğratmak ve Türkiye'nin Birliğe katılımından önce 1915 olaylarını soykırım olarak tanınması için büyük bir çaba göstermektedir. Bunun yanında Ermeniler, 1915 olaylarını soykırım olarak henüz tanımayan AB üyesi devletler nezdindeki girişimlerini de hızlandırmaktadır. Bu çabalar bizce 2015 ve sonrasında daha da artacaktır.

Yukarıda vurguladığımız bilgilerden de anlaşıldığı üzere AB'ye tam üye olmak isteyen Türkiye'nin önüne çıkarılan siyasal nitelikli engellerden Ermeni Sorunu, önümüzdeki dönemde Türkiye'nin yeni politikalar üretmek zorunda kalacağı en önemli konuların başında gelmektedir. Türkiye, konuya ilişkin bugüne kadar gösterdiği tutumun olumlu yansımalarını henüz görememiştir. Bizce Türkiye'nin konuya yönelik izlemesi gereken politikalardan biri, çok sayıda Türkün yaşadığı ve AB'nin gerçek güçlerini oluşturan Almanya ve Fransa gibi ülkelerde Ermeni Sorunu'na olan bakış açısını değiştirmek olmalıdır. Zira bilindiği üzere Ermeniler, Fransa ve Almanya nezdinde girişimlerde bulunsalar da her iki devletin konuya ilişkin politikaları farklılık taşımaktadır. Almanya olayların yaşandığı dönemde Osmanlı müttefikidir. Ayrıca Fransa'da etkili bir Ermeni diasporası bulunurken Almanya'da Fransa'daki kadar etkili bir Ermeni diasporası bulunmamakta, aksine bu devlette çok sayıda Türk yaşamaktadır. Bu nedenle Ermeniler, Almanya'da örgütlenmelerini geliştirmek istemekte ve Almanya'da yaşayan Türklerin hareketsizliğinden de faydalanarak Almanya'yı da bir Ermeni diasporasının etkili olduğu bir ülke haline getirmek istemektedirler.

Türkiye'nin konuya yönelik atması gereken en önemli adım, kendisine yönelik olarak yerleşen algıyı değiştirmek olmalıdır. 1915 olayları, her iki tarafın kendi tezlerinin doğruluğundan şüphe etmediği bir konudur. Ermeni diasporası nezdinde bu algı değişmese bile Türklerin yoğun bir nüfusa sahip olduğu Almanya'da bir kamuoyu oluşturmak oldukça önemlidir. Almanya'da bulunan Ermeni ve Türk kökenlilerin sayısına ve iki topluluğun bu ülkenin iç politikasındaki etkileri göz önüne alındığında durum daha açık bir şekilde görülmektedir. Türkiye, hem ikili ilişkilerde hem de AB konusunda Almanya'yı yanında görmek istiyorsa buradaki Ermeni diasporasının girişimlerini aynı yöntemlerle karşılamak zorundadır. Bunun için burada yaşayan Türklerin daha etkili bir lobi gücü haline getirilmesi elzemdir. Almanya'da Türkiye lehine bir kamuoyu oluşturulması ve genel anlamda Avrupa'nın konuya bakışını değiştirmek hem söz konusu ülkelerde hem de AB kurumlarında Türkiye'nin önüne çıkarılan engellerin en önemlilerinden biri olan Ermeni Sorunu'nun çözümünde önemli bir adım olacaktır.

Netice itibariyle Türkiye'nin Almanya'daki Türkleri Ermeni diasporasıyla mücadele edebilecek bir şekilde organize etmesi oldukça önemlidir. 2015 ve sonrasındaki dönemde Almanya'da bulunan Türklerin varlığı, konunun Türk tarafından anlatılması açısından büyük bir önem taşıyacaktır. Türkiye, Almanya'da yaşayan çok sayıda vatandaşına rağmen etkisiz kalmakta, Ermeni diasporası ise az sayıdaki Ermeniye rağmen büyük propaganda faaliyetlerde bulunmaktadır. Bundan dolayı Alman kamuoyu, Türklere karşı zaten var olan önyargılarla birlikte Ermeni tezlerine sempati göstermektedir. Türkiye Ermeni Sorunu'nda Almanya'yı ve Alman siyasilerini kendi tarafına çekmek istiyorsa, Almanya'daki Türk vatandaşları aracılığıyla bir kamuoyu oluşturmaya çalışmalı, kendi propagandasını yürütecek planlı ve akılcı bir politika takip etmelidir.

## KAYNAKLAR

### *Kitaplar*

AKÇAM Taner, **A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility**, New York: Metropolitan, 2006.

ANDERSON Pauline Relyea, **The Backgorund of Anti-English Feeling in Germany: 1890-1902**, Octagon Books, New York, 1969

ARMAOĞLU Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010.

ARMAOĞLU Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2012.

ARMAOĞLU Fahir, **Siyasi Tarih: 1789-1960**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973.

ATAÖV Türkkaya, **Ermeni Belge Düzmeciliği**, 6. Baskı, İleri Yayınları, İstanbul, 2006.

ATAÖV Türkkaya, **Hitler and the “Armenian Question”**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1984.

ATEŞ Toktamış, **Siyasal Tarih**, 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 1994.

ATTAR Aygün, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2012.

AURON Yari, **The Banality of Denial: Israel an the Armenian Genocide**, Transaction Publishers, 2003.

BACINOĞLU Taner - Andrea BACINOĞLU, **Modern Alman Oryantalizmi-Alman Yayılmacılığının Türkiye Tablosu**, ASAM, Ankara, 2001.

BAL Mehmet Akif, **Sürgün Türkler: Milli Mücadele Döneminde Malta Sürgünleri**, Gahura Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

BAYUR Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi: 1914-1918 Genel Savaşı, 1915-1917 Vuruşmaları ve Bunların Siyâsal Tepkileri**, Cilt:3, Kısım:3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

BIHL Wolfdieter, **Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte Teil 1: Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917**, Hermann BöhlhausNachf., Wien-Köln-Graz, 1975.

BIHL Wolfdieter, **Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte Teil 2: Die Zeit der Versuchten Kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)**, Wien-Köln-Weimer, 1992.

BREHL Medardus, **Vernichtung der Herero**, Fink Wilhelm GmbH, 2007.

CANBOLAT İbrahim, **Almanya ve Dış Politikası**, Alfa, 2003.

CARROLL Eber Malcolm, **Germany and the Great Powers, 1866-1914: A Study in Public Opinion and Foreign Policy**, Reprint of the ed. 1938, Octagon Books, New York, 1975.

ÇOLAK Mustafa, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

DADRIAN Vahakn D., **German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity**, MA: Blue Crane Books, Cambridge, 1996.

DADRIAN Vahakn D., **History of The Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus**, Berghahn Books, 2004.

DEMİR Ali Faik, **Türk Dış Politikası Perspektifinde Güney Kafkasya**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003.

DİNÇER Serdar, **Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler**, İletişim, İstanbul, 2011.

DRECHSLER Horst, **Let Us Die Fighting: The Struggle Of The Herero And Nama Against German Imperialism (1884-1915)**, Akademie-Verlag, 1986.

DREUSSE Mareike Dreusse, **Die armenische Diaspora in Deutschland**, Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit GmbH, Frankfurt am Main, 2008.

EICKER Steffen, **Der Deutsch-Herero-Krieg und das Völkerrecht**, Peter Lang International Academic Publishers, 2009.

ESMER A. Şükrü, **Siyasi Tarih**, SBF Yayınları, İstanbul, 1944.

FEIGEL Uwe, **Das evangelische Deutschland und Armenien: Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen**, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1989.

FINGER Clemens, **Die Nummer Eins Beim Wachstum**, Ost-West-Contact, 2006.

German Bundestag, **Fragen an Die Deutsche Geschichte: Questions on German History- Ideas, Forces, Decisions from 1800 to the Present (English Edition)**, Bonn, German Bundestag Publications' Section, 1984.

GIESEN Bernhard, **Das Tätertrauma der Deutschen: Das Nationale Erinnerungen im öffentlichen Diskurs**, Christoph Schneider (H.g), Historische Kulturwissenschaft - Band 2, 2004

GUNTER Michael M., **Armenian Terrorism: A Threat To Peace**, Akdeniz University Research Center for the Study of Atatürk Publication, No: 5, Antalya, 1985.

GÜLSOY Ufuk, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000.

GÜRKAN Uluç, **Malta Yargılaması**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

GÜRÜN Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.

HALE Oron James, **Publicity and Diplomacy: With Special Reference to England and Germany 1890-1914**, D. Appleton Century, New York, 1940.

HAYRAPETYAN Grigor - Viktoriya HAYRAPETYAN, **Regional and International Trade of Armenia: Perspectives and Potentials**, Kiev: EERC, 2011.

HILSENATHS Edgard, **Das Märchen vom letzten Gedanken**, Piper Verlag, München, 1989.

HOBSBAWM Eric, **The Age of Empire: 1875-1914**, Vintage Books, April 1989.

HOFFMAN Joachim, **Kaukasien 1942-43: Das deutsche Heer und Orientvölker der Sowjetunion**, Freiburg, 1991.

HOFMANN Tessa, **Die Armenier: Schicksal, Kultur, Geschichte**, DA Verlag Das Andere, Nürnberg, 1993.

HOFMANN Tessa, **Armenier und Armenien: Heimat und Exil**, Reinbek bei Hamburg: Rowolt, 1994.

HYLAND Francis P., **Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects**, Westview Press, Oxford, 1991.

İŞYAR Ömer Göksel, **Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004.

KARAGUEUZIAN Hrayr S. Karagueuzian-Yair AURON, **A Perfect Injustice: Genocide and Theft of Armenian Wealth**, Transaction Publishers, 2009.

KILIÇ Selami, **Ermeni Sorunu ve Almanya: Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak, İstanbul, 2007

KISSINGER Henry, **Diplomasi**, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

LAÇİNER Sedat - İbrahim Kaya, **The Armenian Issue and The Jews**, Ankara University Printing House, London and Ankara, 2003.



LAÇİNER Sedat, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, USAK, Ankara, 2008.

LEPSIUS Johannes, **Deutschland und Armenien 1914-1918 – Sammlung Diplomatischer Aktenstücke- (Mit Einem Vorwort Zur Neuausgabe Von Tessa Hofmann und Einem Nach-wort Von M. Rainer Lepsius)**, Donat und Temmen, Bremen, 1986.

LEWY Guenter, **1915 - Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?: Çarpıtılan - Değiştirilen Tarih**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

MEISSNER Axel, **Martin Rades “Christliche Welt und Armanien”: Bausteine für eine internationale Ethik des Protestantismus**, LIT Verlag, Berlin, 2010.

OHANDJANIAN Artem, **Armenien: Der verschwiegene Völkermord**, Wien-Köln-Graz, 1989.

ORAN Baskın, **Türk Dış Politikası: Cilt III: 2001-2012**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

ORDUKHANYAN Azat, **Armenier in Deutschland: Geschichte und Gegenwart**, Der Ausländerbeauftragte beim Thüringer Ministerium für Soziales, Familie und Gesundheit, Erfurt, April 2009.

ORTAYLI İlber, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Timaş, İstanbul, 2010.

ÖVER Kıvanç Galip, **Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi - 1915**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007.

ÖZKIRIMLI Umut, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008.

PALMER Robert Roswell, **A History of the Modern World**, Knopf, New York, 1962.

RATHMANN Lothar, **Berlin-Bağdat: Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi**, çev. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.

REÇBER Kamuran, **Avrupa Birliği Hukuku ve Temel Metinleri**, Dora Yayınları, 2013.

REÇBER Kamuran, **Avrupa Birliği Mevzuatı**, Ezgi Kitabevi, Kasım 2003.

SANDER Oral, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e**, İmge Kitabevi, Ankara, Ekim 2005.

SANDER Oral, **Siyasi Tarih: 1918-1994**, İmge Kitabevi, Ankara, Ekim 2007.

SMITH Woodruff D., **The German Colonial Empire**, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC., 1978.

ŞİMŞİR Bilal N., **Ermeni Meselesi: 1774-2005**, Bilgi Yayınevi, 2006, s. 236.

ŞİMŞİR Bilal N., **Şehit Diplomatlarımız: (1973-1994) 1. Kitap**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.

**The Armenian Genocide: Documentation**, Institut für Armenische Fragen, München, 1987.

THON Caroline, **Armenians in Hamburg: An Ethnographic Exploration Into the Relationship Between Diaspora and Success**, Berlin: Lit., 2012.

TİMUR Taner, **1915 ve Sonrası: Türkler ve Ermeniler**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

TÜRK Fahri, **Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti: 1871-1914**, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2012.

UÇAROL Rifat, **Siyasi Tarih: 1789-2001**, Der Yayınları, İstanbul, 2008.

URAS Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

VON BISMARCK Otto, **Düşünceler ve Hatıralar I-II-III**, MEB Yayınları, 1991

VON ZUR MUHLEN Patrik, **Zwischen Hakenkreuz Und Sowjetstern; Der Nationalismus Der Sowjetischen Orientvolker Im Zweiten Weltkrieg**, Droste Verlag, Düsseldorf, 1971.

YAVİ Ersal, **1856-1923 Emperyalizm Kısacasında Türkler-Ermeniler-Kürtler**, Yazıcı Yayınevi, İzmir, 2001.

YERASİMOS Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

YERASİMOS Stefanos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri: 1917-1923**, Boyut Yayın, İstanbul, 2000.

### ***Makaleler***

ALVER Füsün, "Ulus Ötesi Tasarlanmış Cemaat Olarak Ermeni Diasporasının Almanya'da Politik Halkla İlişkiler Çalışmaları Ve Geleneksel Ve Yeni Medyayı Politik Mücadelede Araçsallaştırması", **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, Kocaeli, Temmuz 2012, ss. 702-730.

ANDERSON Rachel, “Redressing Colonial Genocide under International Law: The Hereros' Cause of Action Against Germany”, **California Law Review**, Volume: 93, Issue: 4, ss. 1155-1190.

ASLANLI Araz, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu,” **Avrasya Dosyası**, ASAM, Sayı: 1, Cilt: 7, sayı, 2001, ss. 393-430.

ATTAR Aygün, “Ermeni Tarih Yazıcılığı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XXII, Sayı: 1, 2007, ss. 1–18.

AYHAN Veysel, “Ermeni Kimliğinden Ermeni Sorununa Geçiş Sürecinde Rol Oynayan İçsel Ve Dışsal Faktörler”, **Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt: XXIV, Sayı: 1, 2005, ss. 45–81.

ÇAKMAK Haydar, “AB'nin Kafkasya Politikası”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 3, Güz 2004, s. 139-146.

ÇALIK Ramazan Çalık “Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı”, **ASAM – Ermeni Araştırmaları Enstitüsü 1. Uluslararası Ermeni Araştırmaları Kongresi Bildirileri**, Cilt I, Ankara, 2003, ss. 105-111.

ÇOLAK Mustafa, “Müttefik Almanya ile İhtilaf: Ermeni Meselesi”, **History Studies**, Volume: 5, Issue: 6, November 2013, ss. 149-164.

DABAG Mihran, “Die armenische Minderheit”, **Ethnische Minderheiten in der Bundesrepublik Deutschland: Ein Lexikon**, der. Cornelia Schmalz-Jacobsen - Georg Hansen, Beck Verlag, Munchen, 1995, ss. 61-72

DINKEL Christoph, “German Officers and the Armenian Genocide”, **Armenian Review**, No:44/1, Spring 1991, ss. 77-133.

ERYILMAZ Doğanay, “Ermeni Literatüründe Anıların Niteliği Ve Yazılış Amaçları”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 39, 2011, ss. 187–212.

GRIGORYAN Armen, “EU - Armenia Visa Facilitation Possibilities”, **EU Frontiers Policy Paper**, Budapest: Central European University, No: 4, January 2011, ss. 4-8.

GÜMÜŞ Burak, “Almanya Türkleri ve Ermeni Olayları”, (Yayımlanmamış Makale).

HAYRAPETYAN Grigor Hayrapetyan-Viktoriya HAYRAPETYAN, “Regional and International Trade of Armenia: Perspectives and Potentials”, **EERC**, Kiev, 2011, ss. 6-48.

İSKEFİYELİ Zeynep, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise Ve Misyonerler”, **Akademik İncelemeler**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2007, ss. 231–255.

İŞYAR Ömer Göksel, "Ermenilerin Dağlık Karabağ Uyuşmazlığına İlişkin Tutumlarının İçsel Nedenleri", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 29, Ekim 2003, ss. 1-43.

İŞYAR Ömer Göksel, "Türkiye'nin Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığına Yönelik Politikaları: 1992-2004", **Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya**, ed. Yelda Demirağ-Cem Karadeli, Ankara, Palme Yayıncılık, 2006, ss. 241-310.

İYİGÜNGÖR Aydan, "The Profile of the Armenian Diaspora in Germany", **The Armenian Diaspora: in France, the United Kingdom, Germany and Australia**, ed. Kamer Kasım and Sedat Laçiner, TEIMK-ASAM, London and Ankara, 2003, ss. 65-80.

JÄSCHKE Gotthard, "Johannes Lepsius: Zum Hundertsten Geburtstag am 15. Dezember", **Die Zeichen der Zeit (Evangelische Monatsschrift für Mitarbeiter der Kirche)**, 1958, ss. 447-450.

KARAGÜL Soner, "Ermenistan'ın Bağımsızlık Sonrası Avrupa İlişkileri", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1 No:2, 2006, ss. 128-150.

KILIÇ Selami, "Bazı Alman Çevrelerindeki 'Soykırım' İddialarına Eleştirisel Bir Yaklaşım", **Yeni Türkiye (Ermeni Özel Sayısı) I**, sayı 37, Ankara, 2001, ss. 330-335.

KILIÇ Selami, "Bir Alman Subayı Gözüyle Ermeni Sorunu", **Teori**, Sayı:183, Nisan 2005, ss. 46-63.

KILIÇ Selami, "Ermeni Propagandaları ve Alman İmparatorluğu'nun Ermeni Politikası: Alman Arşiv Belgeleri Açısından 1917-1918", **Atatürk Yolu**, Volume: 19, Ankara, 1997, 265-291.

KIESER Hans-Lukas, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa 1897-1922", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak**, der. François Georgeon-Paul Dumont, der. François Georgeon-Paul Dumont, çev. Maide Selen, İletişim, İstanbul, 2000.

LÜTEM Ömer Engin, "Facts and Comments", **Review of Armenian Studies**, Vol. 2, No. 7-8, 2005, ss. 5-49.

MEISTER Stefan, "Recalibrating Germany's and EU's Policy in the South Caucasus", **DGAPanalyse**, No:2, July 2010, ss. 4-16.

MINASIAN Sergey, "EU-Armenia Cooperation and The New European Neighborhood Policy", **International Idea**, SS. 21-32.

MKRTICHYAN Artur, "Armenische Gemeinden in Berlin: Ethnonationalitaet und ethnokulturelle Konflikte bei der Bildung von Diasporagemeinden", **Gesellschaft für Ethnographie und dem Institut für Ethnologie der Humboldt-Universitaet zu Berlin**, LIT Verlag, Berlin, 2004, 69-85.

MURADOV Elman, "Azerbaycan-Almanya Ekonomik İlişkileri: Sorunlar ve Perspektifler", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, Cilt:7, Sayı: 13, 2012, ss. 137-162.

ÖZBAY Fatih, "Türkiye - Ermenistan İlişkileri", **Bilge Adamlar Kurulu Raporu**, Bilgesam Yayınları, Rapor No:25, Ocak 2011, ss. 1-13.

ÖZDAL Barış, "Avrupa Birliği İlerleme Raporları Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Analizi", **I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (2-4 Mayıs 2012-Erzurum/Türkiye)**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014, ss. 113-124.

ÖZDAL Barış, "Doğu Sorunu Kapsamında Almanya'nın Ermenilere Yönelik İzlediği Politikalar: Tessa Hofmann'ın İddialarının Analizi ve Kritiği", **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt:1,II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS II) 22-24 Mayıs 2008, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, No: 163, Ocak 2009, ss. 295-334.

ÖZDAL Barış, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu I", **Global Strateji Dergisi**, Yıl:2, Sayı:8, 2007, ss. 73-84.

ÖZDAL Barış, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Bağlamında Ermeni Sorunu II", **Global Strateji Dergisi**, Yıl:2, Sayı:8, Kış 2007, ss. 114-125.

ÖZDAL Barış, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Güney Kafkasya", **Türkiye'nin Değişen Dış Politikası**, der. Cüneyt Yenigün-Ertan Efeğil, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Kasım 2010, ss. 304-322.

ÖZERDEM Füsün, "Avrupa Birliği Doğu Ortaklığı Programı ve Program Ülkelerinin Algıları", **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:3 Sayı:1, Ocak 2012, ss. 14-34.

ROONEY Martin, "Wider das Vergessen. Ein Märchenroman vom Völkermord", **Bremer Kirchenzeitung**, 8 April 1990.

SCHRAPS Wolfgang, "Auf der Suche nach dem verschwundenen Volk", **GEO**, No: 3, März, 1986, ss. 102-124.

SCHWANITZ Wolfgang G., "The German Middle Eastern Policy, 1871-1945", **Germany and the Middle East 1871-1945**, Markus Wiener Publishers, Princeton, 2004, ss. 1-23.

ŞİHALİYEV Emin A., "Ermeni Kimliği Ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus Ve Ermeni Kaynaklara Göre)", **OTAM Dergisi**, Sayı: 17, 2005.

TRUMPENER Ulrich, "Germany and the End of the Ottoman Empire," **The Great Powers and the End of the Ottoman Empire**, Marian Kent (ed.), Frank Cass, London, 1996, ss. 107-136.

TULUN Mehmet Oğuzhan, "What is the World Council of Churches?", **Avrasya İncelemeleri Merkezi**, Report No:5, March 2014, ss. 5-7.

TURAN Ömer, "Osmanlı'nın Son Döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti", **I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu**, 8-10 Ekim 2009, s. 478-504.

ULUSOY Mehmet, "Ermeni Sorunu Siyasidir ve Siyasetle Çözülür", **Teori**, sayı 183, Nisan 2005, s. 3-16.

ULUSOY Mehmet, "Taner Akçam Örneğinde Mandacı Aydının Ermeni Sorunundaki İşlevi", **Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu: Tahliller- Belgeler- Kararlar**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 195-207.

YEŞİLKAYA Özlem, "Challenges on the Path of Turkey's EU Membership", **Turkish Policy Quarterly**, Vol. 4, No. 3, 2005, ss. 99-109.

YILMAZ Reha Yılmaz-Elnur İSMAYILOV, "Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu", **BİLGESAM**, İstanbul, Rapor No: 37, Ekim 2011, ss. 1-20.

WILKINSON Richard, "Germany, Britain and the Coming of War in 1914", **History Review**, Volume: 42, 2002, ss. 21-27.

WOLSCHNER Klaus, "Türkei Diktirt "Wahrheit" über Armenier", **Die Tageszeitung**, 1 April 1986.

ZURRER Werner, "Deutschland und Entwicklung Nordkaukasiens im Jahre 1918", **Jahrbücher für Geschichte Osteuropas**, N.F. 26, 1978, ss. 31-59.

### ***Diğer Kaynaklar***

AGOS, **20. Yüzyılın İlk Soykırımı: Herero ve Nama Soykırımı**, 30.04.2014, <http://www.agos.com.tr/20-yuzyilin-ilk-soykirimi-herero-ve-nama-soykirimi-7117.html>, (e.t. 05.06.2014).

ANDERSON Margaret-Khatcig Mouradian, **Germany and the Armenian Genocide**, 14.11.2006, <http://www.zcommunications.org/germany-and-the-armenian-genocide-by-khatchig-mouradian>, (e.t. 20.03.2013).

Arbeitsgruppe Anerkennung, <http://www.aga-online.org/news/index.php?locale=de> (e.t. 20.05.2014).

Armenien und Die EU, <http://www.aeplac.am/>, (e.t. 24.05.2014).

ARUTYUNYAN Yevgenia, “The Treatment in Germany of the Issue of Armenian Genocide”, **Perspectives on International and Multicultural Affairs**, Volume: 1, Issue: 1, [http://www2.davidson.edu/academics/acad\\_dept](http://www2.davidson.edu/academics/acad_dept)

Asbarez, **Heirs of Armenian Genocide Victims File Lawsuit Against German Banks**, 17.01.2006, <http://asbarez.com/53109/heirs-of-armenian-genocide-victims-file-lawsuit-against-german-banks/>, (e.t. 04.06.2014).

BAĞCI Hüseyin, “German Realism vs. Turkish Naivete”, **The Journal of Turkish Weekly**, 21.06.2005, (e.t. 27.03.2014).

Bugün Gazetesi, **Almanya’da Soykırımı Karşı 8 Bin İmzalı Protesto**, 24.06.2013, <http://dunya.bugun.com.tr/8-bin-imza-ile-miting-yaptilar-haberi/690782>, (e.t. 22.07.2013).

ÇOLAK Mustafa, **Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Tahrifatı: Johannes Lepsius Örneği**, [http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten\\_Makale/kaynakkritigivetehcirolayindabelgetahrifatı.pdf](http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten_Makale/kaynakkritigivetehcirolayindabelgetahrifatı.pdf), (e.t. 08.01.2013), ss. 967-984.

ÇOLAK Mustafa, ““Tehcir Olayı”nın Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: “Talat Paşa Davası””, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 58, Cilt: XX, Mart 2004, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=130>, (e.t. 15.03.2014).

Cumhuriyet, **Ermenistan, AB’yle geri kabul anlaşması imzaladı**, 19.04.2013, [http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/416990/Ermenistan\\_\\_AB\\_yle\\_geri\\_kabul\\_anlasmasi\\_imzaladi.html](http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/416990/Ermenistan__AB_yle_geri_kabul_anlasmasi_imzaladi.html), (e.t. 28.04.2013).

Der Tagesspiegel, **Völkermord Kommt Wieder in Lehrplan Fraktionen für Hinweis auf Genozid an Armeniern**, 08.02.2005, <http://www.tagesspiegel.de/berlin/brandenburg/voelkermord-kommt-wieder-in-lehrplan-fraktionen-fuer-hinweis-auf-genozid-an-armeniern/583534.html>, (e.t. 20.07.2013).

Der Spiegel, **Armenier Fordern Entschädigung**, 05.12.2005, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-43511402.html>, (e.t. 04.06.2014).

Der Spiegel, **Wir werden euch ausrotten: Kampf um Berg-Karabach und der Völkermord an den Armeniern**, 23.03.1992, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13687666.html>, (e.t. 02.02.2013).

Deutsch-Armenische Gesellschaft, <http://www.deutsch-armenische-gesellschaft.de/>, (e.t. 09.01.2013).

Deutsch-Armenische Gesellschaft, **Petitionsantrag April 2000**, [http://www.deutscharmenischegesellschaft.de/?page\\_id=307](http://www.deutscharmenischegesellschaft.de/?page_id=307), (e.t. 29.01.2014).

Deutsche Welle, **1915 Olaylarında Almanların Rolü**, <http://www.dw.de/1915-olaylar%C4%B1nda-almanlar%C4%B1n-rol%C3%BC/a-15412984-1>, (e.t. 27.09.2013).

Deutsche Welle, **Almanya'da Ermeni Tartışmalarında Yeni Aşama**, 09.02.2005, <http://www.dw.de/almanyada-ermeni-tart%C4%B1%C5%9Fmalar%C4%B1nda-yeni-a%C5%9Fama/a-2525367>, (e.t. 20.07.2013).

Deutsche Welle, **Germany Asks For Namibians 'Forgiveness'**, 14.08.2004, <http://www.dw.de/germany-asks-for-namibians-forgiveness/a-1298060>, (e.t. 07.06.2014).

Deutsche Welle, **Germany Refuses To Acknowledge Herero Massacres As Genocide**, 23.03.2012, <http://www.dw.de/germany-refuses-to-acknowledge-herero-massacres-as-genocide/a-15830118>, (e.t. 07.06.2014).

Deutsche Welle, **Merkel'den Türkiye ve Ermenistan'a Uzlaşma Çağrısı**, 23.06.2010, <http://www.dw.de/merkelden-türkiye-ve-ermenistana-uzlaşma-çağrısı/a-5721419>, (e.t. 30.04.2014).

Deutsche Welle, **Sömürgecilikten Nazi Dönemine**, 14.11.2013, <http://www.dw.de/s%C3%B6m%C3%BCrgecilikten-nazi-d%C3%B6nemine/a-17227690>, (e.t. 05.06.2014).

Deutscher Bundestag, **Erinnerung und Gedenken an die Vertreibungen und Massaker an den Armeniern 1915 - Deutschland muss zur Versöhnung zwischen Türken und Armeniern beitragen**, Drucksache 15/5689, 15.06.2005, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/15/056/1505689.pdf>, s. 1-4. (e.t. 30.01.2014).

Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient e.V., <http://www.hilfsbund.de/>, (e.t. 09.01.2013).

DEVECİ Yıldız, **Sözde Ermeni Soykırımı'nın 90. Yıldönümünün Federal Almanya ve Ermenistan'daki Yankıları**, Çukurova Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://strateji.cukurova.edu.tr/ERMENI/06.htm>, (e.t. 28.04.2014).

ECHO (European Community Humanitarian Office), [http://ec.europa.eu/echo/about/index\\_en.htm](http://ec.europa.eu/echo/about/index_en.htm), (e.t. 24.05.2014).

ELEKDAĞ Şükrü, "Almanya kendi vicdanını temizlemek için Türk milletinin tarihini karalıyor! (1)", **Zaman Gazetesi**, 25.06.2005, [http://www.zaman.com.tr/yorum\\_yorum-sukru-m-elekdag-almanya-kendi-vicdanini-temizlemek-icin-turk-milletinin-tarihini-karaliyor-1\\_186251.html](http://www.zaman.com.tr/yorum_yorum-sukru-m-elekdag-almanya-kendi-vicdanini-temizlemek-icin-turk-milletinin-tarihini-karaliyor-1_186251.html), (e.t. 12.01.2013).

ENP (European Neighbourhood Policy), [http://eeas.europa.eu/enp/index\\_en.htm](http://eeas.europa.eu/enp/index_en.htm), (e.t. 24.05.2014).

EU-Armenia Relations: EU Financial Assistance, [http://eeas.europa.eu/armenia/index\\_en.htm](http://eeas.europa.eu/armenia/index_en.htm), (e.t. 24.05.2014).



EU Armenia Action Plan, [http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/action\\_plans/armenia\\_enp\\_ap\\_final\\_en.pdf](http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/action_plans/armenia_enp_ap_final_en.pdf), (e.t. 28.04.2013).

European Parliament, “Resolution on a Political Solution to the Armenian Question”, **Official Journal of the European Communities**, Doc. A2-33/87, 18.06.1987.

European Parliament News, **Battle for Seats: Which Countries Will Have To Give Up MEPS in 2014?**, <http://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/content/20130214STO05853/html/Battle-for-seats-which-countries-will-have-to-give-up-MEPs-in-2014>, 20.02.2013, (e.t. 27.03.2014).

Federal Foreign Office, **Armenia: Economic Relations and Development Cooperation**, March 2014, <http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Aussenpolitik/Laender/Laenderinfos/01-Laender/Armenien.html#doc487466bodyText2>, (e.t. 22.05.2014).

FISK Robert, Photograph Links Germans to 1915 Armenian Genocide”, **Independent**, 21.10.2012, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/photograph-links-germans-to-1915-armenia-genocide-8219537.html>, (e.t. 01.05.2014).

FSTP (Food Security Thematic Programme), [http://ec.europa.eu/europeaid/how/finance/dci/food\\_en.htm](http://ec.europa.eu/europeaid/how/finance/dci/food_en.htm), (e.t. 24.05.2014).

Gesellschaft für bedrohte Völker, <http://www.gfbv.de/> (e.t. 20.05.2014).

GÜMÜŞ Burak, “Alman Federal Meclisi’nin Sözde Ermeni Soykırımı’nı Tanımasının Nedenleri ve Siyasal Protestanlığın Rolü Üzerine”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006 <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=398>, (e.t. 20.03.2013).

Hakkı Keskin Resmi Web Sitesi, <http://www.keskin.de/tr/suchen/index.html> (e.t. 28.04.2014).

HAMUROĞLU Alp, “Ermeni Meselesi ve Almanya”, **OdaTv**, 08.05.2010, <http://www.odatv.com/n.php?n=ermeni-meselesi-ve-almanya-0805101200>, (e.t. 01.01.2013).

Hayastan All Armenian Fund, <http://www.himnadram.org/>, (e.t. 22.05.2014).

History News Network, **Armenians Seeking Reparations File Class-Action Against German Banks**, 20.01.2006, <http://hnn.us/article/20855>, (e.t. 04.06.2014).

Hürriyet Gazetesi, ‘**Erdoğan Ermenilerden Özür Dilesin**’, 04.02.2014, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/25726137.asp>, (e.t. 01.05.2014).

Hürriyet Gazetesi, **Sözde Soykırım Yine Müfredatta**, 10.07.2005., <http://avrupa.hurriyet.com.tr/haberler/gundem/204906/sozde-soykirim-yine-mufredatta>, (e.t. 20.07.2013).

Hürriyet Planet, **Diasporaya Munich Re Şoku**, 25.02.2012, <http://www.hurriyet.com.tr/planet/19996695.asp>, (e.t. 04.06.2014).

INOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe) Programme, [http://www.inogate.org/index.php?option=com\\_content&view=article&id=46&Itemid=72&lang=en](http://www.inogate.org/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=72&lang=en), (e.t. 24.05.2014).

Institut für Genozid- und Diasporaforschung, <http://www.ruhr-uni-bochum.de/idg/> (e.t. 20.05.2014).

KARAGÜL Soner, “Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu”, **Ermeni Araştırmaları Enstitüsü**, Sayı: 8, 2003, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=144>, (e.t. 20.03.2014).

KHACHATRIAN Ruzanna, “German Vice-Speaker Affirms Armenian Genocide”, **Azatutyun**, 05.10.2001, <http://www.azatutyun.am/content/article/1567086.html>, (e.t. 30.01.2014).

LÜTEM Ömer Engin, “Olaylar ve Yorumlar”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=247>, (e.t. 30.01.2014).

Milliyet Gazetesi, **Almanya’da Ermeni Soykırımı İddialarına Karşı Yürüyüş Yapılacak**, 17.06.2005, <http://www.milliyet.com.tr/2005/06/17/son/sondun33.html>, (e.t. 30.01.2014).

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, **Bilateral Relations with Germany**, <http://www.mfa.am/en/country-by-country/de/>, (e.t. 29.01.2013).

News.Am, **Ermenistan ve Almanya Arasında Mali İşbirliği Anlaşması İmzalandı**, 11.04.2014, <http://news.am/tur/news/203962.html>, (e.t. 01.05.2014).

News.Az, **German Envoy Urges Ratification of Turkey - Armenia Protocols**, 13.11.2009, <http://www.news.az/articles/armenia/2400>, (e.t. 30.04.2014).

Official Website of the European Union, **TACIS Programme**, [http://europa.eu/legislation\\_summaries/external\\_relations/relations\\_with\\_third\\_countries/eastern\\_europe\\_and\\_central\\_asia/r17003\\_en.htm](http://europa.eu/legislation_summaries/external_relations/relations_with_third_countries/eastern_europe_and_central_asia/r17003_en.htm), (e.t. 22.05.2014).

ORTAYLI İlber, "Soykırım İddialarının Arkasındaki Gerçekler", **Ermeni Sorunu**, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale28.html>, (e.t. 20.03.2013).

ÖZER Ayhan, “The Armenian-Nazi Collaboration in WW II”, **Armenian Issue Revisited**, <http://www.ataa.org/reference/nazi-ozar.html>, (e.t. 14.01.2013).

PanArmenian, **EAFJD Calls On Deutsche Bank To Return Assets To Armenian Genocide Victims’ Heirs**, 22.11.2006, <http://www.panarmenian.net/eng/world/news/20062/>, (e.t. 04.06.2014).

PanArmenian.Net, **Merkel Urges Erdoğan to Acknowledge History ahead of Genocide Centennial**, 08.02.2014, [http://www.panarmenian.net/eng/news/175691/Merkel\\_urges\\_Erdogan\\_to\\_acknowledge\\_history\\_ahead\\_of\\_Genocide\\_centennial](http://www.panarmenian.net/eng/news/175691/Merkel_urges_Erdogan_to_acknowledge_history_ahead_of_Genocide_centennial), (e.t. 01.05.2014).

Prevent Genocide International, **Whitaker Report**, E/CN.4/Sub.2/1985/6, 02.07.1985, <http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/whitaker/section2.htm>, (e.t. 07.06.2014).

Sabah Gazetesi, **Almanya’da Ermeni Mezalimi Sergisi**, 25.06.2005, <http://arsiv.sabah.com.tr/2005/06/25/gnd97.html>, (e.t. 28.04.2014).

Sabah Gazetesi, **Türk Vekile “Ermeni Soykırımını Tanı” Kıskaçı**, 03.01.2007, <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/01/03/dun104.html>, (e.t. 28.04.2014).

ŞİR Aslan Yavuz, “Diaspora Ermenileri ve Tazminat Girişimleri: Movsesian Davası’nın Yansımaları I”, 13.06.2012, **Uluslararası Politika Akademisi**, <http://politikaakademisi.org/diaspora-ermenileri-ve-tazminat-girisimleri-movsesian-davasinin-yansimalari-i/>, (e.t. 04.06.2014).

The First News, **Alman Bakan: Uluslararası Hukuka Asıl Aykırı Olan Ermenistan’ın Azerbaycan Topraklarını İşgal Altında Tutuyor Olması**, 13.09.2012, <http://1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20120913041652528.html>, (e.t. 15.04.2013).

The First News, **Alman Parlamenter: Karabağ Sorununun Çözumsuzlüğü Güney Kafkasya’nın Kalkınmasına Engel**, 17.05.2012, <http://1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20120517012826336.html>, (e.t. 15.04.2013).

The Journal of Turkish Weekly, **Germany Adopts Important Document on Nagorno-Karabakh Conflict**, 10.10.2012, <http://www.turkishweekly.net/news/143342/germany-adopts-important-document-on-nagorno-karabakh-conflict.html>, (e.t. 15.04.2013).

The World Factbook, **Armenia Population**, CIA, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html>, (e.t. 03.06.2014).

TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia), <http://www.traceca.org/en/home/>, (e.t. 24.05.2014).

Trend News, **Germany’s Position in Settlement of Nagorno-Karabakh Conflict Requires Implementation of UN Resolutions**, 16.09.2013, <http://en.trend.az/news/karabakh/2190440.html>, (e.t. 29.04.2014).

Türk Dil Kurumu, [http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.51e7d2\\_d3acd5f4.89076520](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.51e7d2_d3acd5f4.89076520), (e.t. 05.01.2013).

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi, **Federal Almanya Parlamentosu’nda Kabul Edilen Ermeni İddialarına İlişkin Karar Hakkında**, No:96,

16 Haziran 2005, [http://www.mfa.gov.tr/no\\_96---16-haziran-2005-federal-almanya-parlamentosu\\_nda-kabul-edilen-ermeni-iddialarina-iliskin\\_-karar-hk\\_.tr.mfa](http://www.mfa.gov.tr/no_96---16-haziran-2005-federal-almanya-parlamentosu_nda-kabul-edilen-ermeni-iddialarina-iliskin_-karar-hk_.tr.mfa), (e.t. 30.01.2014).

ZENIAN David, "The Growing Pains of A New Community", **AGBU News Magazine**, 01.11.2001, <http://agbu.org/news-item/the-growing-pains-of-a-new-community/>, (e.t. 10.04.2013).

Zentralrat der Armenier in Deutschland, <http://www.zentralrat.org/> (e.t. 20.05.2014).

Zentralrat der Armenier in Deutschland, [http://www.armenien.de/index.php?option=com\\_content&view=article&id=18&Itemid=16](http://www.armenien.de/index.php?option=com_content&view=article&id=18&Itemid=16), (et. 20.05.2014).